

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ
ΣΧΟΛΗ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΤΜΗΜΑ: ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ
ΑΝΘΡΩΠΟΛΟΓΙΑΣ

Δημήτριος Σαββόγλου

Πτυχιακή εργασία: Ο κόσμος του καπνού στην Ελλάδα, 1919-1939

Επιβλέποντες καθηγητές: Α. Ματθαίου

Π. Βόγλης

Σ.Μ.Τ.Σ. Παναχί

Ιούνιος 2020

Στη μνήμη του Παναγιώτη Χατζηκυριάκου

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Εισαγωγή.....	5
Πρώτο Μέρος	
Η καλλιέργεια του καπνού μετά το τέλος του Πολέμου.....	7
Ποικιλίες καπνού.....	8
Κριτήρια καλλιέργειας.....	9
Τα στάδια καλλιέργειας.....	11
Οι οικίες των καπνοκαλλιεργητών.....	15
Το ενεργό δυναμικό.....	16
Το εισόδημα των καπνοκαλλιεργητών.....	17
Σύγκριση και επιρροές με καπνοκαλλιεργητές άλλων κρατών.....	18
Η κρατική παρέμβαση.....	20
Εξέλιξη παραγωγής ανά έτος.....	24
Δεύτερο Μέρος	
Η εμφάνιση του καπνεμπορίου στην ελληνική χερσόνησο.....	28
Η αγορά των καπνών από τους καπνεμπόρους.....	28
Η διακίνηση των καπνών.....	31
Η διακίνηση καπνών ανά χώρα κατά τη δεκαετία του 1920.....	32
Η οικονομική κρίση του 1929 και η επιρροή της στη διακίνηση των καπνών.....	43
Η φορολογία των καπνεμπόρων.....	49
Η κρατική πολιτική προς τους καπνεμπόρους.....	51
Τρίτο Μέρος	
Η παρουσία της καπνοβιομηχανίας στην Ελλάδα πριν από το Μεσοπόλεμο.....	58
Οι καπνοβιομήχανοι κατά τη διάρκεια του Μεσοπολέμου.....	59
Η χρήση και το κόστος παραγωγής των καπνών.....	63
Η δράση των καπνοβιομηχάνων στο εξωτερικό.....	65
Φορολογία και μέριμνα του κράτους προς τους καπνοβιομηχάνους.....	68
Τέταρτο Μέρος	
Η καπνεργασία πριν τον Μεσοπόλεμο.....	72
Οι εργασίες του καπνού κατά το Μεσοπόλεμο.....	72
Η παιδική καπνεργασία.....	75
Η γυναικεία καπνεργασία.....	77
Οι συνθήκες εργασίας.....	80
Η ασφάλιση των καπνεργατών.....	82
Τα ημερομίσθια των καπνεργατών.....	84
Οι επιπτώσεις της Μικρασιατικής Καταστροφής.....	86
Η συνδικαλιστική οργάνωση των καπνεργατών.....	88
Η πολιτική δράση των καπνεργατών.....	93
Οι απεργιακές κινητοποιήσεις των καπνεργατών.....	94

Επίλογος.....	96
Παράρτημα.....	98
Βιβλιογραφία.....	100

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Ο καπνός είναι φυτό το οποίο ανήκει στην οικογένεια των Σολανιδών (Solanaceae ή Στρυγνοειδών) ενώ εντάσσεται στο γένος Νικοτιανή (Nicotiana) και συγκεκριμένα σε ένα από τα τέσσερα υπογένη της Νικοτιανής, της Νικοτιανής του καπνού (Nicotiana tabacum). Αξίζει να σημειωθεί ότι άλλες μορφές καπνού προήλθαν από τη διασταύρωση της Νικοτιανής της αγροδιαίτου (Nicotiana rustina) και της Νικοτιανής της πετουνοειδούς (Nicotiana petunoides).¹ Είναι ποώδες (σπανίως θαμνώδες) και μονοετές (σπανίως διετές και τριετές) φυτό.² Τα άνθη του έχουν κυλινδρικό σχήμα. Είναι εξογκωμένα στη βάση τους, ενωμένα και δημιουργούν σκουρόχρωμες ταξιανθίες μονόπλευρου σχήματος.³ Τα φύλλα του είναι λεπτά και μακριά, έχουν σχήμα ωοειδές, ελλειψοειδές και λογχοειδές, ενώ δεν έχουν μίσχο.⁴

Ο καπνός καλλιεργούνται και καλλιεργείται σχεδόν σε όλο τον κόσμο. Φυτείες καπνού παρατηρούμε σε χώρες του Ισημερινού ως και σε χώρες της Σκανδιναβίας. Βρίσκεται σε πεδινές περιοχές καθώς και σε μεγάλα υψόμετρα (2000μ.) και αναπτύσσεται με μεγάλη επιτυχία σε ήπιες θερμοκρασιακές συνθήκες (15-35°C βαθμών) καθώς και σε εύφορα εδάφη εφοδιασμένα με μεταλλικά στοιχεία (κάλιο, ασβέστιο).⁵ Όμως πώς και από ποιους έφτασε ο καπνός σε όλο τον κόσμο; Πού και πότε εντοπίστηκε για πρώτη φορά ο καπνός;

Η παρουσία καπνού παρατηρείται για πρώτη φορά στον Νέο Κόσμο και συγκεκριμένα στην Κεντρική Αμερική (Κούβα, Αϊτή κ.α) από ναύτες του Χ. Κολόμβου, το 1492. Οι ιθαγενείς χρησιμοποιούσαν τον καπνό για θρησκευτικές τελετές και για φαρμακευτικούς σκοπούς. Κάπνιζαν τον καπνό στην άκρη κυλινδρικών συρίγγων που ονόμαζαν tabacos και από τον οποίο πήρε το όνομα του ο καπνός (tobacco). Ενδεχόμενη ονομασία του καπνού μπορεί να αποδοθεί στην πόλη Tabacco του Άγιου Δομίνικου ή στην πόλη Tabasco του Μεξικού.

Σπόροι καπνού μεταφέρθηκαν πρώτη φορά στη γηραιά ήπειρο είτε από τον F.Cortez, το 1518, είτε από τον Gonzalo Hernandez de Orviedo, το 1519, και

---

¹Ν. Η. Αναγνωστόπουλος, *Ο Ελληνικός καπνός και η καλλιέργεια αυτού*, Ελληνική Γεωργική Εταιρεία, Αθήνα 1932, σσ. 27-29.

² Δ. Καββαδάς, *Εικονογραφημένον βοτανικόν φυτολογικόν λεξικόν*, τ.6, Ξένου, Αθήνα 1936, σσ. 2769-2770.

³ Ν. Η. Αναγνωστόπουλος, *ό.π.*, σ. 28.

⁴ Δ. Καββαδάς, *ό.π.*, σ. 2769.

⁵ Δ. Καλιτσονάκης, «Ο καπνός», στο *Αρχείον Οικονομικών και Κοινωνικών Επιστημών*, τ.12, Αθήνα 1932, σ.4.

καλλιεργήθηκαν στην Ιβηρική χερσόνησο. Ο καπνός εξαπλώθηκε ραγδαία σε όλη την Ευρώπη σε διάστημα 2 αιώνων (16^{ος}-17^{ος} αι). Στην Οθωμανική Αυτοκρατορία ο καπνός εισήχθη είτε το 1601 ή το 1605 (έτος Εγίρας 1010 ή 1014), από Άγγλους εμπόρους στην Κωνσταντινούπολη είτε καλλιεργήθηκε για πρώτη φορά στα περίχωρα της Θεσσαλονίκης από δύο γάλλους εμπόρους κατά την περίοδο της βασιλείας του Ερρίκου Γ΄. Η καλλιέργεια του καπνού εξαπλώθηκε σε όλη την επικράτεια και γνώρισε πλατιά ανταπόκριση από ολόκληρο το φάσμα της Οθωμανικής κοινωνίας.⁶

Ο καπνός αναπτύχθηκε με μεγάλη επιτυχία και στην Ελλάδα. Καλλιεργήθηκε σε πολλές περιοχές της χώρας, αποτέλεσε πηγή εμπορικών συναλλαγών και εσόδων για το κράτος, δημιουργήθηκαν σπουδαίες βιομηχανίες γύρω από το αυτό ενώ απασχολήθηκε μεγάλη μερίδα του ανθρώπινου δυναμικού με την παραγωγή, την επεξεργασία και την εμπορική διαχείριση του φυτού.

Με τη βοήθεια πρωτογενών και δευτερογενών πηγών, η εργασία έχει ως στόχο να αναδείξει βασικά οικονομικά, κοινωνικά και πολιτικά χαρακτηριστικά των καπνοπαραγωγών, των καπνεμπόρων, των καπνοβιομηχάνων και των καπνεργατών, κατά την περίοδο του Μεσοπολέμου. Μέσα από ειδικές μελέτες της εποχής, καθώς κι από σύγχρονες μελέτες, κείμενα, άρθρα, μαρτυρίες και πρακτικά συνεδρίων, η εργασία θα προσπαθήσει επίσης να αναδείξει τη συμβολή και την επιρροή του εγχώριου και διεθνή παράγοντα σε κάθε παραγωγική ομάδα. Αξίζει να σημειωθεί, ότι λόγω των έκτακτων μέτρων, εξαιτίας της παγκόσμιας πανδημίας του COVID-19, η πρόσβαση σε σχετική βιβλιογραφία ήταν ιδιαίτερος δύσκολη. Το κλείσιμο βιβλιοθηκών και αρχειακών συλλογών για το κοινό, στέρησε τη δυνατότητα εύρεσης περισσότερης και ειδικευμένης βιβλιογραφίας, σε μεγάλο βαθμό.

Σε αυτό το σημείο θα ήθελα να ευχαριστήσω την κυρία Άννα Ματθαίου και τον κύριο Πολυμέρη Βόγλη για την πολύτιμη βοήθεια τους και την αγαστή συνεργασία που είχαμε για τη συγγραφή της πτυχιακής. Επίσης θα ήθελα να ευχαριστήσω την οικογένεια μου, και ιδιαίτερος την αδελφή μου Ελευθερία, για τη στήριξη που μου προσέφεραν.

---

⁶ Α. Μάντζαρης, *Τα καπνά μας*, Πυρσός, Αθήνα 1929, σσ. 23-24.

ΠΡΩΤΟ ΜΕΡΟΣ

Η καπνοκαλλιέργεια του καπνού μετά το τέλος του Πολέμου

Μετά τη λήξη του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, η εντατικοποίηση της καλλιέργειας του καπνού στην Ελλάδα ήταν αλματώδης (εικόνα 1). Κύριοι παράγοντες της αύξησης της παραγωγής ήταν η διάδοση του καπνίσματος στην Ευρώπη από τους στρατιώτες του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, από τις νεαρές γυναίκες ως σημάδι χειραφέτησης και από τις λιγότερο προνομιούχες κοινωνικές τάξεις. Όλα αυτά θα οδηγήσουν σε μια συνεχιζόμενη υψηλή ζήτηση καπνού (ιδιαίτερα των Βαλκανικών χωρών, εξαιτίας της εξαιρετικής ποιότητας του αρώματος, της γεύσης και της καυστικότητάς τους) από τις διεθνείς αγορές.⁷ Επίσης η προσάρτηση των Νέων Χωρών (Μακεδονία, Θράκη, Ήπειρος, νησιά Βορείου Αιγαίου και Κρήτη) διαδραμάτισε καθοριστικό ρόλο στην άνθιση της καπνοκαλλιέργειας. Οι περιοχές αυτές διέθεταν ένα ισχυρό καπνοπαραγωγικό δυναμικό. Οι καπνοπαραγωγοί της Μακεδονίας και της Θράκης καλλιεργούσαν το είδος του καπνού για πολλές δεκαετίες, πριν από το Μεσοπόλεμο.⁸ Στην περίπτωση της Κρήτης η καλλιέργεια θα γνωρίσει άνθιση στις αρχές του 20^ο αι., όταν το νησί απομακρύνθηκε από τους οικονομικούς θεσμούς που είχε με την Οθωμανική Αυτοκρατορία.⁹

Οι παραπάνω παράγοντες θα οδηγήσουν αναπόφευκτα στην αύξηση της παραγωγής, όπου σε πολλές περιπτώσεις για την κάλυψη της υψηλής ζήτησης θα φτάσει σε ορισμένες οικογένειες στη μονοκαλλιέργεια του είδους κατά τη διάρκεια του Μεσοπολέμου.¹⁰ Αξίζει πάντως να σημειωθεί, ότι το υψηλό κόστος του προϊόντος, σε συνδυασμό με την χαμηλή στρεμματική απόδοση, θα έχει ως αποτέλεσμα την μείωση, κατά καιρούς, της ζήτησης των καπνών και κατά συνέπεια τη μείωση της παραγωγής και των καπνικών στρεμμάτων.¹¹

---

⁷ Σ. Πετμεζάς, «Αγροτική οικονομία», στο Χατζηιωσήφ Χ. (Επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδος στον 20^ο αι., 1922-1940 ο Μεσοπόλεμος*, τ.3, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2007, σ.220.

⁸ Αχ. Μάντζαρης, ό.π., σσ. 44-46.

⁹ Δ. Κυπριωτάκης, «Τα Κρητικά καπνά»: Στοιχεία για την παραγωγή και το εμπόριο καπνού στην ανατολική Κρήτη κατά τον Μεσοπόλεμο» στο Παληκίδης Α. (Επιμ.), *Ο καπνός στην ιστορία: οικονομικές, κοινωνικές και πολιτισμικές προσεγγίσεις*, Πρακτικά 1ου Επιστημονικού Συνεδρίου, Ινστιτούτο Κοινωνικών Κινήματων & Ιστορίας Καπνού, Καβάλα 2020, σ.178.

¹⁰ M. Mazower, *Greece and the inter-war economic crisis*, Oxford Historical Monographs, Oxford 1991, σ. 162.

¹¹ Σ. Πετμεζάς, *Ιστορία της Ελλάδος στον 20^ο αι 1922-1940 ο Μεσοπόλεμος*, σ.221.

Ποικιλίες καπνού

Τα καπνά τα οποία καλλιεργούσαν οι καπνοπαραγωγοί κατά το Μεσοπόλεμο, είχαν την εμπορική διεθνή ονομασία ανατολικά καπνά. Τα ανατολικά καπνά πήραν αυτή την ονομασία από τη γεωγραφική τοποθέτηση των περιοχών που παράγονταν, σε παγκόσμιο πλαίσιο (κυρίως στην Ελλάδα, την Βουλγαρία, την Τουρκία και σε μικρές ποσότητες στις νότιες περιοχές της Ιταλίας, της Σερβίας και της Ρωσίας). Τα ανατολικά καπνά εντάσσονται στα είδη καπνών *Nicotiana Macrophylla* και *Nicotiana Rustina*.

Οι ακόλουθες υποποικιλίες αυτών των ειδών έχουν πάρει την ονομασία τους από τις ανάλογες επεξεργασίες των φύλλων, τα χαρακτηριστικά τους, από την τοποθεσία καλλιέργειας, τον τόπο προέλευσης του σπόρου και τη χώρα κατανάλωσης. Καπνά που πήραν την ονομασία τους από την επεξεργασία των φύλλων ήταν: τα καπνά Μπασμά (Basma), που καλλιεργούνταν σχεδόν σε όλη την Ελλάδα (κυρίως Θράκη, Μακεδονία, Πελοπόννησο και Αιτωλοακαρνανία), ενώ πήραν την ονομασία όπως από την τουρκική λέξη μπασμάκ (basmak), που σημαίνει σφίγγω/πιέζω καθώς κατά την επεξεργασία τους, τα φύλλα του καπνού συμπίεζονταν κατά μέγεθος και χρώμα ώστε να τοποθετηθούν σε δεμάτια και τα Μπασί- Μπαγλί (Başi Bađlı), ονομασία που σημαίνει δεμένο στο κεφάλι, στην τουρκική διάλεκτο, διότι τα δεμάτια των φύλλων ήταν πιασμένα από τη βάση τους και παράγονταν κυρίως στη Μακεδονία.

Καπνά που πήραν την ονομασία τους από τα χαρακτηριστικά των φύλλων ήταν: τα Καμπά –κουλάκ (Kabakulak) (που στα τουρκικά σημαίνει χοντρό αυτί και ονομάστηκαν έτσι επειδή η βάση των φύλλων εκτείνονταν όπως ένα αυτί και παράγονταν σε Μακεδονία και Θράκη), τα Σαρί (Sarı) (που στην τουρκική γλώσσα ταυτίζεται με τα κίτρινο χρώμα, το οποίο παίρνουν τα καπνά κατά την αποξήρανση και καλλιεργούνταν στη Θεσσαλία και τη Στερεά Ελλάδα), τα Μυρωδάτα, των οποίων το όνομα οφείλεται στο εξαιρετικό άρωμα που ανάβλυζαν κατά την καύση των φύλλων και καλλιεργούνταν στη Στερεά Ελλάδα και τα Τουμπεκί (Tümbekî ή Tömbekî), ονομασία που σημαίνει ψιλοκομμένος, καθώς για να χρησιμοποιηθούν έπρεπε να υποστούν αυτή την διαδικασία. Παράγονταν κυρίως στην Πελοπόννησο και σπάνια στη Μακεδονία και τη Θεσσαλία.

Τα καπνά που ονομάστηκαν από τον τόπο προέλευσης του σπόρου ήταν: τα

καπνά του Άργους, των Πορόιων, της Περσιτσάνης ή Προσωτσάνης, της Μπάφρας, της Σαμψούντος και του Καστελλίου. Από την τοποθεσία καλλιέργειας του σπόρου ονομάστηκαν τα καπνά: Νταγλί (που σημαίνει στα τουρκικά ορεινός και παράγονταν στη Θράκη) και τα Τσεπέλια (που το όνομα της λέξης έγκειται στην αραβική λέξη όρος, καλλιεργούνταν στα Επτάνησα, την Ήπειρο και τη Στερεά Ελλάδα ενώ με το όνομα Τζεπέλια, κάποιες φορές, χαρακτηρίζονταν και τα καπνά Μπασμά). Τέλος, από τη χώρα κατανάλωσης προέρχονται τα Μαύρα ή Αράπικα καπνά τα οποία εξάγονταν με επιτυχία στην Αίγυπτο, είχαν ομοιότητες με τα καπνά Καμπά-κουλάκ και παράγονταν στη Θεσσαλία και στη Στερεά Ελλάδα. Κάποια είδη καπνών δεν εντάσσονταν στις παραπάνω κατηγορίες, καθώς η ονομασία μπορεί να προερχόταν από το συνδυασμό κατηγοριών, όπως για παράδειγμα τα καπνά Σμύρνης ή αρμαθόδεμα (που ο σπόρος ήρθε από την Σμύρνη και το στοίβασμα τους γινόταν σε αρμάθες, δηλαδή σε δεμάτια περασμένα με κλωστή και παράγονταν στη Μακεδονία, τη Στερεά Ελλάδα και τα νησιά του Αιγαίου), τα Σίρ-Ντιλί (Şir dili) ή Ζίχνα (που στα περσικά σημαίνει γλώσσα λιονταριού και χαρακτηρίστηκαν έτσι λόγω του στενού επίμηκες σχήματος των φύλλων και από τον τόπο προέλευσης του σπόρου δηλαδή την Ζίχνη Σερρών) και τα Καράδες (που προήλθαν από την διασταύρωση των σπόρων Τραπεζούντος και Τζεπελίων και καλλιεργούνταν στην Ήπειρο).¹²

Αξίζει να αναφέρουμε επίσης, ότι προς το τέλος του Μεσοπολέμου, το 1937, εισήχθηκε στη χώρα, αρχικά σε δοκιμαστικό στάδιο, η καλλιέργεια του καπνού Virginia από ξένους επενδυτές. Ωστόσο η επέκταση της συγκεκριμένης καλλιέργειας στην Ελλάδα θα συντελεστεί μετά το τέλος του Β Παγκοσμίου Πολέμου, καθώς πριν από τον πόλεμο υπήρχαν φθηνότερα εδάφη παραγωγής που ωφελούσαν τις επιχειρηματικές δραστηριότητες των εκάστοτε επενδυτών (π.χ. Ζιμπάμπουε).¹³

Κριτήρια καλλιέργειας

Οι καπνοπαραγωγοί για να πετύχουν την καλύτερη δυνατή απόδοση στην παραγωγή όφειλαν να καλλιεργήσουν τους σπόρους του καπνού με κριτήριο κάποιους σημαντικούς παράγοντες και παραμέτρους: 1) τα εδάφη 2) η αμειψισπορά και 3) οι κλιματολογικές συνθήκες. Με αυτόν τον τρόπο έθεταν τις βάσεις και τις

---

¹²Α. Μάντζαρης, ό.π., σσ. 16-22, Ν. Η. Αναγνωστόπουλος, ό.π., σσ. 33-39.

¹³ Γ. Βασιλειάδης, Π. Λόλας, «Ιστορία του καπνού», *Οδηγός καλλιέργειας καπνού Ανατολικά, Virginia, Burley*, Εθνικός Οργανισμός Καπνού, Καπνολογικό Ινστιτούτο Ελλάδος, Δράμα 1996, σ. 17.

προϋποθέσεις για μια επιτυχημένη σοδειά.

Τα σπουδαιότερα εδάφη για την καλλιέργεια του καπνού θεωρούνταν τα αργιλώδη/αμμώδη, με λίγο ασβέστιο και χωρίς χαλίκι που μπορούσαν να συγκρατήσουν το νερό. Οι γαίες αυτές ήταν δυνατό να συντηρηθούν με λίγα ποτίσματα. Παρήγαγαν καπνά με λίγη νικοτίνη, λεπτά-μικρά φύλλα, ξανθό χρώμα, ωραίο άρωμα, γλυκιά γεύση, ιδανική καύση και ικανοποιητική ελαστικότητα.

Καθοριστικός παράγοντας θεωρείτο το χρώμα του εδάφους. Τα λευκά εδάφη μετέφεραν αρκετή θερμότητα στο φυτό με αποτέλεσμα να ξεραίνεται άμεσα ενώ προξενούσαν συχνές και απότομες μεταβολές κατά την διάρκεια της μέρας. Τα μαύρα εδάφη από την άλλη απορροφούσαν θερμότητα κατά την διάρκεια της μέρας και την απόβαλλαν κατά την διάρκεια όπως νύχτας με αποτέλεσμα να καθυστερείτε η ξήρανση των φύλλων κατά την σωστή χρονική περίοδο.

Άξιος λόγου παράγοντας είναι, επίσης, η τοποθεσία των γαιών. Τα κτήματα που βρίσκονταν σε πλαγιές, δηλαδή σε φυσική κλίση, απέβαλλαν άμεσα το νερό που προέκυπτε κατά το πότισμα με αποτέλεσμα η παραγωγή να μην είναι τόσο αποδοτική. Τα χωράφια που βρίσκονταν σε λόφους και βουνά απέδιδαν καπνά εξαιρετικής ποιότητας, μεγάλου μεγέθους φύλλων με χοντρές νευρώσεις και ήταν σχετικά άκαμπτα. Κατάλληλα εδάφη θεωρούνταν ακόμη αυτά που βρίσκονταν κοντά σε ποτάμια και λίμνες, καθώς διατηρούσαν την υγρασία, η οποία ήταν απαραίτητη για την βλάστηση του φυτού και εμπόδιζαν την ξήρανση του φυτού κατά τους καλοκαιρινούς μήνες. Από αυτά τα εδάφη προέκυπταν καπνά με μεγάλα φύλλα και αρκετές πληθωρικές νευρώσεις, χωρίς ικανοποιητικό άρωμα και γεύση και με σχετική ακαμψία, ιδανικά για την παραγωγή πούρων. Τέλος τα εδάφη που βρίσκονταν σε ανοικτές πεδιάδες επιδέχονταν την ευεργετική σημασία του ανέμου που διατηρούσε τα φύλλα του καπνού κατά τους καλοκαιρινούς μήνες στα ιδανικά ποσοστά υγρασίας και έτσι παράγονταν καπνά για εκλεκτής ποιότητας τσιγάρα. Τέλος, αξίζει να αναφέρουμε τη σημαντική παράμετρο της χημικής σύστασης των εδαφών. Γαίες πλούσιες σε οξέα κρίνονταν ακατάλληλες καθώς κατέστρεφαν το φυτό, όπως αυτές που είχαν έντονη περιεκτικότητα σε χλώριο και ασβέστιο. Αντίθετα ιδιαίτερα εύφορες χαρακτηρίζονταν οι γαίες που είχαν σημαντική περιεκτικότητα σε κάλιο και μαγνήσιο.

Τα εκάστοτε χημικά συστατικά, διαμόρφωναν καθοριστικά την εξέλιξη του φυτού. Ιδιαίτερα όταν στα εδάφη που επρόκειτο να καλλιεργηθεί καπνός, είχε προηγηθεί καλλιέργεια διαφορετικών ειδών, που επηρέαζαν τα χημικά συστατικά του

εδάφους. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελούσε η καλλιέργεια όσπριων. Τα όσπρια ως ψυχανθές φυτό, για να γίνουν ικανοποιητικά βρώσιμα, είχαν την ανάγκη λίπανσης με γλωριούχο κάλιο, κάτι το οποίο, επηρέαζε αρνητικά την ποιότητα του εδάφους που επρόκειτο να καλλιεργηθεί καπνός την επόμενη χρονιά. Ωστόσο και η συνεχόμενη καλλιέργεια του καπνού στα ίδια εδάφη είχε σαν αποτέλεσμα την «εξάντληση» της γης. Για το λόγο αυτό, οι καπνοπαραγωγοί προέβαιναν στην διαδικασία της αμειψισποράς, δηλαδή της εναλλαγής της καλλιέργειας του καπνού με άλλες καλλιέργειες, ώστε τα εδάφη να είναι πιο παραγωγικά και η εκάστοτε ποικιλία του καπνού πιο ποιοτική. Η αμειψισπορά καθοριζόταν από τα είδη που καλλιεργούνταν στις εκάστοτε περιοχές και από την ποιότητα του εδάφους. Τα ιδανικά φυτά για αμειψισπορά ήταν αυτά που προορίζονταν για κτηνοτροφική χρήση, όπως τα γογγύλια, η βρώμη, το ελαιοκράμβη κ.α. καθώς απορροφούσαν μικρές ποσότητες καλίου. Η αμειψισπορά σε αυτές τις γαίες γινόταν σε βάθος χρόνου. Αντίθετα στις σιτοπαραγωγικές περιοχές η αμειψισπορά γινόταν ανά τακτά χρονικά διαστήματα (σχεδόν κάθε 3 χρόνια) και η εναλλαγή διέφερε ανάλογα με το είδος του δημητριακού. Όσοι αγρότες είχαν την δυνατότητα, προέβαιναν στην αμειψισπορά.

Ο τρίτος καθοριστικός παράγοντας για την καλλιέργεια του καπνού ήταν οι κλιματολογικές συνθήκες. Οι κατάλληλες συνθήκες για να ευδοκιμήσει και αναπτυχθεί ο καπνός ήταν κυρίως σε κλίματα ήπια ή θερμά. Οι εκάστοτε θερμοκρασιακές συνθήκες που επικρατούσαν σε όλη τη διαδικασία της ανάπτυξης επηρέαζαν την ποιότητα του. Για παράδειγμα για να επιτευχθεί η σωστή φύτευση του καπνού, οι καπνοπαραγωγοί προέβαιναν στην διαδικασία αυτή όταν η θερμοκρασία βρισκόταν τους 25° με 28°C. Αν οι θερμοκρασιακές συνθήκες δεν ήταν αυτές, τότε ελλόχευε ο κίνδυνος αποτυχίας της σποράς. Όμως και για την ανάπτυξη του φυτού, οι ιδανικές συνθήκες κυμαίνονταν στην ίδια θερμοκρασία και με έντονα ποσοστά υγρασίας. Αντίθετα για τη συγκομιδή επιβάλλονταν να επικρατούν συνθήκες ξηρασίας, για την ταχύτερη επεξεργασία των φύλλων. Ο συνδυασμός κλίματος και καιρικών συνθηκών επηρέαζαν την πορεία του φυτού. Για παράδειγμα σε περιοχές θερμές με έντονη ηλιοφάνεια δημιουργούνταν καπνά πλούσια σε ρητίνη και νικοτίνη, ενώ σε θερμές και βροχερές περιοχές παράγονταν φυτά ιδιαίτερα κακής ποιότητας με μεγάλα χοντρά φύλλα.¹⁴

---

¹⁴ Ν. Η. Αναγνωστόπουλος, ό.π., σσ. 56-64.

Τα στάδια καλλιέργειας

Η καλλιέργεια του καπνού είχε πολλές διακυμάνσεις για τους καπνοπαραγωγούς. Χωριζόταν σε πολλά και κοπιώδη στάδια τα οποία αλληλοσυνδέονταν για να δημιουργηθεί μια ικανοποιητική παραγωγή.

Πρώτο στάδιο για την καλλιέργεια του καπνού ήταν το όργωμα των εδαφών. Το όργωμα χωριζόταν κυρίως σε τρεις φάσεις. Η γη οργωνόταν τους καλοκαιρινούς μήνες, ειδικά όταν στο χωράφι είχε προηγηθεί καλλιέργεια σιτηρών. Το όργωμα αυτό γινόταν για να σταματήσει η εξάτμιση της υγρασίας το καλοκαίρι. Ενίοτε γινόταν βαθύ όργωμα μετά τις πρώτες βροχές, για να αναποδογυριστεί το χώμα, με άνοιγμα αυλακιών. Αφού κατά τους χειμερινούς μήνες είχε απορροφηθεί ποσότητα υγρασίας από τις βροχές, γινόταν δεύτερο όργωμα, σε σχήμα σταυρού όπως το πρώτο. Λίγο πριν το φύτεμα γινόταν και τρίτο όργωμα με σκοπό να «ανακατεύσει» το χώμα. Αν δε γινόταν με επιτυχία η ανάμειξη του εδάφους, σπανίως γινόταν και τέταρτο όργωμα. Τα αλέτρια που χρησιμοποιούσαν για το όργωμα (ξύλινα και σιδερένια) ποίκιλαν ανάλογα με τις εκάστοτε ανάγκες της γης. Η διαδικασία του οργώματος, συνδεόταν άμεσα και με τη διαδικασία του σβαρνίσματος. Συνήθως γινόταν μετά τη δεύτερη φάση του οργώματος για να καταστραφούν οι χωμάτινοι όγκοι που δημιουργούνταν. Η διαδικασία αυτή γινόταν συνήθως με σιδερένια οδοντωτή σβάρνα.¹⁵

Μετά το όργωμα ακολουθούσε η φύτευση. Η φύτευση του σπόρου γινόταν σε ειδικούς χώρους (σπορεία), όχι αρκετά μεγάλους (έκταση 3x4 τμ.), διέθεταν χαραγμένους δρόμους, απαλλαγμένους από αγριόχορτα, πλάτους 50 εκ. για να μετακινούνται με ευκολία οι καπνοπαραγωγοί. Συνήθως βρίσκονταν σε περιοχές με κλίση για να απομακρύνονται με ευκολία τα λιμνάζοντα νερά, ήταν προφυλαγμένοι από ανέμους ενώ η παρουσία του φωτός ήταν αρκούντως απαραίτητη. Το χώμα ήταν απαλλαγμένο από οτιδήποτε θα εμπόδιζε την ανάπτυξη του σπόρου (πέτρες, άγρια βλάστηση κ.α.), ενώ η ποιότητά του θεωρείτο εξαιρετική διότι ήταν επιμελημένα κοσκινισμένο. Η τοποθέτηση του σπόρου γινόταν σε λάκκους βάθους 30-40 εκ. και πλάτους 70-120 εκ. Τα σπορεία γεμίζονταν με σπόρους μεγάλους, ομοιόμορφους μεταξύ τους, ανοιχτόχρωμους, νέους, ώριμους και σε μικρές ποσότητες (1 γρ.). Η καταλληλότητα της ποιότητας των σπόρων κρινόταν από ποικίλες μεθόδους (π.χ.

¹⁵Ν. Η. Αναγνωστόπουλος, *Ο καπνός*, Ελληνική Γεωργική Εταιρία, Αθήνα 1926, σ. 9.

μέσω σωληνόμορφων μηχανημάτων που έλεγχαν το βάρος των σπόρων και φυτρωτικών μηχανημάτων ή στυπόχαρτου για να διαπιστωθούν οι δυνατότητες ανάπτυξης των σπόρων). Η σπορά γινόταν μέσω της ανάμειξης άμμου και τέφρας σε αναλογία 1/10, ενώ αφού φυτευόταν, ο σπόρος πιεζόταν, μαζί με επεξεργασμένη κοπριά, με λεπτή σανίδα.

Μετά τη σπορά, τοποθετούνταν ψάθινα, άχυρα βρίζας ή σπανίως γυάλινα σκέπαστρα για να προστατευτούν οι σπόροι από τις αντίξοες καιρικές συνθήκες. Για να κατασκευαστούν, οι καπνοπαραγωγοί χρησιμοποιούσαν ορθογώνιες ξύλινες βέργες και κλαδιά με διαστάσεις 2,40 μ. μήκος και 1,40 πλάτος στα οποία δένονταν με σπάγκους οι ψάθες ή τα άχυρα. Για να διασφαλιστεί η επιτυχημένη ανάπτυξη του σπόρου, οι φυτευτές έβαζαν θάμνους με αγκάθια για να μην προκληθεί καταστροφή των σπόρων από τρωκτικά. Αξίζει να σημειωθεί ότι σε υγρά και ίσα μέρη τοποθετούσαν πέτρες γύρω από τα σπορεία σε ύψος 2-5 εκ. από τους δρόμους για να αποφευχθεί η πλημμύρα, ενώ σε περιοχές με κλίση τα σπορεία ήταν βαθύτερα από τους δρόμους κατά 5 εκ. και περιφράζονταν με πέτρες για να προφυλαχθούν από τους ανέμους. Μετά τη σπορά, ακολουθούσαν διάφορες φροντίδες του σπόρου, όπως το πότισμα, που γινόταν με λεπτές σταγόνες. Τα ποτίσματα αρχικά ήταν λίγα ενώ αφού φύτρωνε ο σπόρος τα ποτίσματα ήταν καθημερινά. Αφού είχε διαμορφωθεί το φυτό, η καπνοπαραγωγή προέβαιναν στο αραίωμα, όταν τα φυτά είχαν 2-3 φύλλα, για να μπορούν να αναπτυχθούν τα αξιόλογα φυτά. Κάποιες φορές, κατά το αραίωμα, οι ρίζες των φυτών έβγαιναν στην επιφάνεια, για τον λόγο αυτό τις κάλυπταν με κοπριά. Αξιόλογη φροντίδα ήταν το αέρισμα των φυτών, με το σήκωμα των σκέπαστρων, καθώς με αυτόν τον τρόπο τα καπνά εκτίθονταν επαρκώς στον ήλιο και έτσι η ανάπτυξη ασθενειών αποτύγγανε ενώ τα φύλλα διατηρούσαν το πράσινο χρώμα όπως. Η διαδικασία της φύτευσης στα σπορεία διέφερε ανάλογα με τις κλιματικές συνθήκες της εκάστοτε περιοχής καθώς σε έντονα θερμές και ξηρές περιοχές επικρατούσαν διαφορετικές πρακτικές φύτευσης (όπως, λ.χ. στην Αττική).

Αφού ο καπνός εκτεθεί στις καιρικές μεταβολές 4-5 μέρες πριν τη μεταφύτευση και αφού διέκοπταν το πότισμα, τα φυτά αποσπόταν για να γίνει η διαδικασία της μεταφύτευσης. Η διαδικασία αυτή γινόταν 40 με 60 μέρες μετά τη σπορά και σε ήπιες κλιματολογικές συνθήκες. Για μια πετυχημένη μεταφύτευση, έπρεπε να τηρηθούν οι απαιτούμενες αποστάσεις μεταξύ των φυτών. Οι αποστάσεις καθορίζονταν από την ποιότητα του εδάφους, την ποικιλία των καπνών και τους εκάστοτε σκοπούς φύτευσης. Οι αποστάσεις χαράζονταν με γραμμές με τη βοήθεια

σκοινοίου. Τα ελληνικά καπνά, συνήθως, βρίσκονταν σε απόσταση 50 εκ. Η μεταφύτευση γινόταν με ένα ξύλινο μυτερό εργαλείο, το οποίο άνοιγε μικρές τρύπες στην γη, έπειτα τοποθετούνταν τα φυτά, καλύπτονταν με χώμα και ποτίζονταν με νερό ή τοποθετούνταν στη βάση του φυτού, έλλειψη νερού, υγρή λάσπη με προσοχή να μην βραχούν φύλλα. Μια κακή μεταφύτευση είχε σαν αποτέλεσμα την ασθένεια και την καταστροφή των φυτών.

Σημαντικές διαδικασίες κατά την καλλιεργητική διαδικασία ήταν το σκάλισμα, το παράχωμα, το πότισμα, το βλαστολόγημα και το κορφολόγημα. Το σκάλισμα γινόταν αφού τα φυτά είχαν «εδραιωθεί» στο χωράφι. Το σκάλισμα συνέβαλε ώστε να απομακρυνθεί η άγρια βλάστηση και έφερνε στην επιφάνεια την υγρασία του εδάφους. Κατά τη διαδικασία του παραχώματος συσσωρευόταν χώμα στη βάση των βλαστών με τη βοήθεια αρότρου, για να δημιουργηθούν ρίζες και να στηρίξουν τα φυτά, Η διαδικασία αυτή γινόταν όταν το χώμα δεν ήταν υγρό. Το πότισμα επηρεαζόταν ανάλογα με τις κλιματολογικές συνθήκες των εκάστοτε περιοχών. Σε γενικές γραμμές, το πότισμα σε αυτή την φάση, δεν ήταν τόσο αναγκαίο καθώς μείωνε την ποιότητα των καπνών ωστόσο αυξανόταν η ποσότητα τους. Το βλαστολόγημα ήταν η απομάκρυνση των αμφιβόλου αξίας φύλλων που αναπτύσσονταν εις βάρος των εμπορεύσιμων φύλλων, ενώ στο κορφολόγημα απομακρυνόταν οι ταξιανθίες (φούντες) των καπνών. Με αυτόν τον τρόπο, η νικοτίνη παρέμενε στα φύλλα των καπνών. Με το κορφολόγημα αφαιρούνταν τα φύλλα και μέρος του βλαστού της κορυφής, με σκοπό το φυτό να δημιουργήσει νέα βλάστηση.

Μια διαδικασία η οποία συνέβαινε σχεδόν σε όλο τον κύκλο της παραγωγικής διαδικασίας ήταν η λίπανση. Η λίπανση γινόταν κατά το όργωμα, συνήθως στο πρώτο όργωμα ενώ το λίπασμα που ρίχνονταν ήταν κοπριά αιγοπροβάτων, πλούσια σε ποτάσα ή χημικά λιπάσματα που περιείχαν ποτάσα, φωσφορικό οξύ και ελάχιστο άζωτο και συνέβαλε στην βελτίωση της ποιότητας της γης. Όταν ο καπνός αναπτύσσονταν στα σπορεία, οι καπνοπαραγωγοί έριχναν ανόργανα λιπάσματα που συνέβαλαν στην ταχύτερη ωρίμανση των φυτών κατά 10 με 15 μέρες.

Για τους καπνοπαραγωγούς η ολοκλήρωση της καπνοκαλλιέργειας συνέβαινε με τη διαδικασία της συγκομιδής (εικόνα 2). Η συγκομιδή γινόταν από τους καπνοπαραγωγούς, όταν τα φύλλα ωριμάζαν, αποκτώντας ένα φυσικό κίτρινο χρώμα με την απουσία της χλωροφύλλης και του αζώτου και την αύξηση των ποσοτήτων του αμύλου. Η τεχνική της συγκομιδής των φύλλων αποκαλούνταν τσάκισμα. Οι καπνοπαραγωγοί τραβούσαν με προσοχή τα φύλλα από τον βλαστό για να μην

καταστραφούν. Η συγκομιδή γινόταν σε εποχή που απουσίαζαν οι βροχές και η υγρασία, κατά τις πρωινές ώρες, πριν την ανατολή του ηλίου και διαρκούσε 1 με 1,5 μήνα. Η συγκομιδή των φύλλων μπορούσε να φτάσει τα 8 «χέρια», δηλαδή τα επίπεδα των φύλλων στο εκάστοτε φυτό, και μπορούσαν να φτάσουν από 2 ως 5 φύλλα. Αφού τα φύλλα μαζεύονταν, δένονταν με σπάγκους με την βοήθεια βελόνων στο κέντρο των φύλλων, σε ίσα μεγέθη για να ξηραίνονται όλα το ίδιο, δημιουργώντας αρμαθιές ή κιουντέδες .

Οι καπνοκαλλιεργητές είχαν τη δυνατότητα να προβούν, με δική τους εργασία και δικά τους μέσα, στη διαδικασία της αποξήρανσης και της συσκευασίας.¹⁶ Όμως οι διάφοροι ξένοι εμπορικοί οίκοι που δραστηριοποιούνταν στη χώρα δεν επέτρεπαν, αρκετές φορές, οποιαδήποτε «χωρική επεξεργασία του καπνού», καθώς έτσι μπορούσαν να αποκτήσουν τα καπνά σε φθηνότερες τιμές. Με αυτόν τον τρόπο τα εισοδήματα των καπνοκαλλιεργητών μειώνονταν σημαντικά, από τη διάθεση ανεπεξέργαστων καπνών από τους ίδιους.¹⁷

Οι οικίες των καπνοκαλλιεργητών

Η διαμόρφωση και η δομή των σπιτιών των καπνοπαραγωγών ήταν κατάλληλα οργανωμένη ώστε να συντελείται με επιτυχία η χωρική επεξεργασία και την αποθήκευση του καπνού.

Τα καπνόσπιτα εξελίχθηκαν με βάση τις σημαντικές αλλαγές που υπέστη ο αγροτικός χώρος στον ελληνικό χώρο στα τέλη του 19^{ου} αι. και στις αρχές του 20^{ου} αι. Τα σπίτια των περισσότερων καπνοπαραγωγών ήταν δώροφα ενώ διέθεταν μεγάλες αυλές με βοηθητικούς χώρους. Οι παραγωγικές διαδικασίες της οικογένειας πραγματοποιούνταν στο ισόγειο, ενώ η ξεκούραση της οικογένειας στον όροφο.

Το ισόγειο ήταν αρκετά ευάερο, ενώ διέθετε χώρους ξήρανσης όπου κρέμονταν τα φύλλα καπνού και χώρους διαλογής των φύλλων ανάλογα με το μέγεθος και τη ποιότητα τους όπου γίνονταν δέματα. Επίσης υπήρχε και το σαντζάκι, το οποίο ήταν ξεχωριστό κτίσμα. Το σαντζάκι ήταν υπόγειος χώρος προκειμένου να βοηθήσει στην ύγρανση του καπνού. Σε αυτόν τον χώρο συντελούνταν διάφορες διαδικασίες της χωρικής επεξεργασίας, εκτός από την αποθήκευση.

Οι οικονομικές και κοινωνικές επιταγές της εποχής, καθώς κι οι ανάγκες της

¹⁶ Ν. Η. Αναγνωστόπουλος, *Ο Ελληνικός καπνός και η καλλιέργειά αυτού*, σσ.65-88.

¹⁷ Κ. Κωστής, *Αγροτική οικονομία και γεωργική τράπεζα*, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τράπεζας, Αθήνα 1987, σ.134.

παραγωγικής διαδικασίας συνέβαλαν ώστε τα σπίτια των καπνοπαραγωγών να αποτελέσουν σημαντικές παραγωγικές μονάδες του αγροτικού χώρου. Επίσης χάρη στη λειτουργικότητα και τις προδιαγραφές τους, βοήθησαν στη κάλυψη των αναγκών των πολυμελών αγροτικών οικογενειών.¹⁸

Το ενεργό δυναμικό

Κατά κύριο λόγο οι καπνοπαραγωγοί ήταν άνδρες οι οποίοι μπορούσαν να εκτελέσουν τις απαιτούμενες χειρονακτικές εργασίες, καθώς είχαν την αναγκαία σωματική ρώμη. Ωστόσο η καπνοκαλλιέργεια ήταν μια απαιτητική εργασία που χρειαζόταν πολλά εργατικά χέρια, για το λόγο αυτό στην καπνοπαραγωγή συμμετείχε όλη η οικογένεια.¹⁹ Επίσης η εργασία από τα μέλη της οικογένειας είχε σαν αποτέλεσμα της αύξηση της αξίας του προϊόντος ανά στρέμμα και βοήθησε στην αποσυμπίεση, σε συγκεκριμένες περιοχές, του προβλήματος της στενότητας της γης, με τη διοχέτευση της περίσσιας οικογενειακής εργασίας.²⁰ Αξίζει να αναφερθεί ότι είναι χαρακτηριστική η άνοδος ή η πτώση των καπνοπαραγωγών κατά τη διάρκεια του Μεσοπολέμου, εξαιτίας των διακυμάνσεων της παραγωγής και των στρεμμάτων του καπνού που σχετίζονταν άρρηκτα με εμπόριο (πίνακας 1).²¹

1924	146.065
1925	166.793
1926	146.908
1927	173.889
1928	169.496
1929	194.776
1930	160.107
1931	131.441
1932	111.255

Πίνακας 1. Αριθμός απασχολούμενων καπνοπαραγωγών περιόδου 1924-1932. Πηγή: Β. Βαρδερόπουλος, *Ο μονοπωλιακός χαρακτήρ της οικονομικής οργάνωσης του καπνού*, Αθήνα 1935, σ.107.

¹⁸ Μ.Ζ. Κανέλλη, *Καπναποθήκη Τσιμίνο στην Καβάλα*, αδημ. διδακτ. διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 2014, σ. 26.

¹⁹ Α. Μάντζαρης, ό.π., σ.34.

²⁰ Σ. Πετμεζάς, «Αγροτική Οικονομία στο Μεσοπόλεμο», Χρ. Χατζηιωσήφ (επιμ), *Όψεις της Πολιτικής και Οικονομικής Ιστορίας 1900-1940*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2009, σ.336.

²¹ Β. Βαρδερόπουλος, *Ο μονοπωλιακός χαρακτήρ της οικονομικής του καπνού οργάνωσης*, Αθήνα, 1935, σ.107.

Η συμμετοχή των μελών της οικογένειας συνέβαινε σε διαδικασίες που απαιτούνταν πολλά εργατικά χέρια όπως λ.χ. στην διαδικασία της μεταφύτευσης στα χωράφια, όπου κάποιο μέλος της οικογένειας ποτίζει με προσοχή την βάση του καπνού που μόλις φυτεύτηκε.²² Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελούσαν τα παιδιά, τα οποία εργάζονταν στα χωράφια, αφού διεκπεραίωναν τις σχολικές τους υποχρεώσεις μέσα στην ημέρα. Η εργασία στα χωράφια γινόταν υπό την προϋπόθεση να μην εμποδίζονται οι σχολικές επιδόσεις των νεαρών. Αξίζει να σημειωθεί ότι η παιδική εργασία ήταν νομοθετημένη από το 1920 και καθόριζε την ηλικία εργασίας στις καπνικές γαίες για μαθητές των 14 χρονών και άνω, καθώς οι νεαροί κάτω από αυτή την ηλικία απαγορεύονταν να εγκαταλείψουν το σχολείο. Μερικά χρόνια νωρίτερα, το 1913, ο νόμος επέτρεπε το κλείσιμο των σχολείων για 1 μήνα στις καπνοπαραγωγικές περιοχές για να εργάζονται απρόσκοπτα.²³

Το εισόδημα των καπνοκαλλιεργητών

Ο καπνός αποτέλεσε το κύριο εξαγωγίμο προϊόν της χώρας κατά τη διάρκεια του Μεσοπολέμου, αντικαθιστώντας τη σταφίδα.²⁴ Η ανάδειξη αυτού του φυτού, είχε ως άμεσο αποτέλεσμα τη βελτίωση των εισοδημάτων των καπνοπαραγωγών. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελούν τα ποσά της περιόδου ακμής του καπνού, όπου η αναλογική αξία ανά καλλιεργητή έφτασε να κυμαίνεται το 1924 από 9.906 δρχ. σε 12.647 το 1928. Όμως από το 1929, παρατηρείται σημαντική πτώση της τάξης των 9.976 δρχ., η οποία θα φτάσει το 1932 στις 6.918 δρχ. Τα ποσά αυτά δίδονται με κάθε επιφύλαξη, καθώς οι παραγωγοί δεν πωλούσαν τα καπνά τους την ίδια χρονιά που τα παρήγαγαν. Η πτώση των εισοδημάτων των καπνοκαλλιεργητών οφείλεται κατά κύριο λόγο στην παγκόσμια οικονομική κρίση του 1929, η οποία επηρέασε τις εξαγωγές του καπνού λόγω της μειωμένης ζήτησης του προϊόντος, που είχε ως αποτέλεσμα την περιορισμένη διάθεση των καπνών από τους καλλιεργητές τους εμπόρους.²⁵ Ωστόσο παρά την κρίση, οι καπνοκαλλιεργητές δεν έπαψαν να αποτελούν κινητήριο δύναμη των τοπικών οικονομιών, καθώς ενίσχυαν τις τοπικές αγορές, μέσω του λιανικού εμπορίου και της τοπικής μεταποίησης.²⁶

Αξίζει να σημειωθεί ότι, οι καπνοκαλλιεργητές δε διέθεταν τα χρήματα τους

²² Ν. Η. Αναγνωστόπουλος, *Ο Ελληνικός καπνός και η καλλιέργεια αυτού*, σ.81.

²³ Μ. Ρηγίνος, *Μορφές παιδικής εργασίας στη βιομηχανία και τη βιοτεχνία 1870-1940*, Ι.Α.Ε.Ν, Αθήνα 1995, σ. 21

²⁴ Σ. Πετμεζάς, *Ιστορία της Ελλάδος στον 20^ο αι 1922-1940 ο Μεσοπόλεμος*, σ.219.

²⁵ Β. Βαρδερόπουλος, *ό.π.*, σ.108.

²⁶ Σ. Πετμεζάς, *Όψεις της Πολιτικής και Οικονομικής Ιστορίας 1900-1940*, σ.336.

μόνο για την τόνωση των τοπικών αγορών, αλλά και για τη διατήρηση, την ενίσχυση και τη βελτίωση των καλλιεργειών τους. Τα κύρια έξοδα των καπνοκαλλιεργητών σχετίζονταν με τη διαδικασία της φύτευσης στα φυτώρια όπως η λίπανση, το πότισμα και το σκάψιμο, με τη φύτευση στα χωράφια που συμπεριελάμβανε το πότισμα, με την λίπανση των χωραφιών με ζωικά και χημικά λιπάσματα, με το σκάλισμα και το βοτάνισμα, με τη συγκομιδή και τη μεταφορά σε ειδικούς αποθηκευτικούς χώρους, ενίοτε με την αποξήρανση και με διάφορα έξοδα μικρής αξίας που προέκυπταν. Κάποιες φορές η διάθεση των χρημάτων για την κάλυψη των εξόδων, ξεπερνούσε το ποσό των εσόδων που αποκόμιζαν οι παραγωγοί από την καπνική καλλιέργεια.

Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί ο μέσος όρος του ακαθάριστου εισοδήματος ανά στρέμμα όπου το 1932 δεν ξεπερνά τις 1.094 δρχ., ενώ τα καλλιεργητικά έξοδα κατά στρέμμα της ίδιας χρονιάς φτάνουν τις 1.710 δρχ.²⁷ Αξίζει να σημειωθεί, ότι σημαντική επιρροή στη διαμόρφωση των εισοδημάτων των καπνοκαλλιεργητών, ήταν οι συνεχείς υποτιμήσεις της δραχμής κατά τη διάρκεια του Μεσοπολέμου, οι οποίες είχαν σαν αποτέλεσμα την αύξηση των εξόδων καλλιέργειας ανά στρέμμα, που σε κάποιες περιφέρειες έφτασε το 1:17 (περιφέρεια Αργινίου).²⁸ Η δυσχερής κατάσταση στα εισοδήματα τους, η οποία κατά κύριο λόγο δημιουργήθηκε την περίοδο της παγκόσμιας οικονομικής κρίσης του 1929 και δημιούργησε καπνική κρίση, ανάγκασε πολλούς καπνοκαλλιεργητές είτε να σταματήσουν την καλλιέργεια του καπνού και να στραφούν σε άλλες καλλιέργειες, όπως τα σιτηρά και το καλαμπόκι, είτε να περιορίσουν την καπνική παραγωγή, προσαρμόζοντας την παραγωγή στις ανάγκες του διεθνούς εμπορίου, είτε κάποιοι αναζήτησαν εποχιακή εργασία σε αστικά κέντρα και απασχολήθηκαν σε εργασίες που ήδη γνώριζαν, όπως η επεξεργασία του καπνού. Αξίζει να σημειωθεί ότι η μετακίνηση στα αστικά κέντρα συνέβαινε και πριν την κρίση του 1929.²⁹

Σύγκριση και επιρροές με καπνοκαλλιεργητές άλλων κρατών

Όπως αναφέρθηκε και προγενέστερα, η διάδοση της καλλιέργειας του καπνού είχε τεράστια παγκόσμια κλίμακα. Καλλιεργούνταν διαφορετικά είδη καπνού σε διαφορετικές περιοχές του κόσμου. Στην Ελλάδα, όπως αναφέρθηκε, κυριάρχησε

²⁷ Β. Βαρδερόπουλος, ό.π., σσ. 108,113.

²⁸ Χ. Ευελπίδου, «Η Γεωργική κρίση ίδια εν Ελλάδι», στο *Αρχείον Οικονομικών και Κοινωνικών Επιστημών*, τ.11, Καλιτσονάκης, Αθήνα 1931, σ.175.

²⁹ Μ. Mazower, ό.π., σσ.160-172.

η καλλιέργεια των επονομαζόμενων ανατολικών καπνών. Ωστόσο η καλλιέργεια αυτού του είδους συντελέστηκε και σε άλλες χώρες της βαλκανικής χερσονήσου. Αξίζει να εστιάσουμε στις ομοιότητες και στις διαφορές των καπνοπαραγωγών αυτών των χώρων, καθώς και στις επιρροές που δέχθηκαν οι καπνικοί πληθυσμοί διότι οι άνθρωποι στις χώρες των Βαλκανίων αποτέλεσαν κομμάτι της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, μιας αυτοκρατορίας με πολλούς και ανομοιογενείς πληθυσμούς συγκεντρωμένους σε κάθε γωνιά της.

Σημαντική και κυρίαρχη χώρα παραγωγής ανατολικών καπνών, κατά την διάρκεια του Μεσοπολέμου, ήταν η Τουρκία. Οι τούρκοι καπνοκαλλιεργητές παρήγαγαν καπνά τύπου Σαμψούντας, που είχαν ελαφρύ άρωμα και λεπτό μέγεθος, Τραπεζούντας, που είχαν χαμηλής ποιότητας άρωμα και χαρακτηριστικό κίτρινο χρώμα, και Μπάφρας, που είχαν ιδιαίτερο βάρος. Η καλλιέργεια των καπνών γινόταν σε περιοχές με ιδανικές κλιματολογικές συνθήκες και μακραιώνη παράδοση, η οποία είχε εγκαινιαστεί και εδραιωθεί από τους ελληνόφωνους χριστιανικούς πληθυσμούς που κατοικούσαν τις περιοχές. Οι περιοχές αυτές ήταν ο Πόντος, η Αν. Θράκη και η Ιωνία. Αξίζει να σημειωθεί ότι στην περιοχή της Σμύρνης καλλιεργήθηκε ιδιαίτερα το είδος καπνού με την ονομασία Αγιασουλούκ (πόλη της Μ. Ασίας, που σήμερα ονομάζεται Selçuk), το οποίο δεν εμφανίστηκε στην ελληνική επικράτεια.

Μία αξιόλογη χώρα παραγωγής ανατολικών καπνών ήταν επίσης η Βουλγαρία. Η κύρια ανάπτυξη της Βουλγαρίας ως καπνοπαραγωγικής χώρας, συντελέστηκε κατά την περίοδο της κυριαρχίας της Αν. Μακεδονίας και Θράκης. Συγκεκριμένα κατά την περίοδο 1919-1920 οι καπνικές εκτάσεις αυξήθηκαν σε 325.020 στρέμματα σε σύγκριση με τα 168.420 στρέμματα της περιόδου 1909-1913. Η αύξηση αυτή οφειλόταν στην κατοχή και τον έλεγχο ελληνικών καπνικών πληθυσμών, οι οποίοι αναγκάστηκαν να μεταφερθούν στο εσωτερικό της Βουλγαρίας και να διαδώσουν την καλλιέργεια του είδους και στον εποικισμό των κατακτημένων περιοχών από βούλγαρους αγρότες, ώστε αυτοί να μάθουν τη διαδικασία παραγωγής του καπνού, στις περιοχές της Ξάνθης και της Κομοτηνής (Γκιουμουλτζίνας). Μετά την παραχώρηση αυτών των περιοχών στην Ελλάδα, παρατηρήθηκε πτώση της καπνικής παραγωγής. Συγκεκριμένα το 1926, καλλιεργήθηκαν 315.450 στρέμματα καπνού, ενώ το 1927 μόνο 256.400 στρέμματα. Μετά την οριστική διαμόρφωση των συνόρων, οι κύριες περιοχές καπνοκαλλιέργειας ήταν η Αν. Ρωμυλία, η Βουλγαρική Μακεδονία και η κοιλάδα του Στρυμόνα, περιοχές που διέθεταν υψηλά ποσοστά ελληνών καπνοκαλλιεργητών και ιδανικές συνθήκες παραγωγής, καθώς η υγρασία

ήταν στα κατάλληλα επίπεδα.³⁰

Αξίζει να σημειωθεί, ότι όπως και στην περίπτωση των ελλήνων καπνοπαραγωγών, έτσι και στους τούρκους και στους βούλγαρους, η επέκταση των καλλιεργήσιμων εκτάσεων οφειλόταν στην παγκόσμια διάδοση χρήσης του τσιγάρου. Τα οφέλη της διάδοσης αποτυπώνονται στην αύξηση της παραγωγής των τούρκων καπνοπαραγωγών σε κιλά το 1919-21.515.176, το 1920-29.142.868, το 1924-54.059.053 κιλά.) και στην αύξηση του μέσου όρου των πληρωμών των Βουλγάρων καπνοπαραγωγών σε χρυσά λέβα στα 100 κιλά καπνού, (1921-172.61, 1922-161.71, 1923-271.09 χρυσά λέβα. Αξίζει να σημειώσουμε ότι ο μέσος όρος ήταν υψηλότερος κατά την περίοδο κατοχής της Αν. Μακεδονίας και Θράκης (1917-1033.14, 1918-1350.51 χρυσά λέβα).³¹

Επίσης, στη Γιουγκοσλαβία του Μεσοπολέμου, παράγονταν καπνά Μακεδονικού τύπου (τα οποία ήταν κατώτερης ποιότητας των ανατολικών), από πληθυσμούς που είχαν βρεθεί σε ώσμωση με ελληνικούς πληθυσμούς που μετακινήθηκαν στην ελληνική Μακεδονία. Τα μακεδονικά καπνά εντοπίζονταν στην περιοχή των Σκοπίων και στη Στρώμνιτσα. Μακεδονικά καπνά παράγονταν και στη Ρουμανία.³² Η σύγκριση με άλλες χώρες της Ευρώπης και άλλων ηπείρων, θεωρείται αδόκιμη, παρά το γεγονός ότι διαθέτουμε επαρκείς πηγές, καθώς παράγονταν διαφορετικά είδη καπνού, τα πληθυσμιακά, εδαφικά και οικονομικά μεγέθη ήταν διαφορετικά και μη συγκρίσιμα σε σχέση με την χώρα μας, ενώ τα μέσα παραγωγής καπνού ήταν πιο εξελιγμένα, ειδικά στις χώρες της δυτικής Ευρώπης. Αξίζει να σημειωθεί ότι η ελληνική παραγωγή καπνού κάλυπτε ένα μικρό μέρος της παγκόσμιας παραγωγής, χωρίς να επηρεάζει σημαντικά το γενικό σύνολο.

Η κρατική παρέμβαση

Όπως είδαμε παραπάνω, το κράτος παρενέβαινε στα ζητήματα της καπνοκαλλιέργειας. Οι παρεμβάσεις του ήταν ποικίλες και συνήθως γίνονταν σε συνάρτηση με τις μέχρι τότε ανάγκες και απαιτήσεις είτε των καπνοκαλλιεργητών είτε των διεθνών αγορών.³³

Η κρατική μνεία κάποιες φορές ήταν χρήσιμη για τους καπνοπαραγωγούς. Χαρακτηριστικό παράδειγμα ήταν τα εγγειοβελτιωτικά έργα σε καπνοπαραγωγικές

³⁰ Ν. Η. Αναγνωστόπουλος, *Ο Ελληνικός καπνός και η καλλιέργεια αυτού*, σσ. 21-22.

³¹ Δ. Καλιτσουδάκης, *ό.π.*, σσ. 23-25.

³² Ν. Η. Αναγνωστόπουλος, *Ο Ελληνικός καπνός και η καλλιέργεια αυτού*, σσ.22-23.

³³ Κ. Κωστής, *ό.π.*, σσ. 219-221.

περιοχές (πεδιάδες Θεσσαλονίκης, Δράμας, Σερρών, Γιαννιτσών), όπως η αποξήρανση ελών και βάλτων, η κατασκευή φραγμάτων κ.ά. Τα έργα αυτά είχαν σαν αποτέλεσμα την αύξηση των καλλιεργήσιμων εδαφών για τους καπνοπαραγωγούς και συνάμα την αύξηση της παραγωγής.³⁴ Ακόμη, η αποκατάσταση των προσφύγων στην ύπαιθρο είχε σαν αποτέλεσμα την εκμετάλλευση όλων των γαιών ακόμη και των όχι τόσο παραγωγικών. Οι πληθυσμοί αυτοί, ιδιαίτερα οι κάτοικοι των περιοχών της Κωνσταντινούπολης, της Προύσας, της Τραπεζούντας, της Μπάφρας και της Σαμψούντας γνώριζαν ιδιαίτερα τις κατάλληλες και καλύτερες μεθόδους της καλλιέργειας του καπνού. Η ώσμωση με τον ντόπιο πληθυσμό και η παραχώρηση μικρών γεωργικών κλήρων από το κράτος, είχαν σαν αποτέλεσμα τη βελτίωση του τρόπου παραγωγής και καλλιέργειας, καθώς υπήρξε ανταλλαγή γνώσεων και τεχνοτροπιών και από τις δύο πλευρές, ενώ εισήγαγαν νέες ποικιλίες καπνού. Οι πρόσφυγες εγκαταστάθηκαν σε όλη τη χώρα, κυρίως στα εδάφη της Μακεδονίας και της Θράκης, καθώς και σε περιοχές της Παλαιάς Ελλάδας. Αυτό είχε σαν αποτέλεσμα να μη μεταβληθούν ούτε οι ποιοτικές ούτε οι ποσοτικές αναλογίες του καπνού, καθώς αντικατέστησαν άμεσα τους ανταλλάξιμους μουσουλμάνους καπνοπαραγωγούς στις Νέες Χώρες, ενώ εισήγαγαν την καλλιέργεια του καπνού σε περιοχές της Παλαιάς Ελλάδας που μέχρι πρότινος ήταν άγνωστη.³⁵ Καθοριστικός παράγοντας στη διάδοση της καλλιέργειας του καπνού, ήταν η ίδρυση των λεγόμενων Γραφείων Προστασίας Ελληνικού καπνού. Τα γραφεία αυτά ιδρύθηκαν το 1925, κατά τη δικτατορία του Πάγκαλου σε πολλές περιοχές της χώρας. Τα γραφεία είχαν ως στόχο τη βελτίωση και αύξηση της παραγωγής, μέσω μελετών, εκθέσεων, συνεδρίων και συσκέψεων.³⁶ Επίσης, στόχευαν στη διευκόλυνση των αγοραπωλησιών των χωρικών καπνών. Τα γραφεία μετέβαλαν τις υπάρχουσες σχέσεις καπνοπαραγωγών και καπνεμπόρων, καθώς με προτροπή τους θεσπίστηκε νόμος (ν. 4762/1930), σύμφωνα με τον οποίο καπνοπαραγωγοί και καπνεμπόροι ήταν υποχρεωμένοι να έχουν γραπτά συμφωνητικά και τα αντίγραφά τους. Τα συμφωνητικά καθόριζαν την ακριβή ποσότητα καπνού, την τιμή, την ποικιλία, το μέγεθος της συσκευασίας, την προκαταβολή που έπρεπε να λάβει ο καπνοπαραγωγός και την προθεσμία παραλαβής. Με αυτή την τακτική μειώνονταν οι διαφορές μεταξύ καπνοπαραγωγών και

³⁴ Α. Καραδήμου-Γερόλυμπου, «Πόλεις και ύπαιθρος», στο Χρ. Χατζηιωσήφ (επιμ), *Ιστορία της Ελλάδος στον 20^ο αι 1922-1940 ο Μεσοπόλεμος*, τ.3, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2007, σσ. 74-76.

³⁵ Α. Μάντζαρης, ό.π., σσ. 64-68, D. Pentzopoulos, *The Balkan exchange of minorities and its impact upon Greece*, Mouton and Co, Paris 1962, σσ. 156-162.

³⁶ Δ. Καλιτσουνάκης, ό.π., σ.100.

καπνεμπορών και γινόταν ταχύτερη η προώθηση του προϊόντος στο εξωτερικό.³⁷

Αξίζει να σημειωθεί ότι οι καπνοπαραγωγοί είχαν και τη στήριξη του τραπεζικού συστήματος. Συγκεκριμένα η Εθνική τράπεζα, κατά την περίοδο ακμής της καλλιέργειας του καπνού (1919-1928), καθώς και η Αγροτική Τράπεζα από το 1930 και μετά, φρόντιζαν να παρέχουν υψηλές χορηγίες και δάνεια στους κατοίκους καπνοπαραγωγικών περιοχών. Ιδιαίτερο παράδειγμα αποτέλεσαν οι χορηγίες για τον καπνό, όπου έφτασαν το 1927 το ύψος των 354.365 δρχ. Έτσι με αυτόν τον τρόπο ενισχύονταν οι καπνοπαραγωγοί, εδραιωνόταν το τραπεζικό σύστημα στις εκάστοτε περιοχές και αποκτούσε το μονοπωλιακό έλεγχο της οικονομίας του καπνού.³⁸ Βέβαια η λήψη χορηγιών γινόταν υπό την εγγύηση κάποιου συνεταιρισμού καπνοπαραγωγών, ο οποίος πολλές φορές δεν είχε τα χαρακτηριστικά γνωρίσματα ενός τυπικού συνεταιρισμού (λ.χ. είχε πολύ λίγα μέλη).³⁹ Συνάμα με την ύπαρξη συνεταιρισμών το κόστος αποπληρωμής των δανείων ήταν μειωμένο.

Απαραίτητη προϋπόθεση για τη λήψη δανείου, ιδιαίτερα στις Νέες Χώρες, ήταν οι καπνοπαραγωγοί να θέσουν πλασματικά ενέχυρα την παραγωγή τους, την άδεια κατοχής καπνού, καθώς και αντικείμενα όπως γεωργικά εφόδια, ζώα και μηχανήματα.⁴⁰ Υπό αυτές τις συνθήκες οι υπάλληλοι της τράπεζας μπορούσαν να επέμβουν στις αγοραπωλησίες του καπνού, ιδιαίτερα τη δεκαετία του 1930. Συγκεκριμένα η μεταφορά της ιδιοκτησίας των καπνών απαιτούσε την έγκριση ενός υπαλλήλου. Πολλές φορές παρενέβαιναν και αρνούσαν να εκτελέσουν τις συναλλαγές, όταν διαπίστωναν ότι η τιμή πώλησης ήταν πολύ χαμηλή σε σχέση με την υπόλοιπη αγορά. Σύντομα το κεντρικό κατάστημα απαγόρευσε τέτοιες επεμβάσεις στα υποκαταστήματα. Αν επαρκούσε το ποσό για να καλυφθεί το χρέος του αγρότη στην τράπεζα, δεν έπρεπε να υπάρχει εμπόδιο στη συναλλαγή, εκτός αν υπήρχαν ενδείξεις συμφωνίας μεταξύ αγρότη και εμπόρου, για να εμφανίζεται μια χαμηλότερη τιμή με σκοπό τη φοροδιαφυγή.⁴¹

Οι υποχρεώσεις των αγροτών προς τη τράπεζα εφαρμόστηκαν από το 1919 και εξής εξαιτίας της σταθεροποίησης της ελληνικής και παγκόσμιας οικονομίας,

---

³⁷ Juan Carmona-Zabala, «Παλιές συνήθειες σε νέα εποχή: Οι χωρικές αγοραπωλησίες ανατολικών καπνών στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου», στο Παληκίδης Α. (Επιμ.), *Ο καπνός στην ιστορία: οικονομικές, κοινωνικές και πολιτισμικές προσεγγίσεις*, Πρακτικά 1ου Επιστημονικού Συνεδρίου, Ινστιτούτο Κοινωνικών Κινήματων & Ιστορίας Καπνού, Καβάλα 2020, σ. 161.

³⁸Κ. Κωστής, ό.π., σσ.170,205,209.

³⁹ Ν. Η. Αναγνωστόπουλος, *Ο κάμπος των Σερρών, χ.ό*, Αθήνα, 1937, σσ.72-73.

⁴⁰Κ. Κωστής, ό.π., σ.170.

⁴¹ Juan Carmona-Zabala, ό.π., σ. 163.

μετά τον πόλεμο. Με αυτόν τον τρόπο τέθηκαν οι βάσεις ανάπτυξης της αγροτικής πίστης. Βέβαια απαιτούμενη ήταν η νομική μεταβολή καθώς και η εντατικοποίηση της παραγωγής.⁴² Ωστόσο, λόγω του νεοσύστατου της τράπεζας, η κυβέρνηση Βενιζέλου (1928-1932) μερίμνησε να δοθούν πιστώσεις για να αγοραστούν παλιά και κατεστραμμένα καπνικά φύλλα, κατά την έναρξη της οικονομικής ύφεσης το 1929. Ειδικά η κρίση του 1929 που είχε σαν αποτέλεσμα την πτώση των τιμών στις εξαιρετικές ποιότητες καπνού, οδήγησε τους καπνοπαραγωγούς σε αδυναμία αποπληρωμής των χρεών με αποτέλεσμα τη στροφή σε άλλες καλλιέργειες. Κάτω από αυτές τις συνθήκες πολλοί καπνοπαραγωγοί, έγιναν έρμαιοι των τοκογλυφικών διαθέσεων των αστών διάφορων περιοχών, όπως γιατρών, δικηγόρων και εμπόρων, καθώς αυτοί μπορούσαν να τους χορηγήσουν ποσά με υψηλό τόκο, ώστε να αποπληρώσουν παλιά και νέα χρέη.

Εξαιτίας της κρίσης, η κυβέρνηση Βενιζέλου υποχρέωσε με νόμο (ν.4660/1929) τους καπνοπαραγωγούς να μην καλλιεργούν σε ακατάλληλα και ελώδη εδάφη. Με αυτόν τον τρόπο περιορίστηκαν σημαντικά οι εκτάσεις καπνού ειδικά στις προσαρτημένες περιοχές. Επίσης, οι νόμοι 5166/1929 και 4007/1929 που αφορούσαν τη συλλογή των κατάλληλα ποιοτικών φύλλων καπνού αποσκοπούσαν στην ποιοτική προφύλαξη του προϊόντος. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτέλεσε η περιοχή της Ξάνθης, όπου η καλλιέργεια μειώθηκε κατά το ήμισυ από το 1930 ως το 1932. Έτσι μειώθηκε και η ζήτηση του καπνού, χωρίς αυτό να επηρεάζει καπνοπαραγωγούς άλλων περιοχών, όπως του Αγρινίου που συνέχισαν να προμηθεύουν τις ελληνικές καπνοβιομηχανίες σε ικανοποιητικές τιμές.⁴³

Όμως το κύριο μέσο παρέμβασης του κράτους στους καπνοπαραγωγούς ήταν μέσω της φορολογίας. Η φορολογία των καπνοπαραγωγών υφίσταντο ήδη από την ίδρυση του ελληνικού κράτους και ενισχύθηκε σημαντικά μετά τη λήξη του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου. Συγκεκριμένα, το 1919, η κυβέρνηση Ελ. Βενιζέλου επέβαλε φορολογία καθαρής προσόδου, παρότι αυτή είχε καταργηθεί σε άλλα προϊόντα (ν.1640). Το 1922, θεσπίζονται εξαγωγικά τέλη σε όλα τα προϊόντα, και αποπληρωμής αυτών με μεταλλικές δραχμές (ν.2961/1922), τα οποία επηρέασαν και τους καπνοπαραγωγούς, ιδιαίτερα σε εποχές κρίσης.

Ακόμη, οι φόροι που επιβάλλονταν είχαν ενίοτε συλλογικό χαρακτήρα. Ενδεικτικό παράδειγμα αποτελεί ο νομός 3408 του 1927, που επέβαλε η κυβέρνηση

---

⁴²Κ. Κωστής, ό.π., σ.170.

⁴³Μ. Mazower, ό.π., σσ. 164-166.

Αλ. Ζαΐμη και ο οποίος επέβαλε έγγειο φορολογία ανά κοινότητα για τη συγκομιδή των καπνών. Αξίζει να αναφέρουμε, ότι οι καπνοκαλλιεργητές είχαν την υποχρέωση να καταβάλουν στο κράτος το φόρο της δεκάτης επί της παραγωγής του καπνού, που πολλές φορές συμψηφιζόταν με δημοτικούς φόρους. Ο συγκεκριμένος φόρος κάποιες φορές ήταν δυσβάσταχτος, δε συνέβαλε στην ανάπτυξη της καπνικής παραγωγής, προκαλούσε κοινωνικές αναταραχές, ενώ καταστρατηγούσε τη συνταγματική νομιμότητα η οποία θιγόταν με την παραβίαση του άρθρου 6 του τότε ισχύοντος Συντάγματος. Το άρθρο αυτό σχετιζόταν με την ίση και δίκαιη κατανομή των φόρων, καθώς πλήττονταν βάνουσα οι καπνοπαραγωγοί, επειδή συσχετιζόταν με ίδια φορολογικά κριτήρια καλές και κακές παραγωγές, καθώς και υψηλές με χαμηλές στρεμματικές αποδόσεις. Ωστόσο για την καταβολή της δεκάτης το κράτος φρόντισε να υπάρξει υποτυπώδης ευνοϊκή μεταχείριση στους καπνοπαραγωγούς των συνεταιρισμών της Μακεδονίας και της Θράκης, με μείωση του φόρου κατά 1 δρχ. ανά οκά παλαιότερων εσοδειών έως το 1930, για την ταχύτερη και καλύτερη πώληση των φύλλων.⁴⁴

Αξιοσημείωτο ρόλο διαδραμάτιζαν οι εκάστοτε μονοπωλιακές συνθήκες που επέβαλλε το κράτος και επηρέαζε τους καπνοπαραγωγούς σε ορισμένους τομείς της εργασίας τους, σύμφωνα με τα πρότυπα των δυτικών κρατών. Συγκεκριμένα το κράτος μπορούσε να επιβάλλει τον έλεγχο της παραγωγής, παραμερίζοντας την ιδιωτική πρωτοβουλία, χάρη σε ένα γραφειοκρατικό σύστημα που επέβαλλε την υποχρεωτική δήλωση καλλιέργειας και την παράδοση της παραγωγής στο μονοπώλιο, παραχώρηση αδειών ανεξάρτητα από το μέγεθος της παραγωγής, η οποία ελεγχόταν με την επιβολή ποσοστών σε συγκεκριμένα χρονικά διαστήματα.⁴⁵

Εξέλιξη της παραγωγής ανά έτος

Αμέσως μετά τη λήξη του πολέμου οι καπνοκαλλιεργητές περιόρισαν τις εκτάσεις καλλιέργειας, λόγω της έντονης παραγωγής του είδους στα χρόνια του πολέμου με αποτέλεσμα να υπάρχουν δυσκολίες διακίνησης του είδους και αύξηση των αποθεμάτων.

Έτσι η καπνοκαλλιέργεια του 1919 περιορίστηκε στα 208.463 στρέμματα, έναντι των 487.559 στρεμμάτων του 1918 και στις 13.945.726 οκάδες του 1919

---

⁴⁴ Β. Βαρδερόπουλος, ό.π., σσ.116-119.

⁴⁵ Ν. Η. Αναγνωστόπουλος, *Ο Ελληνικός καπνός και η καλλιέργεια αυτού*, σσ.35-41.

έναντι των 27.569.262 οκάδων του 1918. Ωστόσο, το 1920, η καπνοκαλλιέργεια εκτινάχθηκε ραγδαία και έφτασε 377.954 στρέμματα, λόγω της επέκτασης των συνόρων της χώρας με την προσάρτηση της Θράκης, και ειδικά με την περιοχή της Ξάνθης, μιας περιοχής με πλούσια καπνοπαραγωγική παράδοση. Επίσης, το 1920, η αύξηση της παραγωγής, η οποία έφτασε τις 25.439.905 οκάδες, θα συμβάλλει στην υψηλή ζήτηση του προϊόντος από το διεθνές εμπόριο. Το 1921, εξαιτίας της Μικρασιατικής Εκστρατείας, θα προκληθεί έντονη κρίση στα πολιτικά πράγματα της χώρας, με αποτέλεσμα να επηρεαστεί σημαντικά η καπνοκαλλιέργεια και να φτάσει τα 208.436 στρέμματα. Κατά συνέπεια παρατηρήθηκε μείωση της καπνοπαραγωγής, σε σύγκριση με τις προηγούμενες χρονιές, η οποία έφτασε τις 19.833.514 οκάδες και ιδιαίτερα παρατηρήθηκε μείωση κατά 50% σε περιοχές της Παλαιάς Ελλάδας (Θεσσαλία, Άργος), ενώ στις Νέες Χώρες (Καβάλα, Δράμα) κυμάνθηκε στο 20%. Το 1922, η έκρυθμη πολιτική και πολεμική κατάσταση, που θα οδηγήσει στη Μικρασιατική Καταστροφή και συνάμα στην απώλεια εδαφών και στην έλευση χιλιάδων προσφύγων, είχε σαν αποτέλεσμα τη ριζική αλλαγή της δομής των καπνοπαραγωγών και της καπνοκαλλιέργειας, η οποία τη χρονιά εκείνη δε ξεπέρασε 19.770.825 οκάδες και τα 318.550 στρέμματα.

Μετά τη Μικρασιατική καταστροφή, το 1923, θα υπάρξει εντονότατη στροφή των καπνοπαραγωγών στην καλλιέργεια εξαιτίας των αυξημένων τιμών ζήτησης του προϊόντος και του μεγάλου ενδιαφέροντος που επέδειξαν οι πρόσφυγες γι' αυτή. Έτσι την χρονιά αυτή, τα στρέμματα καπνού θα φτάσουν τις 526.378 χιλιάδες και τις 43.740.088 οκάδες. Το 1924, η εποίκηση καπνοπαραγωγικών περιοχών κυρίως της Μακεδονίας και της Θράκης από πρόσφυγες, με τη συμβολή του κράτους, οδήγησε στη συνεχιζόμενη αύξηση των στρεμμάτων η οποία θα φτάσει τις 596.848 χιλιάδες. Ωστόσο, η αύξηση αυτή δε θα είναι ανάλογη στην ποσότητα του είδους, εξαιτίας των δυσμενών καιρικών συνθηκών που επικράτησαν εκείνη τη χρονιά, με αποτέλεσμα η παραγωγή να φτάσει τις 39.137.598 οκάδες.

Η μεγαλύτερη ως τότε ένταση της καπνοκαλλιέργειας, παρατηρείται το 1925 όπου οι καπνοπαραγωγοί θα εκμεταλλευθούν 804.615 στρέμματα γης για την παραγωγή καπνού, η οποία θα φτάσει τις 51.142.195 οκάδες. Η αύξηση των στρεμμάτων και της παραγωγής τη χρονιά εκείνη, οφείλεται στα ευνοϊκά μέτρα που έλαβε η δικτατορία του Πάγκαλου για την καπνεργασία και το καπνεμπόριο, τα οποία αλληλεπίδρασαν θετικά και στην καπνοκαλλιέργεια. Το 1926, παρατηρείται σχετική πτώση της καπνοκαλλιέργειας σε στρέμματα και οκάδες, εξαιτίας των

περιορισμένων χορηγιών και δανείων της Εθνικής Τράπεζας και των απωλειών που είχαν οι καπνοπαραγωγοί τα παλαιότερα έτη με την αδυναμία διάθεσης της παραγωγής τους. Τη χρονιά αυτή, τα καπνικά στρέμματα έφτασαν τις 643.571 χιλιάδες, ενώ οι οκάδες τις 42.753.729 χιλιάδες. Παρόλα αυτά οι καπνοκαλλιεργητές κατάφεραν να διαθέσουν την παραγωγή με επιτυχία τόσο στο εξωτερικό, χάρη στη ραγδαία διάδοση του καπνίσματος σε παγκόσμια κλίμακα, όσο και στο εσωτερικό, τη διοχέτευση παλαιότερων αποθεμάτων εσοδείας χάρη στα προστατευτικά μέτρα της προηγούμενης χρονιάς. Το 1927, εξαιτίας των προαναφερόμενων θετικών αιτιών, οι καπνοπαραγωγοί θα εντείνουν ξανά την καλλιέργεια του είδους φτάνοντας τα 863.000 στρέμματα. Ωστόσο, οι συνθήκες ξηρασίας που επικράτησαν τη χρονιά εκείνη και η παρουσία παρασιτικών εντόμων (ακρίδες) σε περιοχές της Θεσσαλίας και της Φθιώτιδας δε θα οδηγήσουν σε σπουδαία αύξηση της παραγωγής, η οποία έφτασε τις 48.338.273 οκάδες.⁴⁶ Το 1928 η καπνοπαραγωγή θα φτάσει τα 930.765 στρέμματα, ενώ σε οκάδες τις 41.564.667 χιλιάδες. Το 1929 παρά την οικονομική κρίση τα καπνικές γαίες θα αυξηθούν και θα φτάσουν τα 1.012.238 στρέμματα, ενώ η παραγωγή σε οκάδες κυμάνθηκε στις 61.825.700 οκάδες, εξαιτίας της αύξησης των τιμών του προϊόντος στις παγκόσμιες αγορές την προηγούμενη χρονιά.

Το 1930, τα καπνικά στρέμματα θα μειωθούν στις 966.709, εξαιτίας της οικονομικής κρίσης, καθώς και οι οκάδες δε θα ξεπεράσουν τις 50.018.260 χιλιάδες. Το 1931 τα στρέμματα που καλλιεργήθηκαν από τους καπνοπαραγωγούς έφτασαν τις 861.946 χιλιάδες, εξαιτίας της αδυναμίας διάθεσης της παραγωγής προς τις φθίνουσες διεθνείς αγορές, η οποία ήταν αρκετά μειωμένη καθώς έφτασε τις 32.888.264 οκάδες. Η πτώση στα καπνικά στρέμματα και στις οκάδες συνεχίστηκε και το 1932, η οποία κυμάνθηκε στις 702.465 και 21.513.359 χιλιάδες αντίστοιχα.⁴⁷ Οι συνεχιζόμενες διακυμάνσεις της παραγωγής και των στρεμμάτων στη χώρα μας, οφειλόταν στη διαρκή αύξηση της παραγωγής σε παγκόσμια κλίμακα, διότι κατά τη διάρκεια του πολέμου σημειώθηκε αύξηση των τιμών των προϊόντων, με αποτέλεσμα σε χώρες που δεν άνηκαν στην ευρωπαϊκή Ήπειρο να σημειωθούν, μετά την λήξη του Α' Παγκοσμίου Πολέμου, εκχερσώσεις γαιών για την εκμετάλλευση κάθε εδαφικής έκτασης, χωρίς να ληφθεί υπόψη η αναγκαία ζήτηση του προϊόντος. Αυτό είχε σαν αποτέλεσμα την αύξηση των αποθεμάτων του καπνού σε όλο τον κόσμο και συνάμα την μείωση των τιμών στις διεθνείς αγορές.

⁴⁶ Α. Μάντζαρης, ό.π., σσ. 46-56.

⁴⁷ Ν. Η. Αναγνωστόπουλος, *Ο Ελληνικός καπνός και η καλλιέργεια αυτού*, σ.10.

Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί ο μέσος όρος των καλλιεργήσιμων εδαφών καπνού παγκοσμίως, όπου την περίοδο 1909-1913 ήταν 1,2 εκατομμύρια εκτάρια, ενώ την περίοδο 1928-1929 1,8. Επίσης η παραγωγή καπνού αυξήθηκε, με τη σειρά της από 10,1 εκατομμύρια τόνους την περίοδο 1909-1913 σε 14,7 εκ. τόνους την περίοδο 1928-1929 και σε 15,6 εκ. τόνους την περίοδο 1929-30.⁴⁸ Το 1933 οι καπνοπαραγωγοί θα αυξήσουν τα καπνικά στρέμματα, τα οποία έφτασαν τις 840.400 χιλιάδες. Όμως το 1934, η καπνική καλλιέργεια μειώθηκε στα 776.911 στρέμματα για να αυξηθεί ξανά το 1935 στα 857.065 στρέμματα.⁴⁹ Κατά την περίοδο της Μεταξικής δικτατορίας (1936-1939) παρατηρείται σταθεροποίηση της παραγωγής καπνού. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτέλεσε η παραγωγή του 1939 που κυμάνθηκε στους 60.000 τόνους.⁵⁰ Οι συνεχείς μεταβολές, την περίοδο αυτή, οφειλόταν στις νέες εμπορικές διεξόδους που βρήκε η αγορά του καπνού σε ευρωπαϊκές χώρες όπως η Γερμανία, στις εκάστοτε κυβερνητικές παρεμβάσεις (απορρόφηση αποθεμάτων από το κράτος, απαγόρευση καλλιέργειας σε ακατάλληλα εδάφη και απαγόρευση καλλιέργειας από μη ειδικευμένους αγρότες) και στη διατήρηση καλύτερων διατροφικών συνηθειών που απέκτησε η ανθρωπότητα μετά την λήξη του πολέμου.⁵¹

Αξίζει να σημειώσουμε, ότι η ακριβής απόδοση των αριθμητικών δυνάμεων σε στρέμματα και οκάδες, πρέπει να γίνει με κάθε επιφύλαξη για την εγκυρότητα και την ακρίβεια που αποδίδουν, καθώς οι εκάστοτε πηγές από τις οποίες αντλήθηκαν τα στοιχεία, χρησιμοποιούσαν ενδεχομένως διαφορετικά στατιστικά στοιχεία, εξυπηρετούσαν διαφορετικούς σκοπούς, απευθύνονταν σε διαφορετικές κοινωνικές κατηγορίες και χρησιμοποιούσαν διαφορετικές μονάδες μέτρησης (οκάδες-κιλά).

Όπως κατέστη φανερό, οι καπνοπαραγωγοί βρίσκονταν σε σχετικά μεγάλη εξάρτηση από τις εξελίξεις του εσωτερικού και εξωτερικού εμπορίου. Αυτό είχε σαν αποτέλεσμα οι δραστηριότητες τους να αλληλοεπηρεάζονται από τις δραστηριότητες των καπνεμπόρων, μιας κοινωνικής τάξης που θα μας απασχολήσει ιδιαίτερα.

---

⁴⁸Χ. Ευελπίδου, *ό.π.*, σσ.161-165.

⁴⁹Ι. Ιωαννίδης, *Το καπνικό στην Καβάλα*, Ιδιωτική Έκδοση, Καβάλα 1998, σ.215.

⁵⁰Α. Μάντζαρης, *Γεωργική παραγωγή και καπνική πολιτική*, Τυπέρογλου, Αθήνα 1939, σ.73.

⁵¹Μ. Mazower, *ό.π.*, σσ.164-166, 302-303, Χ. Ευελπίδου, *ό.π.*, σ.164.

ΔΕΥΤΕΡΟ ΜΕΡΟΣ

Η εμφάνιση του καπνεμπορίου στην ελληνική χερσόνησο

Η δράση καπνεμπορών στην ελληνική χερσόνησο εντοπίζεται πριν από την ανεξαρτησία της χώρας. Συνεχίστηκε σε όλη τη διάρκεια του 19ου αι., εξαιτίας της επέκτασης της καλλιέργειας του καπνού στα εδάφη της χώρας, καθώς και στην αύξηση της παραγωγής. Ωστόσο, υπήρχαν έντονες αυξομειώσεις στη διακίνηση με χαρακτηριστικό παράδειγμα την Αγγλία, όπου οι εξαγωγές τη δεκαετία του 1870 μειώθηκαν, καθώς προτίμησε να αγοράζει καπνά από το γαλλικό μονοπώλιο.⁵²

Οι δραστηριότητες των καπνεμπορών εντατικοποιήθηκαν μετά την προσάρτηση της Θεσσαλίας (1881), και της Μακεδονίας (1912-1913), καθώς ενσωματώθηκαν νέες πεδινές περιοχές. Οι περιοχές αυτές παρήγαγαν εξαιρετικής ποιότητας καπνό, ενώ δραστηριοποιούνταν έλληνες και ξένοι έμποροι, οι οποίοι απασχολούνταν σε ελληνικούς ή ξένους εμπορικούς οίκους. Το 1912, λίγο πριν από την απελευθέρωση της Θεσσαλονίκης, η επεξεργασία του καπνού γινόταν από 11 μεγάλες εταιρίες εκ των οποίων οι 4 ήταν διεθνών συμφερόντων (Αλλατίνη, American Company, Hertzoy κ.ά.).⁵³ Με την είσοδο της χώρας στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, το εμπόριο γνώρισε σημαντική κρίση εξαιτίας του αποκλεισμού των λιμανιών της χώρας τόσο από τις δυνάμεις της Αντάντ, όσο και από τη Γερμανία.⁵⁴ Ουσιαστικά, η σταθεροποίηση της καπνεμπορικής δράσης και η ομαλή διεξαγωγή του εμπορίου επιτεύχθηκε μετά το τέλος της Μικρασιατικής Εκστρατείας, το 1922, καθώς επήλθε οριστικό τέλος στις πολεμικές επιχειρήσεις, ενώ η αναχώρηση των μουσουλμάνων και η άφιξη των χριστιανών προσφύγων έδωσε νέα ώθηση στο καπνεμπόριο.⁵⁵

Η αγορά των καπνών από τους καπνεμπόρους

Το κύριο είδος καπνού που εμπορεύονταν οι καπνέμποροι ήταν τα ανατολικά καπνά ενώ εμπορεύονταν επίσης και τσιγάρα που παράγονταν από ανατολικά καπνά, καθώς και επεξεργασμένο καπνό αποκλειστικά για τη χρήση του σε ναργιλέ. Οι έλληνες καπνέμποροι αποτελούσαν τους κύριους διακινητές ανατολικών καπνών,

---

⁵² Α. Μάντζαρης, ό.π., σ.37.

⁵³ Κ. Φουντανόπουλος, *Εργασία και εργατικό κίνημα στην Θεσσαλονίκη 1908-1936*, Νεφέλη, Αθήνα 2005, σσ. 26, 133.

⁵⁴ Α. Μάντζαρης, ό.π., σσ. 44-46, 77.

⁵⁵ Μ. Mazower, ό.π., σ.87.

μαζί με τους τούρκους ομολόγους τους. Αξίζει να αναφερθεί, ότι το εμπόριο ανατολικών καπνών ήταν εν γένει λιγότερο ανεπτυγμένο από το εμπόριο αμερικανικών, καθώς οι χρηματιστηριακές τιμές των ανατολικών καπνών δεν ήταν ασφαλείς και σταθερές κατά τη διάρκεια του Μεσοπολέμου και η ποιότητα τους ήταν υποδεέστερη σε σύγκριση με αυτή των αμερικανικών.⁵⁶

Τα πρώτα χρόνια του Μεσοπολέμου, οι καπνέμποροι έκαναν προφορική συμφωνία με τους καπνοπαραγωγούς. Οι καπνέμποροι έδιναν προκαταβολή για την απόκτηση του προϊόντος πριν από τη συγκομιδή του. Μέσω της προκαταβολής, ο καπνέμπορος μπορούσε να κάνει την πρώτη προσφορά αγοράς στον παραγωγό μετά τη συγκομιδή και συνέβαλε στη μείωση της τιμή του καπνού. Βασιζόμενος σε άγραφους κώδικες, ο παραγωγός έπρεπε να κάνει έκπτωση στον συγκεκριμένο έμπορο. Αν δεν γινόταν κάτι τέτοιο, τότε θα δημιουργούνταν μεγάλη δυσφήμιση για τους παραγωγούς της περιοχής και οι καπνέμποροι δεν θα έδιναν ξανά προκαταβολή. Επίσης, για να αποκτήσουν τα καπνά σε χαμηλότερες τιμές δε δίσταζαν να διαδίδουν φήμες ότι αγρότες σε άλλα χωριά πωλούσαν τα καπνά τους σε φθηνές τιμές. Με αυτόν τον τρόπο αγόραζαν τα καπνά σε προνομιακές τιμές, εκμεταλλευόμενοι την ανάγκη, ιδιαίτερα των φτωχών αγροτών, να πωλήσουν άμεσα την παραγωγή τους. Οι καπνέμποροι και οι καπνοπαραγωγοί είχαν αναπτύξει δεσμούς εμπιστοσύνης μεταξύ τους, χάρη στην ύπαρξη άγραφων κανόνων συναλλαγής. Σε περιπτώσεις εξαπάτησης ενός καπνεμπόρου από έναν καπνοπαραγωγό, η κοινότητα δε δίσταζε να τον προδώσει για να μη θιχτεί η φήμη του χωριού.⁵⁷

Πολλές φορές οι ανεξάρτητοι και χαμηλής δυναμικότητας καπνέμποροι προσέφευγαν σε ελληνικές τράπεζες για να ενισχύσουν τα κεφάλαια τους, που δεν ήταν ιδιαίτερα σπουδαία. Έτσι οι καπνέμποροι χρησιμοποιούσαν αυτά τα κεφάλαια για την αγορά καπνών και για τη χορήγηση βραχυπρόθεσμων δανείων σε καπνοπαραγωγούς με υψηλά επιτόκια. Χάρη σε αυτή την οικονομική πρακτική ενισχύθηκε σημαντικά το τραπεζικό σύστημα με αποτέλεσμα να δημιουργηθούν πολλά υποκαταστήματα τραπεζών σε καπνεμπορικές πόλεις, όπως η Θεσσαλονίκη και η Καβάλα, ενώ συγκεκριμένες τράπεζες, όπως η Ιονική αύξησαν αισθητά τα κεφάλαια τους. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελούν οι επενδύσεις της Ιονικής Τράπεζας προς τους καπνεμπόρους της Καβάλας, όπου το 1923 από τις 105.000 αγγλικές στερλίνες έφτασαν το 1929 τις 560.000 στερλίνες. Η τακτική αυτή

⁵⁶ Δ. Καλιτσουνάκης, ό.π., σσ. 28-30.

⁵⁷ Juan Carmona-Zabala, ό.π., σσ. 159-160.

ενισχύθηκε ιδιαίτερα στις αρχές της δεκαετίας του 1920, καθώς πρόσφυγες καπνέμποροι με λίγα κεφάλαια, δανείζονταν από ελληνικές τράπεζες ώστε με τη βοήθεια αυτών των κεφαλαίων να αποτελέσουν μεσάζοντες μεταξύ των καπνοπαραγωγών και των ανεξάρτητων καπνοβιομηχανιών του εξωτερικού.⁵⁸

Αξίζει να σημειωθεί ότι το σύστημα αγοράς άλλαξε προς τα τέλη τα δεκαετίας του 1920. Όπως έγινε λόγος και στο πρώτο μέρος, τα γραφεία προστασίας καπνού συνέβαλαν σε αυτή την αλλαγή. Με το νέο σύστημα υπήρχαν φαινόμενα αισχροκέρδειας. Συγκεκριμένα οι αγρότες είχαν τη δυνατότητα να πουλάνε τον καπνό σε άλλον έμπορο πριν την παραλαβή. Με αυτόν τον τρόπο οι έμποροι έδιναν περισσότερα χρήματα για καπνά που ήταν ήδη πουλημένα! Μια τέτοια κατάσταση οδηγούσε σε αύξηση των τιμών προς πώληση τους στο εξωτερικό και σε δικαστικές διαμάχες μεταξύ καπνεμπόρων και καπνοπαραγωγών. Όμως φαινόμενα εκμετάλλευσης εντοπίζονταν και από την πλευρά των καπνεμπόρων. Πολλές φορές οι καπνέμποροι κατείχαν και τα δύο αντίγραφα της συμφωνίας και αυτό τους έδινε το δικαίωμα να ακυρώνουν το συμφωνητικό όποτε ήθελαν. Σε άλλες περιπτώσεις πίεζαν τους αγράμματους αγρότες να υπογράφουν εν λευκώ συμφωνητικά, πράγμα που επέτρεπε στον έμπορο να ακυρώσει τη συναλλαγή αργότερα. Σε τέτοιες περιπτώσεις, ιδιαίτερα κατά τη δεκαετία του 1930, τα γραφεία και η Αγροτική τράπεζα πρότειναν κατά την υπογραφή της συμφωνίας να βρίσκεται ένας εγγράμματος χωρικός π.χ. ο δάσκαλος, ο παπάς ή ο πρόεδρος του χωριού.⁵⁹

Συνήθως οι ποσότητες που αγόραζαν ήταν μικρές ενώ μεταπωλούσαν τα καπνά σε άλλους έλληνες εμπόρους ή ξένες εταιρίες. Επίσης υπήρχαν έλληνες καπνέμποροι που αγόραζαν μεγάλες ποσότητες καπνών, οι οποίοι τα επεξεργάζονταν και τα πωλούσαν σε άλλους εμπόρους ή σε ξένα μονοπώλια ή σε ξένες εταιρίες. Αυτοί οι καπνέμποροι συνήθιζαν να αγοράζουν και μεγάλες ποσότητες ανεπεξέργαστων καπνών που τις πωλούσαν σε μικρεμπόρους, ώστε να τις επεξεργαστούν με δικά τους μέσα. Άξιο αναφοράς είναι ότι εντοπίζονταν και έλληνες έμποροι οι οποίοι βρίσκονταν άμεσα σε επαφή με ξένα εργοστάσια και εμπόρους και επεξεργάζονταν τα καπνά με δικά τους μέσα και τα πωλούσαν άμεσα σε αυτούς.⁶⁰ Κάποιοι έλληνες καπνέμποροι είχαν συστήσει εμπορικούς οίκους και ενώσεις με κυριότερες την Ένωση Εξαγωγικών Οίκων Αθηνών και Πειραιώς, το Σύλλογο

⁵⁸ M. Mazower, ό.π., σσ.168-169.

⁵⁹ Juan Carmona-Zabala, ό.π., σσ. 161-162.

⁶⁰ Α. Μάντζαρης, ό.π., σσ.74-75.

Καπνεμπόρων Μακεδονίας και Θράκης, το Σύλλογο Καπνεμπόρων Ξάνθης, το Σύλλογο Καπνεμπόρων Καβάλας, το Σύλλογο Καπνεμπόρων Θεσσαλονίκης, τον Καπνεμπορικό Σύλλογο Αγρινίου, τον Σύνδεσμο Καπνεμπόρων Βόλου, τον Καπνεμπορικό Σύνδεσμο Καρδίτσας και τον Καπνεμπορικό Σύλλογο Σάμου. Σκοπός των συλλόγων και των ενώσεων ήταν η καλύτερη δυνατή οργάνωση του καπνεμπορίου σε αυτές τις περιοχές με τη συντονισμένη δράση των καπνεμπόρων σε ζητήματα που αφορούσαν το εμπόριο στο εσωτερικό και στο εξωτερικό καθώς και στη διαχείριση των προβλημάτων που προέκυπταν μεταξύ των καπνεμπόρων με τους καπνοπαραγωγούς και τους καπνεργάτες.⁶¹

Σημαντική παράμετρο αποτελεί το γεγονός ότι στο ελληνικό κράτος δραστηριοποιούνταν και ξένοι έμποροι οι οποίοι αγόραζαν καπνά απευθείας από τους παραγωγούς ή από άλλους εμπόρους και προωθούσαν τα φύλλα του καπνού με τη σειρά τους σε άλλους εμπόρους. Επίσης δραστηριοποιούνταν εκπρόσωποι ξένων μονοπωλίων ή εμπορικών ενώσεων που συστήνονταν με πρωτοβουλίες ξένων καπνοβιομηχανιών, οι οποίοι αγόραζαν επεξεργασμένα καπνά από έλληνες και ξένους εμπόρους με σκοπό να ενισχύσουν τα μονοπώλια και τις βιομηχανίες που αντιπροσώπευαν. Ιδιαίτερα οι καπνοβιομηχανίες που αγόραζαν καπνά από έλληνες εμπόρους συνήθιζαν να μεταπωλούν ποσότητες καπνού, τουλάχιστον όσες τις θεωρούσαν ακατάλληλες για τις βιομηχανίες τους.⁶²

Η διακίνηση των καπνών

Οι καπνέμποροι διακινούσαν τα καπνά σε πολλές χώρες του κόσμου. Η επιλογή των χωρών δεν ήταν τυχαία, καθώς έπρεπε να πληρούν δύο βασικά κριτήρια. Το πρώτο κριτήριο αφορούσε την παραγωγή της χώρας, δηλαδή εάν η χώρα διαθέτε ικανοποιητικές ποσότητες καπνού για την παραγωγή τσιγάρων και άλλων καπνικών προϊόντων, τότε η εισαγωγή καπνού ήταν απαραίτητη. Το δεύτερο κριτήριο σχετιζόταν με τη βιομηχανική επεξεργασία του καπνού. Πιο συγκεκριμένα σε όσες χώρες υπήρχε μονοπωλιακή ή ελεύθερη βιομηχανική εκμετάλλευση του καπνού, μπορούσε να υπάρχει περιορισμένη ή εκτεταμένη εισαγωγή καπνού αντίστοιχα. Η διακίνηση του καπνού γινόταν, όπως και τις προηγούμενες δεκαετίες, μέσω λιμένων που διέθεταν πλούσια καπνοπαραγωγική ενδοχώρα.⁶³ Κύρια λιμάνια καπνεμπορίου

⁶¹ Δ. Καλιτσουδάκης, ό.π., σ.78.

⁶² Α. Μάντζαρης, ό.π., σσ.74-75.

⁶³ Δ. Καλιτσουδάκης, ό.π., σσ.39-44.

κατά τη διάρκεια του Μεσοπολέμου ήταν η Καβάλα, που ενισχυόταν από τις σπουδαίες καπνοπαραγωγικές περιοχές όπως αυτή των Σερρών και της Δράμας, ο Βόλος (εικόνα 3), που ενισχυόταν από τη σπουδαία καπνοπαραγωγική περιοχή του Αλμυρού, η Θεσσαλονίκη (εικόνα 4), που απαρτιζόταν από τις πλούσιες καπνοπαραγωγικές περιοχές του Αξιού ποταμού, καθώς και ο Πειραιάς που αποτελούσε το μεγαλύτερο λιμάνι της χώρας. Τα περισσότερα από αυτά τα λιμάνια αποτελούσαν καπνεμπορικά κέντρα με μακράιωνη παράδοση ήδη κατά την Οθωμανική περίοδο.⁶⁴ Αλλά αξιόλογα λιμάνια ήταν αυτά της Αλεξανδρούπολης, του Ναυπλίου, της Μυτιλήνης και της Σάμου.⁶⁵

Κατά τη δεκαετία του 1920 οι καπνέμποροι εξήγαγαν τα καπνά σε χώρες όπως η Αγγλία, η Αίγυπτος, η Αυστρία, το Βέλγιο, η Γαλλία, η Γερμανία, η Ελβετία, η Ιταλία, η Ολλανδία, η Ουγγαρία, η Πολωνία, η Ρουμανία, η Τσεχοσλοβακία, η Σουηδία και η Φιλανδία. Οι καπνέμποροι έστελναν τα καπνά τους σε μεγάλα λιμάνια της Ευρώπης, όπως την Αμβέρσα, το Αμβούργο, το Ρότερνταμ, το Άμστερνταμ, το Λονδίνο και σε λιμάνια της Αμερικής όπως η Νέα Υόρκη, καθώς και της Αφρικής, όπως η Αλεξάνδρεια. Τα λιμάνια αυτά συνήθως αποτελούσαν διαμετακομιστικό σταθμό, με αποτέλεσμα πολλά εμπορεύσιμα καπνά να προωθούνται και σε άλλες ενδιαφερόμενες χώρες του εξωτερικού.⁶⁶

Σε κάθε χώρα εξαγωγής επικρατούσαν διαφορετικές συνθήκες εμπορίου καθώς υπήρχαν διαφορετικές σχέσεις εξάρτησης και αλληλεπίδρασης μεταξύ των ξένων βιομηχανιών, των τραπεζικών συστημάτων και των κρατικών και ιδιωτικών μονοπωλίων. Πολλοί κεφαλαιοκρατικοί οργανισμοί, με τη μορφή trusts, cartels, holding companies, konzern κ.ά. καθόριζαν την εμπορική δραστηριότητα. Επομένως, το εμπόριο των ελλήνων καπνεμπόρων είχε πολλές και διαφορετικές διακυμάνσεις σε κάθε χώρα.⁶⁷

Η διακίνηση καπνών ανά χώρα κατά τη δεκαετία του 1920

Στην Αγγλία, κατά τη δεκαετία του 1920, το εμπόριο των ελλήνων καπνεμπόρων είχε πολλές αυξομειώσεις. Η ύπαρξη εμπορικής δραστηριότητας συντελείται ήδη κατά τη διάρκεια του Κριμαϊκού πολέμου και θα αναπτυχθεί σημαντικά με αποτέλεσμα, το 1912, η εξαγωγή καπνού να φτάσει τα 50.000 κιλά.

⁶⁴ Γ. Ιωαννίδης, ό.π., σσ. 72-73.

⁶⁵ Δ. Καλιτσουνάκης, ό.π., σ. 78.

⁶⁶ Α. Μάντζαρης, ό.π., σσ. 69-73.

⁶⁷ Β. Βαρδερόπουλος, ό.π., σ. 122.

Ωστόσο κατά τα μέσα της δεκαετίας του 1920 παρατηρήθηκε πτώση της εισαγωγής των ελληνικών καπνών από την Αγγλία. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η πτώση των τιμών εισαγωγής των ελληνικών καπνών, όπου το 1925, κυμάνθηκε στις 1.897.000 λίρες, ενώ το 1926 στις 838.000 λίρες. Η πτώση του εμπορίου οφειλόταν στην ακριβή τιμή των παραγόμενων τσιγάρων από ανατολικά καπνά, που καθιστούσε απαγορευτική την αγορά τους από τα λιγότερο προνομιούχα στρώματα της κοινωνίας. Κατά συνέπεια η αγοραστική αδυναμία μεγάλου μέρους του πληθυσμού, οδήγησε σε στροφή τις αγγλικές βιομηχανίες σε άλλα ήδη καπνού και σε άλλες αγορές, όπως για παράδειγμα η αγορά της Κίνας. Ακόμη, ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος επηρέασε τη βιομηχανία της Αγγλίας, καθώς υπήρχε δυσκαμψία των αγορών και του καταναλωτικού κοινού, αλλά και αδυναμία αγοράς ανατολικών καπνών απευθείας από τους καπνοπαραγωγούς. Επιπλέον, οι προσπάθειες των αμερικανικών καπνοβιομηχανιών να διεισδύσουν στην αγγλική αγορά, μέσω της διαφήμισης, είχε ως αποτέλεσμα την αύξηση των εισαγωγών από τις αγγλικές αποικίες, όπως η Ινδία, ο Καναδάς και η Νότια Αφρική. Οι κύριες περιοχές απ' όπου εξάγονταν ελληνικά καπνά προς την Αγγλία ήταν η Μακεδονία και η Θράκη (60%) η Θεσσαλία (20%) και το Αγρίνιο (20%).⁶⁸ Τα καπνά που εξήγαγαν οι καπνέμποροι ήταν φύλλα καπνών κάθε είδους και τσιγάρα.⁶⁹

Στην περίπτωση της Αιγύπτου, κατά τη δεκαετία του 1920, παρατηρείται σημαντική πτώση των εισαγωγών των ελληνικών καπνών. Παρά τη σπουδαία παράδοση διακίνησης καπνών, η οποία αυξήθηκε μετά την προσάρτηση της Θεσσαλίας, το 1881, η Αίγυπτος στράφηκε σε αγορές της Ασίας, όπως η Κίνα και η Ιαπωνία, για την αγορά καπνού. Ωστόσο με τις κατάλληλες ενέργειες και τις πιέσεις του ελληνικού εμπορικού επιμελητηρίου της Αλεξάνδρειας και της ελληνικής πρεσβείας του Καΐρου προς την Αιγυπτιακή κυβέρνηση, οι εισαγωγές αυξήθηκαν αισθητά ξανά με αποτέλεσμα το 1926 να φτάσουν τα 3.006.510 κιλά έναντι των 1.904.244 το 1925. Η σπουδαία αύξηση εισαγωγής των ελληνικών καπνών οφείλεται και στην επιβολή αυστηρού δασμολογικού καθεστώτος σε καπνά χωρών που δεν είχαν υπογράψει ειδικές οικονομικές συμβάσεις με την Αίγυπτο. Το μέτρο αυτό επηρέαζε κυρίως τις χώρες της Άπω Ανατολής. Ωστόσο οι έλληνες καπνέμποροι έπρεπε να αντιμετωπίσουν και ένα άλλο μεγάλο πρόβλημα, τον ανταγωνισμό με τους τούρκους και βούλγαρους ομολόγους τους, οι οποίοι και αυτοί ευνοήθηκαν από τις

⁶⁸ Α. Μάντζαρης, ό.π., σσ.76-80.

⁶⁹ Δ. Καλιτσουνάκης, ό.π., σσ.76-77.

δασμολογικό καθεστώς που επιβλήθηκε. Ο έντονος ανταγωνισμός τους αποτυπώνεται στην εισαγωγή καπνών και από τις 3 χώρες κατά τα τέλη της δεκαετίας του 1920 (πίνακας 2).

	1926	1927	1928
ΕΛΛΑΔΑ	3.006.500	2.445.200	1.128.300
ΤΟΥΡΚΙΑ	1.642.500	2.740.200	1.848.000
ΒΟΥΛΓΑΡΙΑ	569.000	200.300	346.000

Πίνακας 2. Τιμές κύριων εξαγωγικών ποσοτήτων καπνού Βαλκανικών χωρών σε κιλά προς την Αίγυπτο την περίοδο 1926-1928. Πηγή: Αχ. Μάντζαρης, *Τα καπνά μας*, Αθήνα 1928, σ. 82.

Ο έντονος ανταγωνισμός των ελλήνων, των τούρκων και των βουλγάρων καπνεμπόρων οφείλεται στις εκάστοτε επιδιώξεις των αιγυπτιακών βιομηχανιών παραγωγής τσιγάρων. Οι κύριες περιοχές απ' όπου εξάγονταν ελληνικά καπνά στην Αίγυπτο ήταν η Θεσσαλία (80%), η Μακεδονία (15%), το Αγρίνιο (4%) και τα νησιά, καθώς και το Άργος (1%).⁷⁰ Τα προϊόντα που εξήγαγαν επίσης οι καπνέμποροι ήταν φύλλα καπνών κάθε είδους, τσιγάρα και καπνά για ναργιλέ.⁷¹

Στην Αυστρία η δράση των καπνεμπόρων συντελείται ήδη από την ίδρυση του ελληνικού κράτους. Αξίζει να σημειωθεί ότι το αυστριακό κράτος αγόραζε καπνά από τη Μακεδονία, που βρισκόταν ακόμη υπό οθωμανική κυριαρχία. Μετά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο και τη διάλυση της Αυστροουγγρικής αυτοκρατορίας, η κατανάλωση και εισαγωγή καπνού περιορίστηκε σημαντικά. Ωστόσο με τις συντονισμένες ενέργειες του κρατικού μονοπωλίου, οι αυστριακές καπνοβιομηχανίες αναδιοργανώθηκαν ενώ συστάθηκε εταιρία, υπό την ονομασία Austria, το 1927, με στόχο την ίδρυση ειδικών εμπορικών οργανώσεων σε χώρες που παρήγαγαν ανατολικά καπνά με σκοπό την άμεση αγορά, αποθήκευση και επεξεργασία καπνών από τους παραγωγούς. Η τακτική αυτή είχε σαν αποτέλεσμα πολλές φορές να παρακάμπτονται οι μεσάζοντες καπνέμποροι. Επίσης για τη διευκόλυνση του εμπορίου, κατά τη δεκαετία του 1920 η Αυστρία και η Ελλάδα υπέγραψαν εμπορικές συμβάσεις όπου καθοριζόταν τις ποσότητες αγοράς καπνού, καθώς και από ποιες περιοχές θα αγοράζονταν καπνά. Το 1926 η εξαγωγή ελληνικών καπνών προς την Αυστρία έφτασε το 1,4% επί του συνόλου των εξαγωγών της Ελλάδας, ενώ το 1927 κυμάνθηκε στο 1,6%. Οι κύριες περιοχές απ' όπου εξάγονταν καπνά προς την Αυστρία ήταν η Θεσσαλονίκη, η Θεσσαλία, το Αγρίνιο και το Άργος, που παρήγαγαν

⁷⁰ Α. Μάντζαρης, Α., ό.π., σσ. 80-83, Β. Βαρδερόπουλος, ό.π., σσ. 139-140.

⁷¹ Δ. Καλιτσουδάκης, ό.π., σσ. 76-77.

χαμηλής ποιότητας καπνά, ενώ προς τα τέλη της δεκαετίας του 1920 αυξήθηκαν οι εξαγωγές από την Ανατολική Μακεδονία και την Θράκη, που παρήγαγαν υψηλής ποιότητα καπνά.⁷²

Στο Βέλγιο, η ελλιπής παραγωγή καπνού συνέβαλε στην ταχύτατη ανάπτυξη του εμπορίου ανατολικών καπνών, για την κάλυψη των αναγκών της καπνοβιομηχανίας. Η δράση του ελλήνων καπνεμπόρων συντελείται ήδη από τα τέλη του 19ου αι. και συγκεκριμένα από το 1891, με την εξαγωγή καπνών σε μικρές ποσότητες. Μετά τη λήξη του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου και συγκεκριμένα το 1919, συνέβη σημαντική αύξηση του εμπορίου καπνού, ιδιαίτερα άμεσα από τα ελληνικά λιμάνια. Η αύξηση του εμπορίου οφειλόταν στη χρήση ελληνικών καπνών από καπνοβιομηχανίες για την παραγωγή τσιγάρων. Οι έλληνες καπνέμποροι, κατά τη διάρκεια του Μεσοπολέμου, ήταν εγκατεστημένοι στην Αμβέρσα και στις Βρυξέλλες, όπου μπορούσαν να ελέγχουν καλύτερα την κίνηση του διαμετακομιστικού εμπορίου του καπνού. Πολλές φορές τα ελληνικά καπνά που έφταναν στο Βέλγιο, επαναπροωθούνταν σε άλλες χώρες, μέσω των ελλήνων καπνεμπόρων. Οι κύριες περιοχές όπου εξάγονταν τα καπνά ήταν η Μακεδονία (40%), η Θεσσαλία (30%), τα νησιά (15%), το Αγρίνιο (10%) και το Άργος (5%).⁷³ Τα καπνά που εξήγαγαν οι καπνέμποροι ήταν φύλλα καπνών κάθε είδους και τσιγάρα.⁷⁴

Στη Γαλλία η δράση του ελληνικού εμπορίου ήταν περιορισμένη. Αυτό συνέβη καθώς η Γαλλία αποτελούσε μια από τις σημαντικότερες χώρες παραγωγής καπνού. Ωστόσο η αύξηση του καταναλωτικού κοινού, παρά την εισαγωγή καπνών από τις αποικίες και συγκεκριμένα από την Αλγερία, οδήγησε στην ανάπτυξη ενός περιορισμένου εμπορίου ανατολικών καπνών, το οποίο βρέθηκε στο απόγειο του το 1919, όπου η εξαγωγή καπνού τη συγκεκριμένη χρονιά έφτασε τα 1.434.676 κιλά. Η αύξηση της εξαγωγής καπνού οφειλόταν στις δυσλειτουργίες που προκάλεσε ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος στο εσωτερικό της Γαλλίας. Ωστόσο με το πέρασμα των χρόνων η εμπορική δραστηριότητα μειώθηκε καθώς η γαλλική παραγωγή συνήλθε από τα πλήγματα που προκάλεσε ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος, το γαλλικό κρατικό μονοπώλιο του καπνού στράφηκε και σε άλλες αγορές ανατολικών καπνών ενώ οι γαλλικές καπνοβιομηχανίες άρχιζαν να χρησιμοποιούν μεγαλύτερες ποσότητες αμερικανικών καπνών για την κατασκευή τσιγάρων. Η μείωση των εισαγωγών

⁷² Α. Μάντζαρης, ό.π., σσ. 88-90, Β. Βαρδερόπουλος, ό.π., σ. 139.

⁷³ Α. Μάντζαρης, ό.π., σσ. 91-92.

⁷⁴ Δ. Καλιτσουνάκης, ό.π., σσ. 76-77.

αποτυπώνεται και στα ποσοστά των ελληνικών εισαγωγών καπνού που διαμορφώθηκαν επί του συνόλου εισαγωγών, όπου το 1926 έφτασε το 0,62% ενώ το 1927 το 0,67%. Η διακίνηση των καπνών γινόταν απευθείας από τα λιμάνια καθώς η ελληνική και η γαλλική κυβέρνηση υπέγραφαν εμπορικές συμβάσεις, με χαρακτηριστικό παράδειγμα την εμπορική σύμβαση του 1926 που αποσκοπούσε στον έλεγχο και την αύξηση των ποσοτήτων αγοράς καπνού. Αξίζει να αναφερθεί ότι πολλές φορές η αγορά καπνού γινόταν με τη συνεργασία ελλήνων εμπόρων του Βελγίου και του Αμβούργου.⁷⁵ Τα καπνά που εξήγαγαν οι καπνέμποροι ήταν φύλλα καπνών κάθε είδους και τσιγάρα.⁷⁶

Στη Γερμανία η παρουσία των ελλήνων καπνεμπόρων συντελείται ήδη από τον 18^ο αι. Κατά τον 19^ο αι. εντοπίζουμε την πρώτη οργανωμένη δράση έλληνα καπνεμπόρου στη Γερμανία, με την ίδρυση καπνεμπορικού γραφείου από τον Κ. Ενφιεντζόγλου στη Δρέσδη το 1873. Από τα μισά του 19ου αι. ως και το 1913 η δράση των ελλήνων καπνεμπόρων άρχισε να αυξάνεται με αργούς αρχικά και στη συνέχεια με γοργούς ρυθμούς. Με την κήρυξη του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, το 1914, η εμπορική δραστηριότητα των ελλήνων καπνεμπόρων γινόταν μέσω των ουδέτερων χωρών όπως η Ιταλία και η Ολλανδία, όμως με την είσοδο της χώρας στον πόλεμο στο πλευρό της Αντάντ, επιβλήθηκαν αυστηροί περιορισμοί στη διεξαγωγή του καπνικού εμπορίου, κατ' εντολή των δυνάμεων της Αντάντ.⁷⁷

Μετά το τέλος του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου οι έμποροι ανέπτυξαν ξανά δραστηριότητες στη Γερμανία, χωρίς επιτυχία. Η μεγάλη οικονομική ύφεση της χώρας είχε σαν αποτέλεσμα την αδυναμία καθορισμού τιμών στα καπνά. Ποσότητες που προέρχονταν από την ίδια περιοχή είχαν διαφορετικές τιμές. Σε αυτό καθοριστικό ρόλο διαμόρφωναν οι ανάγκες της εγχώριας γερμανικής καπνοβιομηχανίας. Η έλλειψη και η ανάγκη ενός συγκεκριμένου είδους καπνού από τις καπνοβιομηχανίες είχε σαν αποτέλεσμα να πωλείται ακριβιά από τους καπνέμπορους. Επίσης οι διαπροσωπικές σχέσεις γερμανών καπνεμπόρων και ελλήνων καπνοβιομηχάνων συνέβαλαν στο καθορισμό των τιμών. Ακόμη η υποτίμηση του γερμανικού μάρκου, εξαιτίας του πληθωρισμού, είχε σαν αποτέλεσμα οι βιομήχανοι να συναλλάσσονται με τους εμπόρους με το ιταλικό νόμισμα. Η τακτική αυτή δεν ωφελούσε τους εμπόρους καθώς δεν αποκόμιζαν ιδιαίτερα κέρδη με

⁷⁵ Α. Μάντζαρης, ό.π., σσ. 92-94, Β. Βαρδερόπουλος, ό.π., σσ. 135-137.

⁷⁶ Δ. Καλιτσούνακης, ό.π., σσ. 76-77.

⁷⁷ Α. Μάντζαρης, ό.π., σσ. 94-98

αυτή τη συναλλαγή. Την περίοδο 1922-1923 οι εμπορικές σχέσεις περιορίστηκαν στο ελάχιστο. Σε αυτό καθοριστικό ρόλο διαδραμάτισε επίσης η πτώση του μέσου όρου κατανάλωσης τσιγάρων από τους Γερμανούς και η τάση τους να προτιμούν καπνό χαμηλής ποιότητας.⁷⁸ Επίσης η συγχώνευση μικρών καπνοβιομηχανιών από μεγάλες επιχειρήσεις (Reemtsma και Neuerburg) ήδη από το 1924, με προτροπή του γερμανικού κράτους και της Reichsbank, είχε σαν αποτέλεσμα την υπονόμευση των μικρών ανεξάρτητων καπνεμπόρων. Οι έλληνες καπνέμποροι προωθούσαν τα καπνά σε βιομηχανίες τύπου konzern (85%) καθώς και σε ελεύθερες βιομηχανίες (15%). Οι κύριες περιοχές εξαγωγής καπνού προς τη Γερμανία ήταν η Μακεδονία (50%), η Θεσσαλία (14%), το Αργίριο (14%), τα νησιά (12%) και το Άργος (10%), όπου η ποιότητα τους ήταν κυρίως μέτρια ή κατώτερη.⁷⁹

Στην περίπτωση της Ελβετίας οι δραστηριότητες των ελλήνων εμπόρων είναι σχετικά περιορισμένες σε σχέση με άλλες ευρωπαϊκές χώρες. Οι ελβετικές καπνοβιομηχανίες προτιμούσαν την χρησιμοποίηση καπνών ειδικών για την κατασκευή πούρων, διότι τα ανατολικά καπνά δεν ήταν κατάλληλα. Οι κύριες χώρες εξαγωγής καπνών στην Ελβετία ήταν οι Η.Π.Α., η Κούβα, η Βραζιλία, η Σουμάτρα και η Ιάβα, χώρες που φημίζονται για την παραγωγή καπνών ειδικά για πούρα. Η δασμολογική πολιτική της ελβετικής κυβέρνησης από το 1922 και μετά για τα ελληνικά καπνά υπήρξε ιδιαίτερα αυστηρή σε σύγκριση με άλλες κατηγορίες καπνών, καθώς αύξησε την φορολογία του εισαγόμενου καπνού στα 10 ελβετικά φράγκα το κιλό σε σύγκριση με τα 5 φράγκα των αμερικανικών καπνών. Το 1924, η Ομοσπονδιακή κυβέρνηση αύξησε τη φορολογία των εισαγόμενων ελληνικών καπνών στα 12 ελβετικά φράγκα σε σύγκριση με τα 8 φράγκα των αμερικανικών καπνών. Εξάιρεση αποτελούσαν τα καπνά προερχόμενα από το Άργος. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί το γεγονός ότι κατά την τριετία 1925-1928 η εξαγωγή ελληνικών καπνών προς την Ελβετία δεν ξεπέρασε τα 350.000 κιλά.⁸⁰

Στις Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής οι έλληνες καπνέμποροι ανέπτυξαν σημαντική δράση ήδη από τα τέλη του 19ου αι. Η δράση τους σε αυτή την ήπειρο, με τις μεγάλες εκτάσεις καπνού, συντελέστηκε διότι τα ανατολικά καπνά ήταν

---

⁷⁸ Αριστοτέλης Σπυριδόπουλος, «Το ζήτημα του καπνού στις διαπραγματεύσεις για την υπογραφή της πρώτης εμπορικής συμφωνίας Ελλάδας-Τσεχοσλοβακίας (1920-1923)», στο Παληκίδης Α. (Επιμ.), *Ο καπνός στην ιστορία: οικονομικές, κοινωνικές και πολιτισμικές προσεγγίσεις*, Πρακτικά 1ου Επιστημονικού Συνεδρίου, Ινστιτούτο Κοινωνικών Κινήματων & Ιστορίας Καπνού, Καβάλα 2020, σ. 141-142.

⁷⁹ Α. Μάντζαρης, ό.π., σσ. 94-98, Β. Βαρδερόπουλος, ό.π., σσ. 126-131.

⁸⁰ Α. Μάντζαρης, ό.π., σσ. 98-101, Β. Βαρδερόπουλος, ό.π., σσ. 134-135.

εξαιρετικής ποιότητας, γεγονός που ενδιέφερε σημαντικά τις αμερικανικές καπνοβιομηχανίες, όπου αναμίγνυαν στα παραγόμενα τσιγάρα τους αμερικανικά και ανατολικά καπνά. Κατά τη διάρκεια του Μεσοπολέμου, και ιδιαίτερα κατά τη δεκαετία του 1920 είναι δύσκολο να υπολογιστεί με ακρίβεια η διακίνηση των εισαγόμενων καπνών στις Η.Π.Α, καθώς πολλές φορές η διακίνηση των καπνών γινόταν από λιμάνια του εξωτερικού (Αμβούργο, Τεργέστη κ.ά.), με αποτέλεσμα να μη γίνεται σαφή διάκριση μεταξύ των ελληνικών και των υπόλοιπων ανατολικών καπνών άλλων χωρών. Ωστόσο από τα στατιστικά των αμερικανικών τελωνείων διακρίνουμε ότι τα ελληνικά καπνά, κατά τα τελευταία χρόνια της δεκαετίας του 1920 είχαν σημαντικές αυξομειώσεις.

Οι συνεχιζόμενες μεταβολές οφείλονταν κυρίως στις συνέπειες του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, όπου οι μεταφορές ήταν δύσκολες και το πλήγμα των αγορών σημαντικό ενώ ιδιαίτερο ρόλο διαδραμάτισε το κόστος των ελληνικών καπνών, για το λόγο αυτό τα τελευταία χρόνια της δεκαετίας του 1920 προτιμήθηκε η αγορά καπνών από παραγωγούς ή καπνεμπόρους της κεντρικής και δυτικής Μακεδονίας και των νησιών έναντι της ανατολικής Μακεδονίας και της Ξάνθης, καθώς το κόστος τους ήταν πολύ φθηνότερο. Οι κύριοι αγοραστές των καπνών των ελλήνων καπνεμπόρων ήταν μεγάλες καπνοβιομηχανίες τύπου holding companies και trusts (R.J. Reynold's, American Tobacco Co, Liggett & Mayers και P. Lorillard). Συνήθως προμηθεύονταν τα καπνά άμεσα από τους τόπους παραγωγής, από τους ίδιους τους παραγωγούς, είτε από καπνεμπόρους που δρούσαν κυρίως στην Νέα Υόρκη. Οι κύριες περιοχές απ' όπου εξάγονταν καπνά ήταν η Μακεδονία (80%), τα νησιά (10%), το Αγρίνιο (6%) και η Θεσσαλία (4%).⁸¹ Τα καπνά που εξήγαγαν οι καπνεμπόροι ήταν φύλλα καπνών κάθε είδους, τσιγάρα και καπνά για ναργιλέ.⁸²

Στην Ιταλία η παρουσία των ελλήνων καπνεμπόρων συντελείται ήδη από τα μέσα του 19ου αι. και συγκεκριμένα από το 1865, όπου εξήγαγαν στην Ιταλία μικρές ποσότητες καπνού μέχρι το 1911. Από το 1912 ως το 1917, η εξαγωγή καπνού θα αυξηθεί σημαντικά εξαιτίας της προσάρτησης νέων εδαφών στην ελληνική επικράτεια ενώ με την έναρξη του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου η ουδετερότητα της Ιταλίας, ως το 1917, συνέβαλε στην διατήρηση των εμπορικών δράσεων στην Αυστρία και τη Γερμανία, καθώς το εμπόριο ελληνικών καπνών σε αυτές τις χώρες γινόταν μέσω της Ιταλίας. Ωστόσο από το 1917 και μετά οι συστηματικές

⁸¹ Α. Μάντζαρης, σσ. 83-88, Β. Βαρδερόπουλος, σσ.122-126.

⁸² Δ. Καλιτσουδάκης, ό.π., σσ.76-77.

προσπάθειες των Ιταλικών κυβερνήσεων, μέσω της δημιουργίας ινστιτούτων καπνού και της θεσμοθέτησης προστατευτικών φορολογικών νόμων για την ανάπτυξη της καλλιέργειας ανατολικών φυτών στα ιταλικά εδάφη και συνάμα για την ανάπτυξη του εμπορίου αυτού του είδους καπνού από την Ιταλία, είχε σαν αποτέλεσμα τη μείωση της δράσης των ελλήνων καπνεμπόρων. Ωστόσο η χαμηλή ποιότητα των ανατολικών καπνών της χώρας, οδήγησε στη διατήρηση των εμπορικών επαφών του κρατικού μονοπωλίου με έλληνες καπνεμπόρους και με το ελληνικό κράτος.

Η Ιταλία είχε υπογράψει κατά τη διάρκεια του Μεσοπολέμου εμπορικές συμβάσεις με την Ελλάδα όπου καθορίζονταν οι ποσότητες αγοράς του καπνού, που πολλές φορές ξεπερνούσαν τις προκαθορισμένες αναλογίες. Η κύρια περιοχή εξαγωγής καπνού ήταν η Μακεδονία. Σημαντικός παράγοντας διατήρησης του ελληνικού εμπορίου αποτέλεσε η προσάρτηση της Τεργέστης στο ιταλικό κράτος το 1918. Η Τεργέστη αποτέλεσε σημαντικό διαμετακομιστικό λιμάνι ήδη από την περίοδο κατοχής της από την Αυστροουγγρική Αυτοκρατορία. Μετά τη Μικρασιατική καταστροφή πολλές καπνικές επιχειρήσεις και εμπορικοί οίκοι μετέφεραν τις δραστηριότητες τους στην Τεργέστη καθώς στην Ελλάδα δεν υπήρχαν οι απαιτούμενες εγκαταστάσεις, το τραπεζικό σύστημα της Ιταλίας ήταν αρτιότερο σε σύγκριση με αυτό της Ελλάδας, ενώ υπήρχε άμεση και μεγάλη προσφορά εργατικού δυναμικού. Μέσω του λιμανιού της Τεργέστης οι έλληνες καπνέμποροι ανέπτυξαν εμπορικές δραστηριότητες με χώρες της κεντρικής Ευρώπης, όπως η Αυστρία, η Ουγγαρία και η Τσεχοσλοβακία.⁸³ Τα καπνά που εξήγαγαν οι καπνέμποροι ήταν φύλλα καπνών κάθε είδους και τσιγάρα.⁸⁴

Στην περίπτωση της Ολλανδίας η παρουσία ελλήνων καπνεμπόρων συμβαίνει ήδη από την ανεξαρτησία του ελληνικού κράτους ενώ κατά τη διάρκεια του Μεσοπολέμου επικρατούσαν οι κατάλληλες συνθήκες για την επικράτηση και την εδραίωση τους, καθώς η ύπαρξη πολλών και ανταγωνιστικών μεταξύ τους καπνικών επιχειρήσεων, όπως και η υψηλή κατανάλωση καπνικών προϊόντων συνέβαλαν στην ανάπτυξη πολλών και διαφορετικών εμπορικών δράσεων με ποικίλα συμφέροντα. Οι έλληνες καπνέμποροι του Άμστερνταμ και του Ρότερνταμ συνέβαλαν στην ανάπτυξη του καπνικού εμπορίου καθώς αποτέλεσαν σπουδαία λιμάνια του διαμετακομιστικού εμπορίου και μέσω αυτών αναπτύχθηκε το εμπόριο καπνού και σε άλλες χώρες. Επίσης το άρρηκτα οργανωμένο τραπεζικό σύστημα καθώς κι η χρηματοδότηση του

⁸³ Α. Μάντζαρης, ό.π., σσ. 101-103, Β. Βαρδερόπουλος, ό.π., σσ. 140-143.

⁸⁴ Δ. Καλιτσούνακης, ό.π., σσ. 76-77.

εμπορικού κεφαλαίου, τόσο από τη σκοπιά του κόστους όσο κι από τη σκοπιά της εύκολης παροχής διαμόρφωσαν αυτή την εντυπωσιακή δράση του εμπορίου. Η υψηλή ποιότητα των ελληνικών καπνών και η χρήση τους από τις ολλανδικές καπνοβιομηχανίες για την παραγωγή τσιγάρων επέτειναν την εμπορική δράση. Ωστόσο οι ολλανδικές καπνοβιομηχανίες κατά την τριετία 1925-1927 φαίνεται να προτιμούν καπνά φθηνότερου κόστους από τα ανατολικά, για το λόγο αυτό άρχισαν να στέφονται σε άλλους εμπορικούς οίκους (όπως ο βέλγικος εμπορικός οίκος Wander Elst) που μπορούσαν να προμηθεύσουν τις ολλανδικές καπνοβιομηχανίες με φθηνότερα καπνά.

Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελούν τα ποσά των κιλών εισαγωγής καπνού της τριετίας 1925-1927 μόνο για εσωτερική κατανάλωση από την Ολλανδία (το 1925-413.475, το 1926-336.102 και το 1927-143.952 κιλά). Αξίζει να σημειωθεί ότι ολλανδικοί εμπορικοί οίκοι, όπως ο οίκος Holdap είχαν άμεσες επαφές με έλληνες παραγωγούς. Στα ελληνικά καπνά επιβάλλονταν, όπως και τα υπόλοιπα εισαγόμενα καπνά, εισαγωγικός δασμός (ο επονομαζόμενος *ad viotrem* στην ολλανδική γλώσσα), ο οποίος εισπράττονταν από τα εκάστοτε τελωνεία και καθοριζόταν με βάση το τιμολόγιο προελεύσεως. Οι επιβαλλόμενοι δασμοί στην Ολλανδία ήταν σαφώς ελαφρύτεροι από άλλους δυτικών χωρών, καθώς οι επικρατούσες συνθήκες του ελεύθερου εμπορίου έθεσαν τις βάσεις της οικονομικής και πολιτικής ελευθερίας των συναλλαγών, όπως έγινε και με την περίπτωση των συναλλαγών του καπνού. Οι κύριες περιοχές εξαγωγής καπνού ήταν η Μακεδονία (35%), το Άργος (30%), η Θεσσαλία (20%), τα νησιά (10%) και το Αγρίνιο (5%).⁸⁵ Τα καπνά που εξήγαγαν οι καπνέμποροι ήταν φύλλα καπνών κάθε είδους και τσιγάρα.⁸⁶

Στην Ουγγαρία η σημαντική και μακραίωνη παραγωγή καπνού και το ανεπτυγμένο καπνικό εμπόριο της χώρας, κατέστησε περιορισμένη την παρουσία ελλήνων καπνεμπόρων. Όμως με την έναρξη του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου η παραγωγή και η εμπορική κίνηση του καπνού στην Ουγγαρία μειώθηκε σημαντικά, γεγονός που επηρέασε στην ανάπτυξη των δραστηριοτήτων των ελλήνων καπνεμπόρων. Από το 1925 και μετά η καπνική παραγωγή και εμπορική κίνηση στην Ουγγαρία ανέκαμψε με αποτέλεσμα να περιοριστούν οι δραστηριότητες των καπνεμπόρων. Ο περιορισμός της εμπορικής κίνησης φανερώνεται στα κιλά εισαγωγής από την Ελλάδα (το 1926-486.000, το 1927-720.000 και το 1928-550.000

⁸⁵ Α. Μάντζαρης, ό.π., σσ. 103-105, Β. Βαρδερόπουλος, ό.π., σσ. 131-134.

⁸⁶ Δ. Καλιτσούνακης, ό.π., σσ. 76-77.

κιλά). Η ύπαρξη ελληνικής εμπορικής καπνικής δράσης οφείλεται στην κατώτερη ποιότητα των ουγγρικών καπνών, γεγονός που οδήγησε την Ουγγαρία να συνάψει εμπορικές συμβάσεις με την Ελλάδα ώστε να αγοράσει συγκεκριμένες ποσότητες ανατολικών καπνών. Προς τα τέλη της δεκαετίας του 1920, τέλος, η Ουγγαρία αγόρασε μεγαλύτερες ποσότητες καπνού, από τις συμφωνηθέντες ποσότητες των εμπορικών συμβάσεων.⁸⁷

Στην Πολωνία οι δράσεις των ελλήνων καπνεμπόρων ήταν ιδιαίτερα περιορισμένες καθώς το πολωνικό κράτος, που ήλεγχε το μονοπώλιο του καπνού, είχε συνάψει από το 1924 δάνεια με χώρες όπως οι Η.Π.Α. και η Ιταλία, με σκοπό την ενίσχυση του εθνικού της νομίσματος (ζλότι) και αντάλλαγμα την εισαγωγή μεγάλων ποσοτήτων καπνού από αυτές τις χώρες. Οι δυσμενείς οικονομικές συμβάσεις της Πολωνίας καθιστούσαν αδύνατη τη δράση των ελλήνων καπνεμπόρων. Ωστόσο η παρουσία τους έγινε δυνατή μέσω της εξαγωγής πολύ μικρών ποσοτήτων καπνού στην Πολωνία. Αυτό οφείλεται σε ειδικές εμπορικές συμφωνίες του πολωνικού κράτους με έλληνες καπνεμπόρους. Οι έμποροι που εισήγαγαν καπνά στην Πολωνία δραστηριοποιούνταν σε διαμετακομιστικά λιμάνια της Ευρώπης, όπως η Τεργέστη και λιμάνια της Ολλανδίας, και μέσω αυτών εισήγαγαν καπνά στην Πολωνία.⁸⁸

Στη Ρουμανία η κίνηση των ελλήνων καπνεμπόρων, κατά τη διάρκεια του Μεσοπολέμου ήταν ιδιαίτερα περιορισμένη. Αυτό οφειλόταν στην αύξηση της εγχώριας παραγωγής καπνού μετά τη λήξη του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, στην προσάρτηση νέων εδαφών, όπως της Τρανσυλβανίας και της Βασσαραβίας, περιοχών με ιδανικές καπνοκαλλιεργητικές συνθήκες καθώς και στην υποτίμηση του ρουμανικού νομίσματος. Ωστόσο η χαμηλή ποιότητα των ρουμανικών καπνών κατέστησε αναγκαία την εισαγωγή των ελληνικών, κυρίως από τη Μακεδονία και τα νησιά, η οποία από το 15% πριν τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο έφτασε το 1% του συνόλου της κατανάλωσης από τη ρουμανική αγορά.⁸⁹

Στη Σουηδία η δράση του ελληνικού καπνεμπορίου συντελέστηκε μέσω εμπορικών συμβάσεων του κράτους με τον ημικρατικό οργανισμό Aktiebolaget Svenska Tabaksmonop, η οποία άρχισε να υφίσταται από το 1915 και καθορίζονταν οι ποσότητες αγοράς καπνού ανάλογα με τις καταναλωτικές ανάγκες του σουηδικού κράτους. Η ανάπτυξη του ελληνικού καπνεμπορίου στη Σουηδία οφείλονταν στις

---

⁸⁷ Α. Μάντζαρης, ό.π., σσ.105-107.

⁸⁸ Στο ίδιο, σσ.107-109, Β. Βαρδερόπουλος, ό.π.,σσ.137-139.

⁸⁹ Α. Μάντζαρης, ό.π., σσ.109-110.

εισηγήσεις του ομογενή καπνοβιομήχανου Ι. Νίκου, ο οποίος είχε αναλάβει την τεχνική διεύθυνση του ημικρατικού οργανισμού αμέσως μετά την ίδρυση του. Οι ακριβείς ποσότητες εισαγωγής καπνών είναι δύσκολο να καθοριστούν επειδή αρκετές φορές τα καπνά εισάγονταν μέσω των αγορών της Αμβέρσας, του Αμβούργου και του Ρότερνταμ. Οι κύριες περιοχές όπου εισάγονταν καπνά ήταν η Μακεδονία, τα νησιά και το Αγρίνιο.⁹⁰

Στην Τσεχοσλοβακία η δράση των ελλήνων καπνεμπόρων συντελείται λίγο μετά την ανεξαρτησία της χώρας, το 1918. Συγκεκριμένα, το 1923, Ελλάδα και Τσεχοσλοβακία υπέγραψαν εμπορική συνθήκη, σύμφωνα με την οποία η Ελλάδα εξήγαγε 2.000.000 κιλά καπνού. Τα 1.300.000 κιλά προέρχονταν από την Παλαιά Ελλάδα, ενώ τα 700.000 από τις Νέες Χώρες. Αξίζει να σημειωθεί ότι, η Ελλάδα δεν θέλησε να αυξήσει την επιρροή της στο νεοσύστατο κράτος γι' αυτό άφησε ελεύθερο πεδίο στους Βαλκάνιους εμπόρους καπνού (Τούρκους, Γιουγκοσλάβους, Βουλγάρους). Επίσης, καθοριστικό ρόλο στη μη άμεση σύναψη εμπορικής συμφωνίας ήταν η κωλυσιεργία της ελληνικής διπλωματίας, καθώς οι έντονες κυβερνητικές μεταβολές στην αρχή του Μεσοπολέμου δεν βοήθησαν στις ομαλές διαπραγματεύσεις με την Τσεχοσλοβακική διπλωματία. Τα ποσά εισαγωγής καπνού αυξομειώνονταν ανάλογα με τις ανάγκες του μονοπωλίου.⁹¹ Οι αυξομειώσεις παρατηρούνται εύλογα στα αγορασθέντα κιλά καπνού της τριετίας 1925-1927 (το 1925-148.600, το 1926-3.050.300 και το 1927-2.691.900 κιλά). Οι κύριες περιοχές εισαγωγής καπνού ήταν η Θεσσαλία, η Κεντρική Μακεδονία, τα νησιά (κυρίως τη Σάμο) και το Αγρίνιο.⁹² Λίγο πριν το ξέσπασμά της οικονομικής ύφεσης και συγκεκριμένα την περίοδο 1927-1929, το μονοπώλιο της χώρας απαγόρευσε να εισέρχονται δείγματα καπνού στη χώρα από καπνεμπόρους που δεν τους είχε ζητηθεί. Η διαδικασία αυτή όμως κρίθηκε διαβλητή καθώς αποκλείονταν καπνέμποροι χωρίς συγκεκριμένο λόγο και τελικά έγινε δημόσια.⁹³

Η παρουσία ελλήνων καπνεμπόρων στη Φιλανδία ξεκινά κατά τη διάρκεια του Μεσοπολέμου, καθώς τα προηγούμενα χρόνια η Φιλανδία βρισκόταν υπό την κυριαρχία της ρωσικής αυτοκρατορίας. Οι φιλανδικές καπνοβιομηχανίες χρησιμοποιούσαν για την παραγωγή καπνικών προϊόντων ανατολικά καπνά, τα οποία προέρχονταν από την Ελλάδα και την Τουρκία, λόγω της εξαιρετικής ποιότητάς τους.

⁹⁰ Στο ίδιο, σ.110-112, Β. Βαρδερόπουλος, ό.π.,σ.139.

⁹¹ Αριστοτέλης Σπυριδόπουλος, ό.π., σσ. 135-145.

⁹² Α. Μάντζαρης, ό.π., σσ.112-114.

⁹³ Αριστοτέλης Σπυριδόπουλος, ό.π., σσ. 135-145.

Η αγορά των ελληνικών καπνών πολλές φορές γινόταν μέσω των αγορών του Βελγίου, της Γερμανίας και της Ολλανδίας με αποτέλεσμα να είναι δύσκολη η ακριβής καταγραφή των εισαγόμενων ελληνικών καπνών. Ωστόσο από την απευθείας εξαγωγή καπνών από την Ελλάδα, φαίνεται ότι η καπνεμπορική δράση κατά τα τέλη της δεκαετίας του 1920 παρουσιάζει συνεχιζόμενη και σταθερή αύξηση (το 1925-45.208, το 1926-52.103 και το 1927- 234.770 κιλά). Πολλές φορές εκπρόσωποι φιλανδικών καπνοβιομηχανιών έφταναν στην χώρα μας και έρχονταν σε επαφή με τους έλληνες παραγωγούς και εμπόρους για να ελέγξουν απευθείας τα καπνά.⁹⁴

Η οικονομική κρίση του 1929 και η επιρροή της στη διακίνηση των καπνών

Από την αρχή ήδη της δεκαετίας του 1930, οι καπνέμποροι όφειλαν να αντιμετωπίσουν τα προβλήματα της παγκόσμιας οικονομικής κρίσης, η οποία είχε εκδηλωθεί ένα χρόνο νωρίτερα, το 1929. Τα αίτια της οικονομικής κρίσης στην οικονομία του καπνού οφείλονταν στη διεθνή και εσωτερική αύξηση της παραγωγής του καπνού, την οποία αδυνατούσε να ελέγξει το κράτος. Η αύξηση της παραγωγής σε διεθνή κλίμακα είχε σαν αποτέλεσμα την αύξηση του ανταγωνισμού των ελλήνων καπνεμπόρων με τους ομολόγους τους, της Τουρκίας και της Βουλγαρίας, καθώς οι δύο αυτές χώρες παρήγαγαν εξίσου καπνά. Αυτός ο έντονος ανταγωνισμός οδήγησε τις καπνοβιομηχανίες του εξωτερικού να στραφούν σε φθηνότερες αγορές ανατολικών καπνών, οι οποίες αν και δεν παρήγαγαν καπνά υψηλής ποιότητας, το κόστος τους ήταν χαμηλότερο σε σύγκριση με τα ελληνικά καπνά. Ακόμη οι έλληνες καπνέμποροι και συγκεκριμένα οι καπνέμποροι που δεν άνηκαν σε οργανωμένους εμπορικούς οίκους, είχαν να αντιμετωπίσουν τις τάσεις αποκλεισμού τους από τις μεγάλες καπνοβιομηχανίες του εξωτερικού και από τα Μονοπώλια, καθώς διεκπεραίωναν τις αγορές τους μέσω συμβεβλημένων τοπικών πρακτόρων των εκάστοτε περιοχών, παρακάμπτοντας τους. Επίσης η εξαγορά μικρών καπνοβιομηχανιών του εξωτερικού από επιχειρηματικούς κολοσσούς (BAT, Reynolds, Philip Morris κ.α.) οδήγησε στην αύξηση του αριθμού εξουσιοδοτημένων πρακτόρων από τις μεγάλες επιχειρήσεις, που αγόραζαν άμεσα καπνά από τους παραγωγούς, παρακάμπτοντας τους καπνεμπόρους. Αξίζει να σημειωθεί ότι ένα σημαντικό ανασταλτικό μέτρο που επηρέασε την εμπορική δράση των καπνεμπόρων, αποτέλεσε η απομάκρυνση της Ελλάδας από τον κανόνα του χρυσού, τον Απρίλιο

---

⁹⁴ Α. Μάντζαρης, ό.π.,σσ.114-115.

του 1932, που δέσμευε όλους τους πάσης φύσεως εξαγωγείς να μετατρέπουν το 15% των εισπράξεων που είχαν, σε ξένο συνάλλαγμα σε δραχμές με την παλαιά σταθερή ισοτιμία και όχι με την τρέχουσα, ενώ το κράτος παρακρατούσε τη διαφορά. Η εφαρμογή αυτής της συνθήκης οδήγησε στην περαιτέρω μείωση των εξαγωγών, με αποτέλεσμα οι καπνέμποροι να μην μπορέσουν να διαθέσουν στην αγορά καπνά της τρέχουσας χρονιάς αλλά και παλαιότερης εσοδείας. Σημαντικός παράγοντας θεωρείται επίσης η μείωση της αγοραστικής δυνατότητας του μέσου καταναλωτή, ιδίως σε χώρες της κεντρικής Ευρώπης, που δεν μπορούσε να προμηθευτεί πολυτελή τσιγάρα, τα οποία κατά κύριο λόγο κατασκευάζονταν από ελληνικά καπνά. Η συγκυρία αυτή οδήγησε σε μείωση των τιμών εξαγωγής καπνού κατά 20 με 30% την περίοδο 1929-1932, ενώ οι συσσωρευμένοι τόκοι από τα δάνεια και τα λοιπά έξοδα αύξαναν το κόστος κτήσης καπνού για τους καπνεμπόρους κατά 40 με 80%.⁹⁵

Πάντως υπήρξαν κάποιες διεθνείς πρωτοβουλίες για την επίλυση του καπνικού ζητήματος. Συγκεκριμένα στη συνδιάσκεψη της Κωνσταντινούπολης, το 1932, έγιναν συζητήσεις για τη δημιουργία ενιαίου εμπορικού cartel από τις χώρες διεξαγωγής ανατολικών καπνών (Ελλάδα, Τουρκία, Βουλγαρία). Στις κινήσεις αυτές πρωταγωνίστησαν πρόσωπα του κόμματος Φιλελευθέρων, χωρίς αυτή η άποψη να υποστηρίζεται από την κυβέρνηση, όπως ο Α. Παπαναστασίου και ο Α. Μπακάλμασης. Τελικά αποφασίστηκε η ίδρυση κοινού γραφείου πωλήσεων, το οποίο δεν δημιουργήθηκε ποτέ, καθώς υπήρξαν έντονες επιφυλάξεις από τη βουλγαρική πλευρά εξαιτίας της γενικευμένης διπλωματικής έντασης που επικρατούσε στα Βαλκάνια και την νοτιοανατολική Ευρώπη στα μέσα της δεκαετίας του 1930.⁹⁶

Υπό αυτές τις συνθήκες οι καπνέμποροι διεξήγαγαν το καπνικό εμπόριο στις χώρες του εξωτερικού κάτω από νέα δεδομένα, καθώς οι μεγάλες διεθνείς αγορές αναπροσάρμοσαν τον τρόπο διεξαγωγής του εμπορίου. Στις Η.Π.Α. η διακίνηση του καπνού από τους καπνεμπόρους γίνεται κατά την περίοδο αυτή με συνεχείς αυξομειώσεις. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελούν τα ποσοστά των εξαγωγών, επί του συνόλου των ελληνικών εξαγωγών καπνού (το 1929-18,9%, το 1930-17,9%, το 1931-21,4% και το 1932 16,7%). Οι συνεχιζόμενες μεταβολές στην εξαγωγή καπνού οφείλονταν στην στροφή των αμερικανικών καπνοβιομηχανιών σε φθηνότερες αγορές ανατολικών καπνών ή και στη στροφή σε διαφορετικά είδη καπνών με σκοπό να μειώσουν το κόστος των προϊόντων τους. Παρόλα αυτά οι

⁹⁵ M. Mazower, ό.π., σσ.160-173.

⁹⁶ Στο ίδιο, ό.π., σ.300.

καπνέμποροι διατήρησαν τις θέσεις τους στην αγορά των Ηνωμένων Πολιτειών.⁹⁷

Στην περίπτωση της Αγγλίας η δραστηριότητα των καπνεμπόρων είχε έντονες διακυμάνσεις. Για την καταπολέμηση αυτής της κατάστασης, υπήρξαν προσπάθειες να συνδεθούν οι εξαγωγές καπνού με την αποπληρωμή του εξωτερικού χρέους. Οι βενιζελικές και αντιβενιζελικές κυβερνήσεις επιδίωξαν την σύνδεση της κίνησης των κεφαλαίων με την κίνηση των εμπορευμάτων. Οι προσπάθειες του υπουργού Εθνικής Οικονομίας Γ. Πεσμαζόγλου, το 1935, οδηγήθηκαν στο κενό, καθώς το βρετανικό θησαυροφυλάκιο δεν επιθυμούσε να θυσιάσει τις χρηματοοικονομικές υποχρεώσεις στο πλαίσιο μιας μακροπρόθεσμης πολιτικής σκοπιμότητας. Η βρετανική κυβέρνηση δε θέλησε να λάβει μέτρα με σκοπό την αύξηση των ελληνικών εισαγωγών καπνού. Τρία χρόνια αργότερα, το 1938, η βρετανική κυβέρνηση θα κινητοποιηθεί εξαιτίας της οικονομικής διείσδυσης των γερμανών στις αγορές των Βαλκανίων. Όμως οι αγγλικές καπνοβιομηχανίες, παρά τις πιέσεις της κυβέρνησης του Arthur Neville Chamberlain, του Φόρεϊν Όφισ και τα έντονα διαβήματα του Ι. Μεταξά, δεν θα αυξήσουν τις αγορές ανατολικών καπνών από έλληνες καπνεμπόρους, καθώς οι βιομηχανίες είχαν στραφεί σε φθηνότερες αγορές καπνών. Υπό αυτές τις συνθήκες το εμπόριο των ελληνικών καπνεμπόρων στην Αγγλία τη δεκαετία του 1930 κινήθηκε σε χαμηλά επίπεδα.⁹⁸

Η περίπτωση της Γαλλίας είχε πολλά κοινά χαρακτηριστικά με αυτή της Αγγλίας: η Γαλλία δε μπόρεσε να ανταποκριθεί στις ανάγκες των ελληνικών απαιτήσεων που σχετίζονταν με την αποπληρωμή του εξωτερικού χρέους με βάση την εξαγωγή καπνών. Η ήδη εξασθετισμένη εμπορική κίνηση των καπνεμπόρων στη Γαλλία θα συνεχιστεί καθ' όλη τη δεκαετία του 1930 με εξαίρεση την περίοδο 1931-1932. Η εμπορική κίνηση αποτυπώνεται στις αναλογίες των συνολικών ελληνικών εξαγωγών την περίοδο αυτή (1929-0,49%, 1930-0,30%, 1931-5,20%, 1932-2,8%). Η πτώση λίγο πριν την αρχή της δεκαετίας του 1930 οφειλόταν στην προτίμηση τσιγάρων του καταναλωτικού κοινού της Γαλλίας που κατασκευάζονταν από αμερικανικά καπνά, εξαιτίας της συστηματικής διαφήμισης τους στο γαλλικό κοινό από τους από τις ξένες βιομηχανίες καπνού. Υπό αυτές τις συνθήκες η Γαλλία, που κατά τη δεκαετία του 1920 καθόριζε τις οικονομικές εξελίξεις των ελληνικών εξαγωγών μαζί με την Αγγλία, δεν μπόρεσε να επιβάλει τις κατάλληλες πολιτικές

⁹⁷ Β. Βαρδερόπουλος, ό.π., σσ. 122-126.

⁹⁸ M. Mazower, «Economic Diplomacy between Great Britain and Greece in the 1930s», *Journal of European Economic History*, 17(3), (1988), σσ. 603-619.

ώστε να ευνοηθεί η εμπορική δράση των ελλήνων καπνεμπόρων. Ακόμη και προς τα μέσα της δεκαετίας του 1930 όταν η οικονομική επιρροή της Γερμανίας στις εξαγωγές των ελληνικών καπνών ήταν ιδιαίτερα ισχυρή, δε συνέβαλε ώστε να κινητοποιήσει το γαλλικό κράτος και να δράσει ουσιαστικότερα στις εισαγωγές ελληνικών καπνών, παρά την υπογραφή εμπορικής οικονομικής σύμβασης συμψηφισμού (clearing), τον Ιούνιο του 1932.⁹⁹

Στην περίπτωση της Ελβετίας η εμπορική κίνηση των καπνεμπόρων κατά την περίοδο της οικονομικής κρίσης παρουσίασε σχετικές αυξομειώσεις. Τα κιλά των εξαγωγών προς την Ελβετία μαρτυρούν αυτή την συνεχιζόμενη αυξομείωση (το 1929-112.702, το 1930-118.432, το 1931-210.075 και το 1932-195.746, 1933-202.368 κιλά). Οι διαρκείς μεταβολές των διακινούμενων καπνών οφείλονταν στις εκάστοτε ανάγκες της ελβετικής καπνοβιομηχανίας, η οποία από την δεκαετία του 1920 παρέμενε προσηλωμένη στην παρασκευή πούρων. Παρά τη σχετική αύξηση, σε σύγκριση με τη δεκαετία του 1920, η εμπορική δράση των καπνεμπόρων δε διαφαινόταν ότι θα είχε ούτε συνέχεια, ούτε περαιτέρω αύξηση.¹⁰⁰

Στην Αίγυπτο η εμπορική δράση των ελλήνων καπνεμπόρων δέχθηκε ισχυρότατο πλήγμα κατά την περίοδο της κρίσης. Η κρίση αποτυπώνεται έκδηλα στα ποσοστά εισαγωγής ελληνικών καπνών κατά την περίοδο της κρίσης (το 1929-1.378.470, το 1930-1.787.373, το 1931-1.641.498, το 1932-1.530.141 και το 1933-793.277 κιλά). Η ραγδαία μείωση της κινητικότητας των ελλήνων καπνεμπόρων οφειλόταν στην ανάπτυξη του ενδιαφέροντος των αιγυπτιακών καπνοβιομηχανιών ξανά σε αγορές της Άπω Ανατολής (Κίνα, Ιαπωνία), καθώς και στη διείσδυση στον αιγυπτιακό καπνοβιομηχανικό τοπίο αμερικανικών καπνοβιομηχανικών κολοσσών, όπως της Eastern Tobacco Co, η οποία εξαγόρασε μικρότερες και υποδεέστερες καπνοβιομηχανίες στην Αίγυπτο, που συνήθιζαν να προμηθεύονται καπνά από έλληνες καπνεμπόρους. Πλέον οι κατά πολύ λιγότερες καπνοβιομηχανίες της Αιγύπτου προμηθεύονταν καπνά από φθηνότερες αγορές, με αποτέλεσμα οι έλληνες καπνέμποροι να παραγκωνιστούν.¹⁰¹

Στην Ολλανδία η οι καπνέμποροι κατά την περίοδο της κρίσης διατήρησαν σε μεγάλο βαθμό υψηλά ποσοστά εξαγωγής. Συγκεκριμένα το 1929 τα ελληνικά καπνά έφτασαν τα 2.11.498 κιλά, το 1930 τα 3.288.131, το 1931 τα 4.011.176 και το 1932

⁹⁹ Β. Βαρδερόπουλος, ό.π., σσ.135-137, 147.

¹⁰⁰ Στο ίδιο, σσ.134-135.

¹⁰¹ Στο ίδιο, σσ.139-140.

τα 4.106.617. Η αύξηση οφειλόταν στα διαμετακομιστικά λιμάνια του Ρότερνταμ και του Άμστερνταμ, όπου ολλανδοί επιχειρηματίες, αλλά και έλληνες έμποροι που είχαν ως έδρα τα λιμάνια αυτά, αγόραζαν τα καπνά και τα επαναπρωθούσαν σε αγορές του εξωτερικού, μέσω των λιμανιών. Επίσης η σταθερή και αυξανόμενη κίνηση των καπνεμπόρων σχετιζόταν και με τα ελαστικά φορολογικά μέτρα, τα οποία προϋπήρχαν από τη δεκαετία του 1920.¹⁰²

Στην περίπτωση της Γερμανίας η διακίνηση καπνού, μετά την οικονομική κρίση, θα αντιμετωπίσει μια ιδιαίτερη μεταχείριση τόσο από το γερμανικό και το ελληνικό κράτος, όσο κι από τις μικρές καπνοβιομηχανίες της Γερμανίας, αλλά και από τους έλληνες καπνεμπόρους. Με το έναυσμα της κρίσης οι μικρές και ελεύθερες καπνοβιομηχανίες της Γερμανίας, που πιέζονται ασφυκτικά από τους μεγάλες καπνοβιομηχανίες καθώς κι από το ίδιο το γερμανικό κράτος, το οποίο με νόμους (το 1929-νόμος Kontingierung) αύξανε την φορολογία των εσόδων από την πώληση καπνικών προϊόντων, οργανώθηκαν σε ομάδες (Freikonzern) κι ήρθαν σε άμεση επαφή με έλληνες παραγωγούς ώστε να εξασφαλίσουν κατάλληλες τιμές αγοράς ανατολικών καπνών και να διατηρήσουν την ανταγωνιστικότητα τους προς τις μεγάλες καπνοβιομηχανίες, περιορίζοντας τα έξοδα αγοράς. Η καπνεμπορική δράση θα υποστεί σημαντικό πλήγμα, εξαιτίας της στροφής των μεγάλων καπνοβιομηχανιών σε φθηνότερες αγορές, καθώς και από τις προσπάθειες παράκαμψης των ελλήνων καπνεμπόρων, με την ίδρυση ειδικών υπηρεσιών και εγκαταστάσεων στην Ελλάδα, ώστε να έρχονται άμεσα σε επαφή με τους καπνοπαραγωγούς με σκοπό να περιοριστούν τα έξοδα πληρωμής προς τους εμπορικούς μεσάζοντες. Οι έντονες μεταπτώσεις των εξαγωγών ελληνικών καπνών προς τη Γερμανία αποτυπώνονται ενδεικτικά στα ποσοστά της εποχής (το 1929-16,149.733, το 1930-17.448.062, το 1931-8.585.348, το 1932-11.518.951 και το 1933-14.392.611 κιλά). Ωστόσο, από το 1934 παρατηρείται σημαντική βελτίωση στις εμπορική δράση των καπνεμπόρων. Αξιοσημείωτο αποτελεί το γεγονός ότι η Γερμανία το 1935 απορρόφησε το 40% των ελληνικών εξαγωγών καπνού. Η βελτίωση των εμπορικών συνθηκών οφείλονταν στις εμπορικές συμφωνίες συμψηφισμού (clearing) που έγιναν δύο χρόνια νωρίτερα, το 1932, και θα αναλυθούν στην συνέχεια του κεφαλαίου.¹⁰³

Στην Πολωνία η οικονομική κρίση θα ευνοήσει παραδόξως τους έλληνες καπνεμπόρους. Η Ελλάδα θα υπογράψει, αμέσως μετά την εμφάνιση της οικονομικής

¹⁰² Β. Βαρδερόπουλος, ό.π., σσ.131-134.

¹⁰³ Στο ίδιο, ό.π., σσ.126-131.

κρίσης, εμπορικές συμβάσεις με το πολωνικό κράτος, με αποτέλεσμα να ενισχυθεί η δράση των ελλήνων καπνεμπόρων. Η αύξηση της εμπορικής δράσης αποτυπώνεται στα ποσοστά εξαγωγής καπνού από την Ελλάδα επί του συνόλου των εξαγωγικών καπνών (το 1928-0,37%, το 1929-1,5%, το 1930-1,8%, το 1931-3,5%, το 1932-2,3%). Αξίζει να σημειωθεί ότι οι πολωνικές στατιστικές μετρήσεις ανήγαγαν τις εισαγωγές ελληνικών καπνών σε πολύ μεγαλύτερα ποσοστά. Η αύξηση των ποσοστών οφειλόταν στο γεγονός ότι το πολωνικό κράτος προμηθευόταν καπνά και από τα διαμετακομιστικά λιμάνια της Ολλανδίας, από μη έλληνες εμπόρους. Οι συγκεκριμένοι έμποροι διαβεβαίωναν την Πολωνία, ότι τα καπνά που αγόραζαν προέρχονταν από την ελληνική επικράτεια. Ωστόσο, η προέλευση των καπνών μπορεί να αμφισβητηθεί, καθώς πολλοί ξένοι καπνέμποροι «βάφτιζαν» ελληνικά τα καπνά που προωθούσαν, ώστε να αγοραστούν στις υψηλότερες δυνατές τιμές, καθώς τα βουλγαρικά και τα τουρκικά καπνά δεν αγοράζονταν σε υψηλές τιμές.¹⁰⁴

Στην Αυστρία η ίδρυση της Austria Einkaufsorganisation der Oesterreichischen Tabakregie im Orient G.m.b.H, Wien, (εν συντομία Austria), πριν το ξέσπασμα της κρίσης, έθεσε τις βάσεις μιας ασφαλούς σχετικά διακίνησης των ελληνικών καπνών κατά την περίοδο της κρίσης. Αυτό αποτυπώνεται και στα ποσοστά των εξαγωγών προς την Αυστρία επί του συνόλου των εξαγωγών της Ελλάδας (το 1929-5,5%, το 1930-4,9%, το 1931-7,7%, το 1932-10,7%). Όμως δεν μπορούμε να αναγάγουμε ασφαλή συμπεράσματα για την εμπορική δράση των καπνεμπόρων, καθώς το αυστριακό μονοπώλιο ακόμη και κατά την περίοδο της κρίσης υπέγραφε συμφωνίες με το ελληνικό κράτος, μέσω των εμπορικών ενώσεων, με αποτέλεσμα να παρακάμπτει τους έλληνες καπνεμπόρους. Αυτό γινόταν με σκοπό την άμεση αγορά, αποθήκευση και επεξεργασία των καπνών.¹⁰⁵

Επίσης υπήρχαν χώρες, όπως η Τσεχοσλοβακία και η Σουηδία, που υπέγραψαν με την Ελλάδα εμπορικές οικονομικές συμβάσεις συμψηφισμού (clearing μεταξύ των χωρών τον Ιούλιο και τον Οκτώβριο του 1932 αντίστοιχα). Στην περίπτωση της Τσεχοσλοβακίας η Ελλάδα θα αποπλήρωνε καθυστερημένα εμπορικά χρέη σε είδος σύμφωνα με το άρθρο 1,2 και 3 της σύμβασής. Ένα από αυτά τα είδη αποπληρωμής ήταν κι ο καπνός. Στην περίπτωση της Σουηδίας, το ελληνικό κράτος υπέγραψε με την Aktiebolaget Svenska Tabaksmonop εμπορική οικονομική σύμβαση συμψηφισμού, σύμφωνα με την οποία ο ημικρατικός οργανισμός θα αγόραζε καπνά

---

¹⁰⁴ Στο ίδιο, σσ.137-139.

¹⁰⁵ Στο ίδιο, σ.139.

εσοδείας του 1931 αλλά και παλαιότερων ετών, μέσω ελλήνων καπνεμπόρων, στο πλαίσιο συμψηφισμού με άλλα σουηδικά προϊόντα.¹⁰⁶

Εν κατακλείδι οι δραστηριότητες των καπνεμπόρων κατά τη δεκαετία του 1930 είχαν πολλές διακυμάνσεις, οι οποίες οφείλονταν στις εκάστοτε συνθήκες που επικρατούσαν σε κάθε χώρα, στις προθέσεις των καπνοβιομηχανιών και στις συμφωνίες που συνάπτε η Ελλάδα με τις εκάστοτε χώρες.¹⁰⁷ Στα πρώτα χρόνια της κρίσης, ως το 1931, παρατηρείται μια σχετική ανάκαμψη των εξαγωγών, η οποία οφειλόταν σε νόμο του κράτους για περιορισμό των καλλιεργήσιμων εκτάσεων καπνού, ώστε οι καπνέμποροι να διαθέσουν στις αγορές της ποσότητες καπνού που δεν μπόρεσαν να πουλήσουν τα προηγούμενα έτη. Όμως η βραχύβια ανάκαμψη της αγοράς, οδήγησε τους καπνοπαραγωγούς σε αύξηση και πάλι των καπνικών εκτάσεων με αποτέλεσμα να υπάρξει ξανά πρόβλημα διάθεσης των ελληνικών καπνών στην αγορά.¹⁰⁸ Η γενική ανάκαμψη της αγοράς καπνού θα σημειωθεί από το 1934 και μετά εξαιτίας της αναζωπύρωσης του διεθνούς καταναλωτικού κοινού για ανατολικά καπνά, καθώς και στις ενισχυτικές αγορές των σιγαροποιών που επεδίωκαν να ανανεώσουν τα αποθέματα καπνών τους.¹⁰⁹

Η φορολογία των καπνεμπόρων

Η οικονομική δυσπραγία του ελληνικού κράτους μετά την λήξη του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου και η άμεση κάλυψη των πολεμικών αναγκών της επικείμενης μικρασιατικής εκστρατείας, είχε σαν αποτέλεσμα να επιβληθεί μια ενιαία φορολογική πολιτική για το προϊόν του καπνού. Έτσι το 1919 με τον νόμο 1679 διαμορφώθηκε μια κοινή φορολογική καπνική πολιτική σε όλη την επικράτεια, δηλαδή στην Παλαιά Ελλάδα και στις νέες προσαρτημένες περιοχές του ελληνικού κράτους. Με αυτό τον τρόπο το ελληνικό κράτος σκόπευε να ελέγξει με τον καλύτερο δυνατό τρόπο την εμπορική δραστηριότητα ώστε να καλύψει τις οικονομικές ανάγκες του.¹¹⁰

Οι φορολογικές εισφορές που όφειλαν να καταβάλουν οι καπνέμποροι κατά την διάρκεια του Μεσοπολέμου σχετιζόταν με την φορολογία του κατεργασμένου είδους. Ο φόρος του κατεργασμένου είδους χωριζόταν σε δύο κατηγορίες: 1) στο φόρο ταινιών και 2) στο φόρο αξίας τιμολογίων. Στο φόρο ταινιών χρησιμοποιούνταν

¹⁰⁶ Β. Βαρδερόπουλος, *ό.π.*, σ.148.

¹⁰⁷ Στο ίδιο, σσ.122-148.

¹⁰⁸ Μ. Mazower, *Greece and the inter-war economic crisis*, σσ.162-163.

¹⁰⁹ Στο ίδιο, *ό.π.*, σ.295-296.

¹¹⁰ Δ. Καλιτσουνάκης, *ό.π.*, σ.89.

φορολογικές ταινίες, οι οποίες τοποθετούνταν στα κυτία που περιείχαν καπνό και ήταν έτοιμα για την προώθηση τους στις αγορές ενώ ήταν υποχρεωτικό να καταστρέφονται με το άνοιγμα τους. Με αυτό τον τρόπο το κράτος ήλεγχε τις ποσότητες (αριθμός και βάρος κιβωτίων) καπνού που διακινούνταν στην αγορά ενώ συνάμα ήλεγχε το λαθρεμπόριο καπνικών ειδών. Αξίζει να σημειωθεί ότι υπήρχε διαβάθμιση της φορολογίας ανάλογα με την ποιότητα του καπνού. Η φορολογία αυτή επιβαλλόταν στον καπνέμπορο με την αγορά της ταινίας, ενώ ο φόρος λάμβανε υπόψη τη λιανική και χονδρική πώληση του εκάστοτε κατεργασμένου καπνικού είδους στην αγορά.

Όσον αφορά το φόρο τιμολογίων ή φόρο επιτηδεύματος, ο καπνέμπορος ήταν υποχρεωμένος, αφού αγόρασε τον καπνό από τον παραγωγό, να αναγράφει στα τιμολόγια το βάρος, τον αριθμό, την τιμή και οτιδήποτε σχετικό με τη φορολογία του καπνικού προϊόντος. Το τιμολόγια καταχωρούνταν σε ειδικά λογιστικά βιβλία. Και σε αυτόν το φόρο καθοριστικό ρόλο φαίνεται ότι διαδραμάτιζε το καπνικό είδος. Όπως και με το φόρο ταινιών, έτσι και με το φόρο τιμολογίων το κράτος έλεγχε το λαθρεμπόριο.¹¹¹

Ιδιαίτερα για τη συγκεκριμένη φορολογία, το κράτος με ειδικό νόμο (νόμος 5117/1931 περί φορολογίας επιτηδεύματος), εξαιτίας της οικονομικής κρίσης, ρύθμιζε με σαφή τρόπο τη φορολογία των φύλλων καπνού που πωλούνταν τόσο στο εσωτερικό όσο και στο εξωτερικό. Συγκεκριμένα ο καπνέμπορος για τη διακίνηση καπνών στο εξωτερικό πλήρωνε: 25 λεπτά ανά οκά για καπνά προερχόμενα από τη Δυτ. Θράκη, 34 λεπτά ανά οκά για καπνά προερχόμενα από την Αν. Μακεδονία, 22 λεπτά ανά οκά για καπνά προερχόμενα από τη Δυτ. Μακεδονία, την Αιτωλοακαρνανία και την Αχαΐα, 19 λεπτά ανά οκά για καπνά προερχόμενα από τη Βοιωτία, την Αττική και τα νησιά, 10 λεπτά ανά οκά για τις υπόλοιπες περιοχές της χώρας ενώ για πώληση καπνών στο εσωτερικό πλήρωνε στο κράτος, ανεξάρτητα από τον τόπο προέλευσης των καπνών, 10 λεπτά ανά οκά.¹¹²

Ως προς τη φορολογία των καπνεμπόρων σε χώρες του εξωτερικού, καθοριζόταν από την ύπαρξη ισχυρού μονοπωλίου στην εκάστοτε χώρα. Συνήθως η αποτελεσματικότερη και οργανωμένη φορολογία εντοπιζόταν σε κράτη με μονοπώλια με υφίστανται για αιώνες, όπως η Γαλλία κι η Αυστρία. Η φορολογία των καπνεμπόρων σε χώρες με ισχυρό μονοπώλιο καθοριζόταν από τις διακυμάνσεις της

¹¹¹ Στο ίδιο, ό.π., σσ.38-39.

¹¹² Β. Βαρδερόπουλος, ό.π., σσ.176-177.

εσωτερικής παραγωγής της κάθε χώρας. Αν για παράδειγμα μια χώρα είχε μεγάλες και καλές εσοδείες καπνών, τότε επέβαλε στους έλληνες καπνέμπορους αυστηρή φορολογία, ώστε να καλύψει τις διαθέσιμες διεθνούς αγοράς. Αν όμως μια χώρα είχε κακές εσοδείες καπνών τότε επέβαλε στους καπνεμπόρους ελαφρύτερη φορολογία, για να καλύψει τις ανάγκες της εσωτερικής αγοράς.¹¹³ Σε κάποιες περιπτώσεις η φορολογία των καπνεμπόρων σε αυτές τις χώρες καθοριζόταν από τις προτιμήσεις του καταναλωτικού κοινού που επηρέαζε την εσωτερική αγορά του καπνού, με χαρακτηριστικό παράδειγμα την περίπτωση της Ελβετίας.¹¹⁴

Σε χώρες που δεν υπήρχε έντονη παρουσία του κρατικού μονοπωλίου και υπήρχαν σχετικά ελεύθερες συνθήκες στην αγορά, οι καπνέμποροι όφειλαν να πληρώνουν δασμούς. Το σύστημα των δασμών εντοπιζόταν σε χώρες όπου η καλλιέργεια καπνών δεν επιτρεπόταν (Αγγλία) ή σε χώρες που η καλλιέργεια καπνού ήταν αδύνατη εξαιτίας των κλιματολογικών συνθηκών (Αίγυπτος). Η επιβολή δασμών σε αυτές τις χώρες είχε σαν στόχο να αντικαταστήσει την εσωτερική φορολογία κατανάλωσης. Επίσης με την επιβολή δασμών γινόταν έλεγχος των εισαγόμενων καπνών. Οι δασμοί επιβάλλονταν ανάλογα με την ποιότητα και το βάρος των εισαγόμενων καπνών στους καπνεμπόρους.¹¹⁵

Η κρατική πολιτική προς τους καπνεμπόρους

Το κράτος στις αρχές του Μεσοπολέμου έπρεπε να αντιμετωπίσει ένα πολύ σοβαρό ζήτημα που σχετιζόταν με την εμπορία ή μη ανεπεξέργαστων καπνών. Το ακανθώδες ζήτημα δημιουργήθηκε το 1918, εξαιτίας των μεγάλων ποσοστών ανεργίας των εργατών που επεξεργάζονταν καπνά για την εμπορία τους στο εξωτερικό. Μεγάλη μερίδα καπνεργατών θα αντιδράσει και θα προβεί σε απεργίες με αιτιολογικό την διακίνηση φύλλων καπνών από τους καπνεμπόρους χωρίς να γίνεται εμπορική επεξεργασία, με αποτέλεσμα να μην γίνεται συντήρηση, χωρισμός των εκάστοτε ποιοτήτων καπνού και τακτοποίηση των φύλλων για ομοιομορφία και καλύτερη παρουσία. Η τακτική των καπνεμπόρων να προωθούν στο εξωτερικό ανεπεξέργαστα καπνά οφείλεται στο ότι δεν επιθυμούσαν να επιβαρύνουν το εμπόρευμα τους με επιπρόσθετα έξοδα επεξεργασίας, πράγμα που θα το καθιστούσε ακριβό σε σχέση με άλλα ανατολικά καπνά για τους επικείμενους αγοραστές.

¹¹³ Δ. Καλιτσούνακης, ό.π., σσ.39-44.

¹¹⁴ Β. Βαρδερόπουλος, ό.π., σσ.134-135.

¹¹⁵ Δ. Καλιτσούνακης, ό.π., σσ.44-45.

Επομένως, οι καπνέμποροι για να πωλήσουν τα καπνά στις μεγάλες καπνοβιομηχανίες του εξωτερικού υποχρεώνονταν να προσανατολιστούν σε απλούστερες και λιγότερο δαπανηρές μορφές επεξεργασίας καπνού, όπως η μέθοδος της αρμαθιάς ή της τόγκας, καθώς μετά τη λήξη του πολέμου η αύξηση της ζήτησης τσιγάρων από τις λιγότερο προνομιούχες τάξεις σε διεθνές επίπεδο αποτελούσε μοναδική ευκαιρία οικονομικής ανάπτυξης και εξάπλωσης για τους καπνεμπόρους.¹¹⁶

Η μη επεξεργασία καπνού είχε σαν αποτέλεσμα να μη συντελείται σαφής διάκριση της προέλευσης των καπνών από τους καπνεμπόρους, καθώς τα καπνά των νέων χωρών συσχετιζόνταν ποιοτικά με τα καπνά της Παλαιάς Ελλάδας που ήταν δευτερευούσης ποιότητας, χωρίς την απαιτούμενη φροντίδα. Αξίζει να σημειωθεί ότι η εξαγωγή ανεπεξέργαστων καπνών δεν αποτελούσε καθολική πρακτική όλων των καπνεμπόρων. Μικροί κεφαλαιούχοι καπνέμποροι επέμεναν στην επεξεργασία καπνών, καθώς με αυτόν τον τρόπο μπορούσαν να ανταγωνιστούν τους ισχυρότερους καπνεμπόρους, επειδή με την επεξεργασία των φύλλων καπνού επιτυγχανόταν καλύτερη εμφάνιση του είδους.

Εμπορικοί οίκοι των Η.Π.Α. και αυστριακές επιχειρήσεις επιδίωκαν την αγορά επεξεργασμένων καπνών ενώ ακόμη κι εμπορικές ενώσεις όπως η ένωση ελλήνων καπνεμπόρων Καβάλας με διάβημά της στο ελληνικό κοινοβούλιο υποστήριξε ότι οι κατώτερες μέθοδοι επεξεργασίας καπνών, όπως αυτή της τόγκας, βλάπτει την ποιότητα των καπνών και συνάμα τα κέρδη τους, καθώς τα καπνά δε γίνονταν αποδεκτά από τις διεθνείς αγορές.¹¹⁷

Παρά τις σχετικές εμπορικές μελέτες, από προσωπικότητες όπως ο Δ. Κυριαζής που στις 15/11/1919, αναφερόταν ότι ενδεχόμενη μεταβολή στην εμπορία ανεπεξέργαστων καπνών θα επηρεάσει τις σχέσεις των ελλήνων καπνέμπορων και συνάμα του ελληνικού εμπορίου με άλλες χώρες, κάτω από τις συνεχιζόμενες πιέσεις των καπνεργατών δημιουργήθηκε κοινοβουλευτική επιτροπή με πρόεδρο τον Δ. Πάζη με σκοπό να εξετάσει το ζήτημα της εμπορίας ανεπεξέργαστων καπνών. Η σχετική επιτροπή κατέληξε σε βασικά συμπεράσματα για την εμπορία ανεπεξέργαστων καπνών και κατέθεσε έκθεση τον Μάρτιο του 1920 στον υπουργό Εθνικής Οικονομίας, ωστόσο οι πολιτικές αποφάσεις πάρθηκαν δύο χρόνια αργότερα τον Ιούλιο του 1922, όπου νέα Κοινοβουλευτική επιτροπή υπό την προεδρία του Α.

¹¹⁶ Δ. Καλιτσονάκης, ό.π., σσ.89-91.

¹¹⁷ L. Labrianidis, Industrial location in capitalist societies: The tobacco industry in Greece 1880-1980, ακαδ. διδακτ. διατρ.,L.S.E, Λονδίνο 1982, σσ. 162, 265.

Ευταξία με νέο διάβημα στον υπουργό Εθνικής Οικονομίας κατέληξε στο συμπέρασμα ότι η εξαγωγή ανεπεξέργαστων καπνών αποτελεί δυσφήμιση για την ποιότητα τους στους καταναλωτές του εξωτερικού.

Επίσης το επιχείρημα των καπνεμπόρων ότι η απλή χωρική επεξεργασία των καπνών είναι αρκετή για την εξαγωγή, αποδείχθηκε ανακριβές. Έτσι η κυβέρνηση Δ. Γούναρη με τον νόμο 2829 στις 16/7/1922 επέβαλε την υποχρεωτική εξαγωγή εμπορικά επεξεργασμένων αρωματικών καπνών στο εξωτερικό από τους καπνεμπόρους. Από το νόμο αυτό εξαιρέθηκαν τα καπνά εσοδείας πριν από το 1920 καθώς υπήρχε κίνδυνος καταστροφής των φύλλων καπνού λόγω της παλαιότητας τους. Η κρισιμότητα της πολιτικής κατάστασης της περιόδου, λίγο πριν την κατάρρευση του Μικρασιατικού μετώπου, οδήγησε την κυβέρνηση Δ. Γούναρη να ικανοποιήσει το αίτημα των καπνεργατών, εκτονώνοντας με αυτό τον τρόπο την λαϊκή δυσαρέσκεια.¹¹⁸ Όμως ο νόμος δεν καθόριζε με σαφήνεια ποιοι τύποι καπνού καθορίζονταν ως αρωματικοί προς επεξεργασία, καθώς όλες οι ποιότητες καπνού είχαν κάποιο ποσοστό αρώματος. Με την επιβολή αυτού του νόμου πολλοί καπνέμποροι προέβησαν σε αντιδράσεις, καθώς παρατηρήθηκε πτώση της εμπορικής κίνησης την περίοδο 1923-1925. Εκτός από αυτό, ξένες επιχειρήσεις επέβαλαν εμπορική απομόνωση στα ελληνικά καπνά και αγόραζαν καπνά από ανταγωνιστικές χώρες (Τουρκία, Βουλγαρία). Αυτή η εμπορική απομόνωση, σε συνάρτηση με την αύξηση της φορολογίας σε συνάλλαγμα και την νομισματική αστάθεια, οδήγησαν σε σημαντική αύξηση των τιμών εξαγωγής του καπνού και είχαν ως αποτέλεσμα στην κατάργηση του νόμου από τη δικτατορία Πάγκαλου το 1925 (νόμος 3460/1925).¹¹⁹

Καθοριστικός παράγοντας κατάργησης του νόμου θεωρείται επίσης η αδυναμία του κράτους να υποστηρίξει μια πολιτική φίλα προσκείμενη στις ανάγκες του καπνεργατικού δυναμικού, καθώς ακολουθούσε πιστά την πολιτική του *laissez faire* (οικονομικό σύστημα όπου οι συναλλαγές μεταξύ των ιδιωτών δεν επηρεάζονται από την κρατική παρέμβαση όπως νομοθεσίες, προνόμια, δασμολόγια ή διατιμήσεις και επιχορηγήσεις). Επίσης σύμφωνα με τους καπνεμπόρους δυσκολευόταν ο έλεγχος των επιχειρήσεων από τους ίδιους καθώς σε κρίσιμα ζητήματα, όπως οι προσλήψεις επιβαλλόταν, μέσω του ελέγχου της επεξεργασίας, η γνώμη των εργατικών σωματείων.¹²⁰ Η δικτατορία του Πάγκαλου με τον νόμο 3460/1925 επέτρεψε την

¹¹⁸ Δ. Καλιτσουνάκης, *ό.π.*, σσ. 92-97.

¹¹⁹ Σ. Πετμεζάς, *Ιστορία της Ελλάδος στον 20^ο αι 1922-1940 ο Μεσοπόλεμος*, σ.222.

¹²⁰ Κ. Φουντανόπουλος, *ό.π.*, σ.131.

απλοποίηση της επεξεργασίας και την εφαρμογή του συστήματος της τόγκας, χωρίς ωστόσο να είναι η αποκλειστική μέθοδος επεξεργασίας.

Ένα άλλο σημαντικό μέτρο της δικτατορίας Πάγκαλου ήταν η ίδρυση, τον Οκτώβριο του 1925, Γραφείου Προστασίας Ελληνικών Καπνών σε καπνοπαραγωγικές και καπνεμπορικές περιοχές, με σπουδαιότερα κέντρα της Καβάλας, της Θεσσαλονίκης και του Βόλου. Η ίδρυση του έγινε κατόπιν εισηγήσεων καπνεμπορικών συνδέσμων (Καπνεμπορικός Σύνδεσμος Βόλου, Σύνδεσμος Καπνεμπόρων Καβάλας), προς την κυβέρνηση. Σκοπός των κατά τόπους γραφείων ήταν η μελέτη των εκάστοτε εμπορικών συνθηκών, η συγκέντρωση στατιστικών της εμπορικής κίνησης, η κατάρτιση εμπορικών εκθέσεων, η δημοσίευση δελτίων για την πληροφόρηση των καπνεμπόρων για εσωτερικά και διεθνή θέματα και η σύγκληση συνεδρίων και συσκέψεων για καπνεμπορικά θέματα. Τα κατά τόπους γραφεία έστελναν αντιπροσώπους στο Κεντρικό Συμβούλιο Προστασίας Καπνού, που ιδρύθηκε τον Νοέμβριο του 1927, με σκοπό την συντονισμένη δράση των κατά τόπους γραφείων.

Το Κεντρικό Συμβούλιο, όμως, δε μακροημέρευσε και καταργήθηκε το 1930, καθώς επιβάρυνε σημαντικά τον κρατικό προϋπολογισμό και μετατράπηκε σε γνωμοδοτικό σώμα που συγκαλούνταν ετησίως. Το Γραφείο Προστασίας ελληνικών Καπνών δεν αφορούσε αποκλειστικά την δράση των καπνεμπόρων, αλλά και των καπνοπαραγωγών και των καπνεργατών. Για το λόγο αυτό σε κάθε περιοχή ήταν διαιρεμένο σε τρία τμήματα (καπνοπαραγωγικό, καπνεμπορικό, καπνεργατικό) και μελετούσε τα ζητήματα της κάθε κατηγορίας.¹²¹

Επίσης το κράτος θα προβεί σε μια σχετική ενίσχυση των καπνεμπόρων, το 1926 με την παραχώρηση κρατικής επιχορήγησης σε καπνεμπόρους που εξήγαγαν ελληνικά τσιγάρα στο εξωτερικό. Σκοπός αυτού του μέτρου ήταν η προώθηση και η διάδοση των ελληνικών τσιγάρων στο εξωτερικό. Τον Ιούνιο του 1926, η τιμή κυμάνθηκε στις 10 δραχμές ανά κιλό, ενώ τον Οκτώβριο του ίδιου έτους, στις 10,15 και 20 δραχμές. Η διαφορά στην τιμή οφειλόταν στον τρόπο συσκευασίας, αλλά και τον προορισμό των τσιγάρων. Ωστόσο, τον Απρίλιο του 1927, επανήλθε η τιμή των 10 δραχμών, με εξαίρεση τα τσιγάρα που προωθούνταν στα ιταλικά λιμάνια και ήταν σε ποσότητες κάτω των 30 κιλών. Το μέτρο αυτό οφειλόταν στα υψηλά ποσοστά λαθρεμπορίου, καθώς μεγάλες ποσότητες ελληνικών τσιγάρων επαναπροωθούνταν

---

¹²¹ Δ. Καλιτσουνάκης, ό.π., σσ. 100-102.

στην Ελλάδα μέσω των ιταλικών λιμανιών.¹²²

Η διαφαινόμενη οικονομική κατάρρευση των διεθνών αγορών, το 1928, οδήγησε την κυβέρνηση Βενιζέλου να συστήσει κοινοβουλευτική επιτροπή υπό την προεδρία του Α. Μπακάλαση, η οποία είχε ως σκοπό την εξέταση του καπνικού ζητήματος. Δύο χρόνια αργότερα, μετά τη σύστασή της, η επιτροπή θα καταλήξει σε ορισμένα συμπεράσματα, τα οποία όμως θα δημοσιευθούν, το 1931. Τα συμπεράσματα αυτά, καθιστούσαν απαραίτητη την επέμβαση του κράτους στο καπνικό ζήτημα, αλλά και την οριστική απομάκρυνση του από παλαιότερες αναχρονιστικές πρακτικές. Επιπλέον, η επιτροπή τόνιζε τη σημασία ίδρυσης εξαγωγικού οργανισμού, ώστε το ελληνικό κράτος να οριοθετεί το καπνικό εμπόριο, μέσω των διπλωματικών πρωτοβουλιών, της οργάνωσης της εγχώριας παραγωγής και της επαφής με ιδιωτικούς φορείς του εξωτερικού. Ορισμένοι κρατικοί λειτουργοί του υπουργείου εθνικής οικονομίας ήταν θετικά προσκείμενοι, ως προς τις προτάσεις της επιτροπής, όπως και οι καπνεμπορικοί οίκοι.

Το μεγαλύτερο παράδειγμα αποτέλεσε η έκκληση της ένωσης ελλήνων καπνεμπόρων Καβάλας, το 1930, η οποία ζητούσε την παρέμβαση του κράτους μέσω της αγοράς παλαιότερων καπνών από τους ίδιους, ώστε να βελτιωθούν οι συνθήκες της αγοράς. Ωστόσο, το κράτος δεν έλαβε ουσιαστικά μέτρα για την αντιμετώπιση και την προφύλαξη της καπνικής εμπορικής κρίσης, παραμένοντας προσκολλημένο στην αντίληψη της μη παρέμβασης στις ιδιωτικές οικονομικές συναλλαγές. Παρ' όλα αυτά, το καλοκαίρι του 1931, το υπουργείο γεωργίας αγόρασε κακής ποιότητας φύλλα καπνού, παλαιότερης εσοδείας, από τους καπνεμπόρους της βόρειας Ελλάδας, οι οποίοι αντιμετώπιζαν τα μεγαλύτερα προβλήματα, με σκοπό να δώσει μια σχετική ώθηση στο εμπόριο του καπνού.¹²³ Το φθινόπωρο όμως του 1931, το ελληνικό κράτος επέβαλε υψηλούς συναλλαγματικούς περιορισμούς στα κράτη, τα οποία αγόραζαν τα καπνά. Με αυτό τον τρόπο επήλθε η χρηματοοικονομική κρίση στα εγχώρια τεκταινόμενα, με αποτέλεσμα να περιοριστούν οι εξαγωγές καπνού. Ένα χρόνο αργότερα, το 1932, η κυβέρνηση των φιλελευθέρων ίδρυσε τον Εθνικό Οργανισμό Καπνού, με στόχο τη συγκέντρωση και την αγορά καπνών παλαιότερης εσοδείας, για να ανακουφίσει τους καπνέμπορους, λόγω της αδυναμίας εξαγωγής των μη εμπορικών φύλλων καπνού.

Η κυβέρνηση των φιλελευθέρων δεν έλαβε ουσιαστικά μέτρα για την

---

¹²² Στο ίδιο, ό.π., σσ.102-103.

¹²³ M. Mazower, *Greece and the inter-war economic crisis*, σσ.171-172.

προστασία των καπνεμπόρων, κάτι το οποίο έπραξε η κυβέρνηση του Λαϊκού κόμματος υπό την ηγεσία του Π. Τσαλδάρη, μετά την ανάληψη της εξουσίας, το 1933. Σκοπός των μέτρων ήταν ο προσεταιρισμός της αστικής τάξης, η οποία παραδοσιακά υποστήριζε των κόμμα των φιλελευθέρων. Ωστόσο, στο εσωτερικό του κόμματος υπήρχαν έντονες συγκρούσεις, καθώς ορισμένα στελέχη θεωρούσαν πως η ενδεχόμενη εγκατάλειψη του *laissez faire* θα επιφέρει «σοσιαλιστικοποίηση» του κράτους. Παρά τις αντιδράσεις, η κυβέρνηση Τσαλδάρη μείωσε τον εξαγωγικό φόρο καπνού το 1933. Παράλληλα, ξεκίνησε διαπραγματεύσεις μεταξύ του υπουργείου εθνικής οικονομίας, της Τράπεζας της Ελλάδος και των εμπορικών τραπεζών, με στόχο τη δημιουργία κοινοπραξίας, η οποία θα αγόραζε τα καπνά παλαιότερης εσοδείας από τους καπνεμπόρους και με αυτό τον τρόπο θα γινόταν εκποίηση μεγάλων ποσοτήτων καπνού. Τον Μάρτιο του 1934, η κυβέρνηση απαίτησε από τις τράπεζες τον περιορισμό των κατασχέσεων των υποθηκευμένων καπνεμπορικών περιουσιακών στοιχείων, με εξάμηνη ισχύ, η οποία ωστόσο, ανανεώθηκε επ' αόριστον. Τον Ιούνιο της ίδιας χρονιάς, η κυβέρνηση έλαβε ένα ρηζικέλευθο μέτρο, το οποίο αφορούσε την απελευθέρωση από τις φυλακές όσων καπνεμπόρων κήρυξαν πτώχευση την περίοδο 1930-1933.¹²⁴

Ο εμπορικός συμφητισμός (*clearing*), ο οποίος συμφωνήθηκε ανάμεσα στην Ελλάδα και τη Γερμανία, αποτέλεσε τον καταλυτικό παράγοντα ανάκαμψης της καπνεμπορικής δράσης. Αν και υπογράφηκε το 1932, τα αποτελέσματα του έγιναν εμφανή, μετά το 1934. Σύμφωνα με αυτό το μέτρο, οι αγορές και οι πωλήσεις μεταξύ Ελλάδας και Γερμανίας γίνονταν μέσω αγαθών κι όχι μέσω χρημάτων (δηλαδή με βάση το μετατρέψιμο συνάλλαγμα). Αυτό είχε ως αποτέλεσμα να ισοσκελίζονται οι αξίες των εισαγόμενων αγαθών με αυτή των εξαγόμενων, στο πλαίσιο ειδικών λογαριασμών. Ωστόσο, κατά την εφαρμογή του μέτρου, υπήρξε ένα σημαντικό πρόβλημα. Το πρόβλημα αφορούσε την οικονομική ανάκαμψη της Γερμανίας, η οποία είχε σαν αποτέλεσμα την στροφή του καταναλωτικού κοινού και των επιχειρήσεων προς την εγχώρια αγορά, περιορίζοντας με αυτόν τον τρόπο τα εισαγόμενα ελληνικά αγαθά. Από την άλλη πλευρά, το ελληνικό κράτος πίεζε τους καπνεμπόρους να στραφούν αποκλειστικά στην αγορά της Γερμανίας, για λόγους εσωτερικής πολιτικής και αυτό είχε σαν συνέπεια, οι έλληνες καπνέμποροι να γίνουν «όμηροι» των γερμανικών οικονομικών σκοπιμοτήτων.

---

¹²⁴ Στο ίδιο, ό.π., σσ. 295-302.

Η παρούσα κατάσταση, οδήγησε την Τράπεζα της Ελλάδος να αναλάβει το συναλλαγματικό κίνδυνο (μιας υποτίμησης του γερμανικού νομίσματος) και να πληρώσει τους καπνεμπόρους σε δραχμές, το ποσό που αντιστοιχούσε στις απαιτήσεις τους. Πέρα από αυτό, η τράπεζα ευνόησε τις εξαγωγές, αλλά και ενίσχυσε τις πληθωριστικές πιέσεις, καθώς διόγκωσε την παροχή χρήματος, χωρίς να έχει εξασφαλίσει την απαιτούμενη προσφορά καπνών. Την περίοδο 1934-1935, το ελληνικό κράτος ζήτησε από το γερμανικό, να αποπληρώσει τις μεγάλες ποσότητες καπνού σε στρατιωτικά είδη. Το Φεβρουάριο του 1936, η κωλυσιεργία του γερμανικού κράτους, σε συνδυασμό με τον ενδεχόμενο φόβο υποτίμησης του γερμανικού νομίσματος (reichsmark), οδήγησαν την Τράπεζα της Ελλάδος, να πληρώσει σε ρευστό μόνο το 60% των εξαγωγών στους καπνεμπόρους, ενώ θα παρακρατούσε το υπόλοιπο έως ότου παραδοθούν τα αντισταθμιστικά εμπορεύματα.

Η κατάσταση αυτή ώθησε διάφορους εμπορικούς κύκλους, όπως το τοπικό εμπορικό επιμελητήριο και ο εμπορικός σύλλογος Θεσσαλονίκης, να αντιδράσουν με έντονα διαβήματα προς την κυβέρνηση Κ. Δεμερτζή, η οποία μπροστά στις πιέσεις, εξουσιοδότησε την Τράπεζα της Ελλάδος να συνεχίσει τις δραχμικές καταβολές με την εγγύηση του κράτους. Μετά το θάνατο του Κ. Δεμερτζή, ο διάδοχος του στον πρωθυπουργικό θώκο ήταν ο Ι. Μεταξάς, επηρεάστηκε έντονα από την έκθεση του Ανωτάτου Οικονομικού Συμβουλίου, που εκδόθηκε το Μάιο του 1936. Η έκθεση ανέφερε ότι η μόνη λύση στην κάλυψη της ανισορροπίας του ελληνογερμανικού συμψηφισμού ήταν η αύξηση των εισαγωγών και των εξαγωγών προς τη Γερμανία. Έτσι το 1937, η Ελλάδα και η Γερμανία υπέγραψαν εμπορική οικονομική σύμβαση, σύμφωνα με την οποία η Γερμανία θα προμήθευε την Ελλάδα με υψηλές ποσότητες στρατιωτικού υλικού, ενώ η Ελλάδα θα προμήθευε τη Γερμανία με υψηλές ποσότητες καπνών.¹²⁵

---

¹²⁵M. Pelt, «Greece and Germany's Policy towards South-Eastern Europe 1932-1940, *Epsilon*, 2 (2), (1988) σ.55-77, M. Mazower, *Greece and the inter-war economic crisis*, σ.302-308.

ΤΡΙΤΟ ΜΕΡΟΣ

Η παρουσία της καπνοβιομηχανίας στην Ελλάδα πριν από το Μεσοπόλεμο

Οι πρώτες επιχειρήσεις μεταποίησης και παραγωγής καπνικών ειδών εντοπίζονται στην ελληνική επικράτεια κατά τη δεκαετία του 1880. Οι περισσότερες βρισκόντουσαν υπό τον έλεγχο του κράτους, ενώ οι υπόλοιπες είχαν οικογενειακό χαρακτήρα. Το 1883, η κυβέρνηση Χ. Τρικούπη ίδρυσε 80 δημόσια καπνεργοστάσια. Τα εργοστάσια αυτά είχαν ως κύρια δραστηριότητα την κοπή και τη μεταποίηση του καπνού με σκοπό να παραχθούν καπνικά προϊόντα. Η χρηματοδότηση των επιχειρήσεων, κυρίως για την αγορά μηχανημάτων κοπής, γίνονταν με κρατικά έξοδα. Από αυτές τις επιχειρήσεις το κράτος εισέπραττε το 40% από την τιμή πώλησης των καπνικών ειδών, σύμφωνα με το νόμο ΑΡΚΣΤ', της 27^{ης} Απριλίου/10^{ης} Μαΐου 1883.¹²⁶

Ωστόσο το 1885, η κυβέρνηση Θ. Δηλιγιάννη κατήργησε τα δημόσια καπνεργοστάσια και πούλησε τον εξοπλισμό τους σε ιδιώτες καπνοπώλες. Με αυτόν τον τρόπο ευνοήθηκε η «ελεύθερη αγορά» των καπνικών ειδών.¹²⁷ Το 1887, η κυβέρνηση Τρικούπη επαναλειτούργησε τα καπνεργοστάσια, μέσα στα οποία μπορούσαν να δραστηριοποιούνται και ιδιωτικές επιχειρήσεις χειροποίητων τσιγάρων, επαναφέροντας με αυτόν τον τρόπο τη σιγαροποιία κατά βάση σε καθεστώς κρατικού μονοπωλίου. Οι ιδιώτες επιχειρηματίες που δρούσαν στα δημόσια καπνεργοστάσια μπορούσαν να επιλέγουν και να αμείβουν οι ίδιοι τους σιγαροποιούς και όχι το κράτος, παρόλο που υπάγονταν σε αυτό. Από το 1892 και μετά, το κρατικό μονοπώλιο του καπνού έπαψε να υφίσταται. Οι ιδιωτικές επιχειρήσεις μπορούσαν να δρουν σε καθεστώς ελεύθερης αγοράς, ωστόσο υπό τον έλεγχο των διευθυντών των δημοσίων εργοστασίων και των κρατικών υπαλλήλων. Αυτή η ιδιαίτερη κατάσταση θα παραμείνει μέχρι τις αρχές του 20^{ου} αι. Όλες οι επιχειρήσεις κοπής και μεταποίησης καπνού βρίσκονταν μακριά από το βιοτεχνικό/προ-βιομηχανικό στάδιο παραγωγής. Οι επιχειρήσεις, δημόσιες ή ιδιωτικές, με αρχαϊκά μέσα και μεθόδους προσπαθούσαν να παράγουν ικανοποιητικές ποσότητες καπνικών ειδών.¹²⁸

¹²⁶ L. Labrianidis, *Industrial location-product of multiple factors: The tobacco industry in Greece*, F.E.I. Hamilton (επιμ.), *Industrialization in developing and peripheral region*, Λονδίνο 1986, σ. 232-243.

¹²⁷ Στο ίδιο, ό.π., 239.

¹²⁸ Ι. Σερραϊός, *Περί εισαγωγής Μονοπωλίου εν Ελλάδι*, Εθνικό Τυπογραφείο, Αθήνα 1934, σ.14, Ε. Πρόντζας, «Ο χωρικός, ο καπνός και το κράτος. Η ελληνική αγορά καπνού (1887-1939)», *Τα Ιστορικά*, τ. 17 (1992), σ. 275-300.

Στις Νέες Χώρες προϋπήρχαν επιχειρήσεις μεταποίησης καπνού, σε πόλεις όπου διεξαγόταν το εμπόριο καπνού, όπως η Θεσσαλονίκη και η Καβάλα. Πολλοί από τους επιχειρηματίες ήταν ταυτόχρονα και καπνέμποροι και πωλούσαν τα καπνικά προϊόντα που οι ίδιες οι επιχειρήσεις τους παρήγαγαν σε χώρες του εξωτερικού.¹²⁹ Στη Θεσσαλονίκη μεγάλο μέρος της παραγωγής τσιγάρων κατασκευαζόταν από την Εταιρία Μονοπωλίου Οθωμανικών Καπνών (Regie). Το εργοστάσιο της εταιρίας ιδρύθηκε στην πόλη το 1873 και τερμάτισε τη λειτουργία του, το 1914. Στο εργοστάσιο εργαζόνταν πάνω από 330 εργάτες εκ των οποίων οι 270 ήταν Εβραίοι (70 άνδρες και 200 γυναίκες) και 60 Χριστιανοί.¹³⁰

Οι καπνοβιομήχανοι κατά τη διάρκεια του Μεσοπολέμου

Μετά το 1922 και το τέλος των πολεμικών επιχειρήσεων, οι δραστηριότητες των καπνοβιομηχάνων συνέχισαν να υφίστανται κυρίως στην Παλαιά Ελλάδα. Σε πόλεις όπως η Αθήνα, ο Πειραιάς, η Πάτρα, η Πύργος και ο Βόλος παραγόταν το μεγαλύτερο μέρος των καπνικών προϊόντων. Επίσης μεγάλο μέρος των καπνικών προϊόντων παραγόταν και σε πόλεις των Νέων Χωρών, όπως η Θεσσαλονίκη, η Καβάλα και η Ξάνθη. Οι 8 προαναφερθείσες πόλεις συγκέντρωναν το 84% της παραγωγής καπνικών ειδών την περίοδο 1925-1929, ενώ την περίοδο 1930-1939 συγκέντρωναν το 95,3% της παραγωγής. Αξίζει να σημειωθεί ότι η ύπαρξη επιχειρηματιών καπνού συνέβη και σε άλλες πόλεις της Ελλάδας. Συγκεκριμένα την περίοδο 1925-1929 εντοπίζεται η ύπαρξη εργοστασίων σε 32 πόλεις, ενώ την περίοδο 1930-1939 σε 24 πόλεις. Ωστόσο αυτές οι επιχειρήσεις ήταν μικρής δυναμικότητας, καθώς κάλυπταν ένα μικρό ποσοστό της παραγωγής των καπνικών προϊόντων.¹³¹

Στην Παλαιά Ελλάδα παρατηρείται η ίδρυση νέων καπνικών επιχειρήσεων σε πόλεις όπως η Λάρισα, τα Τρίκαλα, η Άρτα, το Μεσολόγγι και η Κέρκυρα ενώ ιδρύθηκαν νέες επιχειρήσεις, ιδιαίτερα τη δεκαετία του 1930, σε αστικά κέντρα, τα οποία διέθεταν ήδη από τον 19ο αι. σημαντικό αριθμό τέτοιων εργοστασίων. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί ο Πειραιάς, όπου κατά την περίοδο 1935-1939 παραγόταν το 41% της συνολικής παραγωγής τσιγάρων. Καθοριστικό ρόλο σε αυτή την εξέλιξη είχε η ίδρυση της καπνοβιομηχανίας Έθνος- Γ.Α Κεράνης, το 1926, από

¹²⁹ Ι. Ιωαννίδης, *ό.π.*, σ.12-14.

¹³⁰ Γ. Χριστοδούλου, *Η Θεσσαλονίκη κατά την τελευταία εκατονταετία*, Ένωση, Θεσσαλονίκη 1936, σ.63.

¹³¹ Λ. Λαμπριανίδης, *Κατανομή της καπνοβιομηχανίας και του καπνεμπορίου στον Ελλαδικό χώρο: πορεία αυξανόμενης συγκέντρωσης, Πόλη και Περιφέρεια*, τ.7, (1983), σσ.14-15.

το Γεώργιο και Νικόλαο Κεράνη σε συνεργασία με το Σοφοκλή Φλέγγα, καθώς και η ίδρυση, τον Ιούλιο του 1930, του εργοστασίου Παπαστράτος ΑΒΕΣ, μιας από τις μεγαλύτερες και τεχνολογικά σύγχρονες καπνοβιομηχανίες της εποχής.¹³²

Αρκετοί καπνοβιομήχανοι στα εργοστάσια τους διέθεταν ειδικές μηχανές για την παραγωγή τσιγάρων. Οι περισσότερες από αυτές τις μηχανές λειτουργούσαν με νερό, ατμό, ηλεκτρισμό, βενζίνη και βαρέα έλαια.¹³³ Η εκμηχάνιση των επιχειρήσεων ξεκίνησε με αργούς ρυθμούς πριν το Μεσοπόλεμο. Ο καπνοβιομήχανος Αγγελίδης ήταν ο πρωτοπόρος επιχειρηματίας που εγκατέστησε την πρώτη μηχανή παραγωγής τσιγάρων, το 1895 στην Αθήνα, στο Κρατικό Καπνικό εργοστάσιο και παρήγαγε 50 κιλά τσιγάρα την ημέρα. Τη δεκαετία του 1900, οι δημόσιες καπνοβιομηχανίες σε Αθήνα, Πειραιά και Πύργο εισήγαγαν μηχανές παραγωγής τσιγάρων ενώ τη δεκαετία του 1910 πολλοί καπνοβιομήχανοι, όπως ο Κ. Βάρκας, ο Γ. Πυρπασόπουλος, ο Α. Καρέλιας, ο Β. Καραβασίλης και ο Ν. Ματσάγγος εγκατέστησαν στις επιχειρήσεις τους μηχανές κοπής καπνών και κατασκευής τσιγάρων.¹³⁴

Ήδη το 1918 λειτουργούσαν 18 μηχανές σε αρκετά καπνεργοστάσια της χώρας, ενώ μέχρι το 1932 σε μια περίοδο μεγάλης οικονομικής ύφεσης, ο αριθμός των μηχανών θα αυξηθεί κατακόρυφα και θα φτάσουν να λειτουργούν 150 τσιγαροποιητικές μηχανές και 180 μηχανές κοπής καπνού.¹³⁵ Πλέον με την είσοδο των μηχανών λίγο πριν το Μεσοπόλεμο, με σκοπό την αύξηση της παραγωγής των καπνικών ειδών και τη βελτίωση της παραγωγικής διαδικασίας, οι επιχειρήσεις μεταποίησης καπνού μεταβλήθηκαν σε καπνοβιομηχανίες και οι επιχειρηματίες/έμποροι καπνού μεταβλήθηκαν σε καπνοβιομήχανους. Οι καπνοβιομήχανοι υπό αυτές τις παραγωγικές συνθήκες, επέβαλλαν στις καπνοβιομηχανίες τους αυστηρότερους ελέγχους για την πειθάρχηση του εργατικού δυναμικού, δηλαδή, τιμωρίες για όσους δεν υπάκουαν και διαφορετικά συστήματα αμοιβής της εργασίας. Τα παραπάνω χαρακτηριστικά αποτελούσαν κύρια γνωρίσματα των δυτικών βιομηχανιών, χαρακτηριστικά που δεν είχαν συσταθεί παλαιότερα από τους επιχειρηματίες και με τη μεταβολή της διαδικασίας παραγωγής ήταν απαραίτητη η επιβολή τους από τους καπνοβιομηχάνους για τη συνεχιζόμενη

---

¹³² Θ. Μπέτας, *Καπνοβιομηχανία Ματσάγγος εν Βόλω 1918-1972. Εργασία και επιβίωση στο Βόλο*. αδημ. διδακτ. διατριβή, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, Βόλος 2015, σσ. 122-126.

¹³³ Δ. Καλιτσουδάκης, *ό.π.*, σ.80.

¹³⁴ Θ. Μπέτας, *ό.π.*, σσ. 97-98.

¹³⁵ Δ. Καλιτσουδάκης, *ό.π.*, σ.79

και ραγδαία αύξηση της παραγωγής.¹³⁶

Στην Παλαιά Ελλάδα συνέχισαν τις δραστηριότητες τους πολλοί καπνοβιομήχανοι κατά τη διάρκεια του Μεσοπολέμου. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η περίπτωση της καπνοβιομηχανίας Ματσάγγου στο Βόλο. Το 1919, μετά την παραίτηση του Ν. Ματσάγγου, τις επιχειρηματικές δραστηριότητες ανέλαβαν οι γιοι του Ιωάννης και Κωνσταντίνος, οι οποίοι αποφάσισαν να στραφούν αποκλειστικά στη βιομηχανία των τσιγάρων και να περιορίσουν την καπνεμπορική δράση τους. Τη δεκαετία του 1920, οι αδελφοί Ματσάγγου προέβησαν στη βελτίωση των μηχανολογικών εγκαταστάσεων με την αγορά μηχανημάτων, αμερικανικής και βρετανικής προέλευσης, με σκοπό την παραγωγή τσιγάρων, ενώ επέκτειναν την επιχείρησή τους με την κατασκευή ιδιωτικού τετραώροφου καπνεργοστασίου 187,87 τ.μ. Το 1927, η επιχείρηση θα μεταβληθεί σε ομόρρυθμη εταιρία με την επωνυμία Αφοί Ματσάγγου. Κατά τη δεκαετία του 1930, οι αδελφοί Ματσάγγου θα συνεχίσουν να αγοράζουν μηχανές κοπής καπνού καθώς και τόνους, φρέζες και τροχιστικές μηχανές, ώστε να ανταγωνιστούν με επιτυχία τις καπνοβιομηχανίες του Πειραιά και συγκεκριμένα την καπνοβιομηχανία Παπαστράτος ΑΒΕΣ.

Αξίζει να σημειωθεί ότι οι αδελφοί Ματσάγγου δεν επένδυσαν σημαντικά ποσά για την αγορά μηχανημάτων συσκευασίας τσιγάρων, εξαιτίας του φθηνού γυναικείου εργατικού δυναμικού που διέθεταν σε αυτόν τον τομέα. Επίσης μια από τις σημαντικότερες επενδύσεις τους, υπήρξε η εξαγορά της επιχείρησης λιθογραφίας και τυπογραφίας των αδελφών Τράτσα, το Μάιο του 1937, με σκοπό την τυποποίηση του διαφημιστικού υλικού της επιχείρησης και τον σχεδιασμό των πακέτων των τσιγάρων. Παράλληλα σε όλη τη δεκαετία του 1930 προέβησαν σε αγορές ακινήτων, τα οποία βρίσκονταν κοντά στο εργοστάσιο, με σκοπό την επέκτασή του. Σπίτια, αποθήκες, οικόπεδα και καταστήματα αγοράστηκαν από τους αδελφούς Ματσάγγου με σκοπό την ανάπτυξη της επιχείρησης. Έτσι η καπνοβιομηχανία παρέμεινε μια από τις ισχυρότερες του Μεσοπολέμου, παράγοντας τη δεκαετία του 1920 το 15% της συνολικής παραγωγής τσιγάρων και τη δεκαετία του 1930 το 25% της συνολικής παραγωγής της χώρας.¹³⁷

Καπνοβιομηχανίες υπήρχαν και στις Νέες Χώρες, όπως λ.χ. στην Κρήτη. Στις αρχές του Μεσοπολέμου ιδρύθηκαν οι καπνοβιομηχανίες Κνωσός (1920), Κόσμος, Κρίνος (1922) και Φαιστός (1929). Η ίδρυση αυτών των καπνοβιομηχανιών είχε ως

¹³⁶ Θ. Μπέτας, ό.π., σσ.111-114.

¹³⁷ Στο ίδιο, σσ.124, 133-143.

στόχο την αύξηση της τοπικής παραγωγής. Τα εργοστάσια αυτά δημιουργήθηκαν από ανθρώπους που προηγουμένως είχαν ασχοληθεί με το εμπόριο και είχαν στη κατοχή τους μεγάλο αριθμό κεφαλαίων. Επίσης η απορύθμιση που προκάλεσαν οι συνεχείς πολεμικές συγκρούσεις στο εμπόριο, είχε σαν αποτέλεσμα την διοχέτευση κεφαλαίων σε αυτό τον τομέα. Οι καπνοβιομήχανοι της Κρήτης έπρεπε να αντιμετωπίσουν τον έντονο ανταγωνισμό εξαιτίας των εισαγωγών έτοιμων τσιγάρων από άλλες περιοχές της χώρας. Επίσης, η αύξηση του κόστους παραγωγής, εξαιτίας της φορολογίας και άλλων επιμέρους παραγόντων, δεν συνέβαλαν στην ανάπτυξη του κλάδου. Υπό αυτές τις συνθήκες οι καπνοβιομήχανοι αναγκάστηκαν να προβούν σε άτυπη σύμπραξη μεταξύ τους. Ωστόσο οι ανταγωνιστικές σχέσεις δεν έλειψαν μεταξύ τους και πολλές φορές γινόταν με αθέμιτα μέσα. Προς το τέλος του Μεσοπολέμου πολλοί καπνοβιομήχανοι έθεσαν τις επιχειρήσεις τους υπό εκκαθάριση ή τις έκλεισαν.¹³⁸

Επίσης, στη βόρεια Ελλάδα πολλοί καπνοβιομήχανοι συνέχισαν τις δραστηριότητες τους, ενώ σε αρκετές περιπτώσεις παρατηρείται η ίδρυση νέων επιχειρήσεων από δραστήριους επιχειρηματίες. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η περίπτωση των αδελφών Μαρούλη, όπου το 1924 ίδρυσαν στην Καβάλα την ομώνυμη τσιγαροβιομηχανία Μαρούλη. Η επιχείρηση ανέπτυξε γρήγορα τις δραστηριότητες της βασιζόμενη στα εκλεκτά καπνά της περιοχής και στο εργατικό δυναμικό της πόλης. Η βιομηχανία παρήγαγε κυρίως τσιγάρα (εικόνα 5) από μυρωδάτα καπνά ενώ απασχολούσε 250 εργάτες από τη γύρω περιοχή. Η επιχείρηση συμμετείχε σε αρκετές διεθνείς εκθέσεις καπνικών προϊόντων, παίρνοντας αρκετές διακρίσεις και επαίνους, με αποτέλεσμα να γίνει ευρεία γνωστή στο ευρωπαϊκό κοινό, ιδιαίτερα στη Γερμανία όπου εξάγονταν μεγάλες ποσότητες τσιγάρων της φίρμας. Ωστόσο, ο έντονος οικονομικός ανταγωνισμός με τις καπνοβιομηχανίες της Παλαιάς Ελλάδας είχε σαν αποτέλεσμα την ανάπτυξη αθέμιτων δράσεων εκ μέρους τους, με αποτέλεσμα τον εμπρησμό των εγκαταστάσεων της τσιγαροβιομηχανίας. Παρά τις αντιξοότητες οι αδελφοί Μαρούλη ορθοπόδησαν, ωστόσο σε σύντομο χρονικό διάστημα, το 1930, η επιχείρηση κήρυξε πτώχευση εξαιτίας των ισχυρών διαπλεκόμενων οικονομικών κύκλων της νότιας Ελλάδας, της έλλειψης στήριξης και οργανωμένης βιομηχανικής πολιτικής του κράτους, της αδιαφορίας των τοπικών αρχών και της οικονομικής ύφεσης που ξεκίνησε έναν χρόνο νωρίτερα, το 1929.¹³⁹

Αυτά τα ενδεικτικά παραδείγματα φανερώνουν την εν γένει κατάσταση της

¹³⁸ Δ. Κυπριωτάκης, ό.π., σσ.191-194.

¹³⁹ Ι. Ιωαννίδης, ό.π., σσ.17-18.

καπνοβιομηχανίας στη διάρκεια του Μεσοπολέμου. Από τη μια όσοι καπνοβιομήχανοι διέθεταν κεφάλαια για την αγορά μηχανών, μπόρεσαν να εκσυγχρονίσουν τις επιχειρήσεις τους και να αντέξουν στους οικονομικούς κραδασμούς, ιδιαίτερα στις αρχές της δεκαετίας του 1930. Από την άλλη, όσοι καπνοβιομήχανοι διέθεταν περιορισμένο αριθμό κεφαλαίων, αναγκάστηκαν να κλείσουν τις επιχειρήσεις τους. Ωστόσο, η πλειοψηφία των καπνοβιομηχάνων δεν μπόρεσε να προχωρήσει στην εκμηχάνιση των επιχειρήσεων, οι οποίες παρέμειναν προσκολλημένες σε απαρχαιωμένες παραγωγικές διαδικασίες. Σε αυτό συνέβαλε η σχεδόν αδιάφορη πολιτική του κράτους προς τους καπνοβιομηχάνους, το οποίο αρκέστηκε μόνο στην παραχώρηση κρατικών εγκαταστάσεων, εξαιτίας της έλλειψης ιδιωτικών κτιρίων.

Η χρήση και το κόστος παραγωγής των καπνών

Οι καπνοβιομήχανοι χρησιμοποιούσαν με ποικίλους τρόπους τα καπνά που αγόραζαν είτε από τους καπνέμπορους είτε άμεσα από τους καπνοπαραγωγούς. Η πιο διαδεδομένη χρήση προοριζόταν για την κατασκευή τσιγάρων. Οι καπνοβιομήχανοι, με τη βοήθεια ειδικών μηχανημάτων και καπνεργατών, παρήγαγαν τσιγάρα τεμαχίζοντας τα καπνά σε λεπτές λωρίδες και τοποθετώντας τα σε λεπτές φύλλα χαρτιού. Μια ακόμη διαδεδομένη επεξεργασία ήταν για τη χρήση του καπνού από καπνοσύριγγες (πίπες, τσιμπούκια και ναργιλέδες). Ο καπνός που χρησιμοποιούσαν στους ναργιλέδες ονομαζόταν τουμπεκί και είχε υψηλή περιεκτικότητα σε νικοτίνη, πράγμα που τον καθιστούσε πιο διεγερτικό σε σύγκριση με άλλα καπνικά είδη.

Επίσης συνηθισμένη ήταν η επεξεργασία του καπνού ώστε να χρησιμοποιείται από τον καταναλωτή μέσω της μύτης, δηλαδή ο καπνός έπαιρνε την μορφή σκόνης ή κόκκου. Η μορφή αυτή του καπνού πήρε την ονομασία έρρινον, είσρινον ή καπνόκονις, ενώ η διαδεδομένη του ονομασία ήταν ταμβάκος. Οι κόκκοι καπνού τοποθετούνταν σε ειδικές κάψουλες με την ονομασία ταμβακέρας ή ταμβακοθήκες, οι οποίες συνήθως είχαν πολυτελή μορφή. Αξίζει να σημειωθεί ότι αυτή η επεξεργασία του καπνού από τα εργοστάσια των καπνοβιομηχάνων δεν ήταν τόσο διαδεδομένη στα χρόνια του Μεσοπολέμου και γινόταν σε εξαιρετικά σπάνιες περιπτώσεις.

Άλλη μια διαδεδομένη επεξεργασία στην οποία προέβαιναν οι καπνοβιομήχανοι, ήταν η επεξεργασία του καπνού για μάσημα. Το προϊόν αυτό απευθυνόταν κυρίως σε ναυτικούς, οι οποίοι δεν μπορούσαν να καπνίσουν μέσα στα

πλοία, καθώς υπήρχε κίνδυνος πυρκαγιάς. Ο καπνός αυτός είχε τη μορφή ράβδου ή πλακιδίου, ήταν λεπτοκομμένος ή είχε πλήρη μορφή, ενώ συνήθως ήταν περιτριγυρισμένος από αφέψημα γλυκόριζας, ώστε να ήταν εύγευστος.¹⁴⁰

Οι καπνοβιομήχανοι παρήγαγαν μεγάλες ποσότητες καπνικών προϊόντων, τα οποία ξεπερνούσαν πολλές φορές τα 4.500.000 κιλά ανά χρόνο. Όπως φανερώνει ο ακόλουθος πίνακας η παραγωγή καπνικών ειδών γνώρισε διακυμάνσεις, οι οποίες δεν ήταν τόσο έντονες ανά χρονιά, παρά τις εκάστοτε πολιτικές, οικονομικές και κοινωνικές διακυμάνσεις (πίνακας 3).

ΕΤΗ	ΚΙΛΑ ΚΑΠΝΙΚΩΝ ΕΙΔΩΝ
1920	4.432.321
1921	5.918.792
1922	6.180.640
1923	5.369.278
1924	5.298.876
1925	6.049.340
1926	4.897.483
1927	4.796.917
1928	4.676.335
1929	4.811.242
1930	4.685.313
1931	4.600.455
1932	4.313.832
1933	4.600.694

Πίνακας 3. Παραγόμενα κιλά καπνικών ειδών από τις ελληνικές καπνοβιομηχανίες. Πηγή: Β. Βαρδερόπουλος, *Ο μονοπωλιακός χαρακτήρ της οικονομικής του καπνού οργανώσεως*, Αθήνα 1935, σ.153.

Η σημαντική μείωση της παραγωγής καπνικών ειδών το 1926 οφείλεται σε μεγάλο βαθμό στη μείωση της ζήτησης από τις διεθνείς αγορές. Οι καπνοβιομήχανοι είχαν να αντιμετωπίσουν έναν ισχυρό ανταγωνισμό όσον αφορά την προώθηση των προϊόντων τους προς το εξωτερικό, από τις μεγάλες διεθνείς καπνοβιομηχανίες. Μέσω της διαφήμισης και των χαμηλότερων τιμών στα προϊόντα τους, οι ξένοι καπνοβιομήχανοι υπερτερούσαν έναντι των ελλήνων. Παρά την καλύτερη ποιότητα των καπνικών προϊόντων τους, οι έλληνες καπνοβιομήχανοι αντιμετώπιζαν δυσκολίες στις διεθνείς αγορές. Βέβαια, οι δυσκολίες αυτές δεν έκαμψαν τα ποσοστά των

¹⁴⁰ Δ. Καλιτσουνάκης, *ό.π.*, σσ.7-9.

εξαγωγών, των έτοιμων καπνικών προϊόντων. Το 1933, τα ποσοστά εξαγωγών κυμαίνονταν στην Ευρώπη στο 64%, στην Αφρική στο 27,62%, στην Ασία στο 5,90% και στην Αμερική στο 2,48%.

Η αξιολογη παραγωγή καπνικών ειδών είχε σαν αποτέλεσμα το κόστος παραγωγής να είναι ιδιαίτερα υψηλό. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί το κόστος παραγωγής τσιγάρων και πούρων στις αρχές της δεκαετίας του 1930. Το 1931, σε περίοδο έντονης οικονομικής ύφεσης, το κόστος παραγωγής τσιγάρων και πούρων κυμάνθηκε στις 182.498.000 δραχμές, το 1932 στις 171.791.600 δραχμές και το 1933 στις 183.267.300 δραχμές. Αξίζει να σημειωθεί ότι στα συγκεκριμένα ποσά δε συμπεριλαμβάνονται τα έξοδα συσκευασίας και οι φορολογικές δαπάνες προς το δημόσιο. Μεγάλο μέρος των δαπανών των καπνοβιομηχάνων αποδίδονταν κυρίως για την αγορά πρώτης ύλης (καπνού) κατά 57%, για την κάλυψη των ημερομισθίων των εργατών/εργατριών κατά 20% και για λοιπά βιομηχανικά έξοδα που προέκυπταν κατά 23%.¹⁴¹

Η δράση των καπνοβιομηχάνων στο εξωτερικό

Οι έλληνες καπνοβιομήχανοι είχαν αναπτύξει τις επιχειρηματικές τους δραστηριότητες και εκτός συνόρων. Η πορεία τους είχε ποικίλες διακυμάνσεις σε κάθε χώρα που δραστηριοποιήθηκαν. Η δράση τους ξεκινά πολύ πριν την περίοδο του Μεσοπολέμου, ενώ σε κάποιες περιπτώσεις ήταν επιτυχημένη και σε άλλες περιπτώσεις αποτυχημένη. Η επιτυχία ή αποτυχία των οικονομικών τους δραστηριοτήτων ήταν αλληλένδετη με τη διεθνή αγορά του καπνού, καθώς και με τα οικονομικά μέτρα που υφίσταντο στην εκάστοτε χώρα. Οι περισσότεροι έλληνες καπνοβιομήχανοι ήταν ταυτόχρονα και καπνέμποροι και προέρχονταν από τα εδάφη της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Πολλές φορές το εργατικό δυναμικό που χρησιμοποιούσαν προερχόταν από περιοχές που δεν είχαν προσαρτηθεί ακόμη στην ελληνική επικράτεια.¹⁴²

Στην Αίγυπτο εντοπίζεται η δραστηριότητα καπνοβιομηχάνων πριν από το Μεσοπόλεμο. Συγκεκριμένα η εμφάνιση των πρώτων καπνεργοστασίων θα ξεκινήσει τη δεκαετία του 1860 από πρωτοπόρους έλληνες εμπόρους (Αφοί Τσανακλή, Αφοί Κυριαζή, Μ. Μελαχροινός και Σία, Αφοί Κουταρέλια κ.α). Η ανάπτυξη των επιχειρήσεων οφειλόταν στο εμπόριο ελληνικών καπνών, το οποίο γινόταν από τον

¹⁴¹ Β. Βαρδερόπουλος, ό.π., σσ.153-156.

¹⁴² Ι. Ιωαννίδης, ό.π., σσ.12-14.

18^ο αι. ως τις αρχές του 20^{ου} αι., στον περιορισμένο έλεγχο των επιχειρήσεων από το κράτος και στο ιδανικό κλίμα που επικρατούσε στην Αίγυπτο, ώστε να παραχθούν τσιγάρα υψηλής ποιότητας.¹⁴³ Ακόμη, η σημαντική παρουσία ευρωπαίων, εξαιτίας της Βρετανικής κατοχής της χώρας και ο εθισμός τους στο κάπνισμα, συνέβαλαν στην εδραίωση των δραστηριοτήτων των καπνοβιομηχάνων και στη διάδοση των προϊόντων τους.¹⁴⁴

Οι έλληνες καπνοβιομήχανοι συνήθιζαν να χρησιμοποιούν καπνά, τα οποία προμηθεύονταν κυρίως από έλληνες καπνεμπόρους. Επίσης, χρησιμοποιούσαν καπνά προερχόμενα από την Τουρκία και τη Βουλγαρία, εξαιτίας του χαμηλού κόστους αγοράς τους. Η παραγωγή των τσιγάρων γινόταν αρχικά με χειροποίητο τρόπο από μικρό αριθμό εργατών και εργατριών, ωστόσο κατά τη διάρκεια του Μεσοπολέμου εισήχθησαν από τους βιομηχάνους μηχανήματα για την παραγωγή τσιγάρων. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελούν οι Αφοί Κουταρέλια, όπου το 1922 αγόραζαν 3 μηχανήματα για την παραγωγή τσιγάρων, ενώ το 1928 προστέθηκαν άλλα 9 μηχανήματα ώστε να αυξηθεί η παραγωγή και να ανταγωνιστεί με επιτυχία την Eastern Co. Οι έλληνες καπνοβιομήχανοι είχαν ως έδρες των επιχειρήσεων τους την Αλεξάνδρεια και το Κάιρο. Οι έλληνες καπνοβιομήχανοι προέβαιναν τακτικά σε δωρεές προς το ελληνικό κράτος, με χαρακτηριστικότερη κατά τη διάρκεια του Μεσοπολέμου, τη δωρεά 2 πολεμικών αεροπλάνων, τον Αύγουστο του 1936, από τους αδελφούς Κουταρέλια. Τα τσιγάρα των καπνοβιομηχάνων εξάγονταν σε πολλές χώρες του εξωτερικού, όπως η Αγγλία, η Αυστρία, η Γερμανία, η Ελβετία, οι Η.Π.Α. και η Ουγγαρία. Αξίζει να σημειωθεί ότι πολλοί καπνοβιομήχανοι ήταν ταυτόχρονα και καπνέμποροι.

Ωστόσο οι καπνοβιομήχανοι αντιμετώπισαν πολλά προβλήματα κατά τη διάρκεια του Μεσοπολέμου. Η επιβολή αυστηρών δασμών στα εξαγόμενα τσιγάρα είχε σαν αποτέλεσμα τον περιορισμό της ζήτησης τους από τη διεθνή αγορά, με αποτέλεσμα να περιοριστούν δραστικά οι εργασίες των καπνοβιομηχάνων. Ακόμη, η διείσδυση στην Αίγυπτο μεγάλων καπνοβιομηχανικών κολοσσών, όπως η Eastern Co, οδήγησε τις μικρές οικογενειακές επιχειρήσεις των ελλήνων καπνοβιομηχάνων να μην μπορέσουν να τις ανταγωνιστούν με επιτυχία. Πολλές από τις επιχειρήσεις συρρικνώθηκαν, έκλεισαν ή εξαγοράστηκαν από διεθνείς και ελληνικές

¹⁴³ Ι. Ζήλλης, *Πουλώντας γεύση άρωμα και μόδα: η άνοδος και η πτώση του χειροποίητου, χ.τ.ε. χ.χ.* σσ.4-5.

¹⁴⁴ Χ. Χατζηιωσήφ, *Η γηραιά σελήνη: η βιομηχανία στην Ελληνική οικονομία 1830-1940*, Θεμέλιο, Αθήνα 1993, σ. 369.

καπνοβιομηχανίες (Eastern Co, Παπαστράτος ΑΒΕΣ κ.α). Εξαίρεση αποτέλεσε η επιχείρηση των αδελφών Κουταρέλια, η οποία συνέχισε να υφίσταται κατά τη διάρκεια του Μεσοπολέμου και μπόρεσε να ανταγωνιστεί με επιτυχία τους διεθνείς κολοσσούς, καθώς κατά τη διάρκεια του Μεσοπολέμου, παρήγαγε το 1/3 των αιγυπτιακών τσιγάρων.¹⁴⁵

Η δράση των καπνοβιομηχανιών εντοπίζεται και στην ευρωπαϊκή ήπειρο. Στις Κάτω Χώρες και συγκεκριμένα στο Βέλγιο, στις αρχές του Μεσοπολέμου, εντοπίζονται 2 εργοστάσια παραγωγής τσιγάρων των αδελφών Σωσσίδη και του Δ. Νικολαΐδη. Τα εργοστάσια αυτά παρήγαγαν τσιγάρα κυρίως από ελληνικά καπνά. Η ύπαρξη αυτών των εργοστασίων συντελείται ήδη πριν από την περίοδο του Μεσοπολέμου.¹⁴⁶ Επίσης, στην Ολλανδία παρατηρείται δράση ελλήνων καπνοβιομηχάνων, η πλειονότητα των οποίων μετέφεραν τις επιχειρήσεις τους από την Αίγυπτο στην Ολλανδία εξαιτίας των εξαιρετικών συνθηκών ανάπτυξης της βιομηχανίας, χάρη στις συνθήκες ελεύθερης αγοράς που επικρατούσαν στη χώρα.¹⁴⁷ Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η περίπτωση του Ι. Κυριαζή, ο οποίος ίδρυσε εργοστάσιο παραγωγής τσιγάρων στο Άμστερνταμ, το 1922, εξαιτίας των υψηλών δασμών που επέβαλαν πολλά κράτη στα τσιγάρα που προέρχονταν από την Αίγυπτο και της σύγκρουσης με την αιγυπτιακή κυβέρνηση για τη μη επιστροφή των εισαγωγικών δασμών. Τα τσιγάρα που παρήγαγαν οι έλληνες καπνοβιομηχανοί της Ολλανδίας ήταν κυρίως από ανατολικά καπνά.¹⁴⁸

Επίσης στη Γερμανία υπάρχουν εργοστάσια, τα οποία βρίσκονται υπό τον έλεγχο ελλήνων επιχειρηματιών. Τα εργοστάσια παρήγαγαν τσιγάρα κυρίως από ελληνικά καπνά. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η βιομηχανία Μουράτη καθώς και οι οίκοι του Ι. Κυριαζή, ο οποίος ίδρυσε εργοστάσιο στο Αμβούργο, το 1925, και του Ν. Τσανακλή, ο οποίος ίδρυσε 2 εργοστάσια στη Γερμανία, το ένα εξ αυτών στη Φρανκφούρτη. Οι επιχειρηματίες αυτοί δραστηριοποιούνταν κυρίως στην Αίγυπτο, λόγω των υψηλών δασμών στα εισαγόμενα καπνά από την Ελλάδα που επιβλήθηκαν από το αιγυπτιακό κράτος και των υψηλών δασμών στα τσιγάρα που εξήγαγαν, αναγκάστηκαν να μεταφέρουν τις επιχειρήσεις τους στη Γερμανία. Ακόμη κάποιοι καπνοβιομηχανοί προέρχονταν από περιοχές της Θράκης και της Μ. Ασίας, που δεν άνηκαν ακόμη στην επικράτεια του ελληνικού κράτους. Χρησιμοποιούσαν

¹⁴⁵ Ι. Ζήλλης, ό.π., σσ. 1-7, Χ. Χατζηιωσήφ, ό.π., σ.367.

¹⁴⁶ Α. Μάντζαρης, ό.π., σσ.91-92.

¹⁴⁷ Β. Βαρδερόπουλος, ό.π., σσ. 131-134.

¹⁴⁸ Ι. Ζήλλης, ό.π., σ.3.

μηχανές, σε ορισμένα στάδια της παραγωγής, ενώ στις επιχειρήσεις τους εργάζονταν έλληνες σιγαροποιοί.¹⁴⁹

Από το 1924 και μετά, οι δραστηριότητες των επιχειρηματιών περιορίστηκαν σημαντικά. Κύριος παράγοντας ήταν η εδραίωση των μεγάλων καπνοβιομηχανιών, καθώς κι η επιβολή αυστηρών φορολογικών μέτρων του γερμανικού κράτους στα μικρά εργοστάσια, που είχε σαν αποτέλεσμα να μειωθεί δραστικά η παραγωγή τους. Παρά τις προσπάθειες των μικρών ελεύθερων καπνοβιομηχανιών, το 1929, για συντονισμένη δράση ενάντια στις μεγάλες καπνοβιομηχανίες, μέσω της συστηματικής διαφήμισης των προϊόντων τους, της οργάνωσης της λιανικής πώλησης από τις ίδιες τις μικρές βιομηχανίες, του περιορισμού της ανταγωνιστικής δράσης μεταξύ τους για το περιτύλιγμα των τσιγάρων και της άμεσης συνεννόησης με παραγωγούς ανατολικών καπνών με σκοπό τον περιορισμό των δαπανών και την ενίσχυση της ανταγωνιστικότητας τους έναντι των μεγάλων καπνοβιομηχανιών, δεν υπήρξε κάποιο σημαντικό αποτέλεσμα για τους γερμανούς και τους έλληνες μικροβιομήχανους. Οι δραστηριότητες τους παρέμεναν υποτονικές μέχρι το τέλος του Μεσοπολέμου.¹⁵⁰

Από την άλλη μεριά βλέπουμε να δημιουργούνται κάποια καπνεργοστάσια από έλληνες επιχειρηματίες σε χώρες της Σκανδιναβίας. Στη Σουηδία η δράση του Ι. Νίκου, ο οποίος ίδρυσε εργοστάσιο σιγαροποιίας στη Στοκχόλμη πριν από το Μεσοπόλεμο, είχε σαν αποτέλεσμα να αναπτυχθεί το εμπόριο και η διακίνηση ελληνικών καπνών και τσιγάρων. Καταλυτικό ρόλο στη διάδοση των ελληνικών καπνών και τσιγάρων είχε η ανάληψη από τον ίδιο της διοίκησης της ημικρατικής εταιρίας μονοπωλίου καπνού. Όπως και στην περίπτωση του Ι. Νίκου, πολλοί έλληνες καπνοβιομήχανοι της διασποράς ίδρυσαν τα εργοστάσια τους στις αρχές του 20^{ου} αιώνα. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η περίπτωση των αδελφών Χρηστίδη που ίδρυσαν, το 1900, εργοστάσιο παραγωγής τσιγάρων με έδρα το Ελσίνκι, με την ονομασία Fennia.¹⁵¹

Φορολογία και μέριμνα του κράτους προς τους καπνοβιομηχάνους

Το κράτος, από την αρχή του Μεσοπολέμου, επέβαλε μια ιδιαίτερη φορολογική πολιτική προς τους καπνοβιομηχάνους. Ένα από τα φορολογικά μέτρα

¹⁴⁹ Στο ίδιο, ό.π., σσ. 2-4, X. Χατζηιωσήφ, ό.π., σσ.368-370.

¹⁵⁰ B. Βαρδερόπουλος, ό.π., σσ.126-131, X. Χατζηιωσήφ, ό.π., σσ.368-370.

¹⁵¹ A. Μάντζαρης, ό.π., σσ.110-112, 114-115.

που επέβαλε το κράτος προς τους καπνοβιομηχάνους ήταν να πληρώνουν φόρο κατανάλωσης καπνού. Με την αγορά των καπνών από τους καπνεμπόρους ή τους καπνοπαραγωγούς, οι καπνοβιομήχανοι ήταν υποχρεωμένοι να καταβάλουν στο κράτος ένα συγκεκριμένο ποσό για την αγορά του καπνού. Αυτός ο φόρος υπήρχε ήδη στην Παλαιά Ελλάδα και επιβλήθηκε σταδιακά και στις Νέες Χώρες την περίοδο 1921-1922. Συγκεκριμένα με αλληπάλληλα Νομοθετικά Διατάγματα στις 8/12/1922, στις 15/2/1922 και στις 20/12/1923 η κυβέρνηση Στ. Γονατά, επέβαλε αυστηρή φορολογία στο είδος του καπνού που επέφερε στο κράτος έσοδα 300 εκατομμυρίων δραχμών σε ένα έτος! Ο φόρος δέχθηκε πολλές τροποποιήσεις ως προς το ύψος του ποσού που έπρεπε να πληρώσουν οι καπνοβιομήχανοι ανάλογα με την χρήση του καπνού στην καπνοβιομηχανία.¹⁵² Ειδικότερα η κυβέρνηση Θ. Πάγκαλου με Νομοθετικό Διάταγμα στις 11/7/1925, αύξησε τη φορολογία σε τσιγάρα και πούρα υψηλής ποιότητας σε 24 δραχμές ανά καταναλωμένο κιλό και σε 20 δραχμές σε τσιγάρα και πούρα χαμηλής ποιότητας. Μερικούς μήνες αργότερα η κυβέρνηση Πάγκαλου θα συνεχίσει την αυστηρή φορολογική της πολιτική και στις 24 Οκτωβρίου της ίδιας χρονιάς, αύξησε τη φορολογία τσιγάρων και πούρων κατά 24 δραχμές ανά καταναλωμένο κιλό και σε 12 δραχμές σε τσιγάρα και πούρα χαμηλότερης ποιότητας. Την ίδια πολιτική συνέχισε και η «Επαναστατική» κυβέρνηση του Γ. Κονδύλη, που ανέτρεψε τη δικτατορία του Θ. Πάγκαλου, αυξάνοντας τη φορολογία σε όλα τα καπνικά είδη κατά 20 δραχμές ανά κιλό, με Νομοθετικό Διάταγμα στις 3 Φεβρουαρίου 1926. Η κυβέρνηση Αλ. Ζαΐμη συνέχισε κι αυτή με τη σειρά της την αυστηρή φορολογική πολιτική, καθώς με Νομοθετικό Διάταγμα στις 18/4/1926, αύξησε τη φορολογία κατά 52 δραχμές ανά κιλό κατανάλωσης, σε τσιγάρα και πούρα δεύτερης ποιότητας, καθώς και σε 36 δραχμές ανά τουμπεκί, γεγονός που δεν είχε συμβεί από το 1923 και μετά. Το Μάιο της ίδιας χρονιάς, η κυβέρνηση αύξησε τη φορολογία στα χονδρά τσιγάρα και το τουμπεκί κατά 24 δραχμές ανά κιλό, καθώς και στα πούρα και στα λεπτά τσιγάρα κατά 44 δραχμές ανά κιλό.

Παρά την οικονομική κρίση που άρχισε από το 1929, το ελληνικό κράτος δεν προέβη σε κάποια βαριά φορολογική πολιτική, ενδεχομένως προσπαθώντας να προσφέρει μια σχετική ανακούφιση στους καπνοβιομηχάνους, οι οποίοι έπρεπε αντιμετώπισουν τον έντονο ανταγωνισμό των διεθνών αγορών, τις απαιτήσεις και τις

---

¹⁵² Δ. Καλιτσούνγκης, ό.π., σσ.85-86, Β. Βαρδερόπουλος, ό.π., σ.174.

κινητοποιήσεις των εργατών για υψηλότερους μισθούς για καλύτερες συνθήκες εργασίας, καθώς και την αύξηση των τιμών αγοράς του καπνού. Μόλις το 1933 θα επιβληθούν πρόσθετες φορολογικές επιβαρύνσεις προς τους καπνοβιομηχάνους. Συγκεκριμένα με τον Νόμο 5833 της 4^{ης} Οκτωβρίου 1933, η κυβέρνηση Τσαλδάρη αύξησε τη φορολογία σε κάθε καταναλωμένο καπνό, τσιγάρο, πούρο και τουμπεκί κατά 32 δραχμές το κιλό, ενώ μερικούς μήνες αργότερα, με το Νόμο 5967, η φορολογία στα προαναφερθέντα είδη αυξήθηκε κατά 4 δραχμές ανά κιλό. Τα έσοδα από αυτή τη φορολογική μεταβολή αποταμιεύονταν σε ειδικούς λογαριασμούς στην Αγροτική Τράπεζα, με σκοπό την αγορά αδιάθετων ποσοτήτων καπνών για εσωτερική κατανάλωση από το κράτος και την Τράπεζα της Ελλάδος, με σκοπό την ενίσχυση του ταμείου συντάξεως και περιθάλψεως καπνεργατών.

ΕΙΔΗ	Ν.Δ. 20/12/1923	Ν.Δ. 11/7/1925	Ν.Δ. 24/10/1925	Ν.Δ. 3/2/1926	Ν.Δ. 18/4/1926	Ν.Δ. 22/5/1926	Ν. 5833/1933	Ν. 5967/1933
Τουμπεκί	74	74	74	74	110	134	166	170
Πούρα	128	152	176	196	232	278	310	314
Τσιγάρα α' ποιότητας	124	148	172	192	228	252	284	288
Καπνός και τσιγάρα β' ποιότητας	100	120	132	152	204	252	284	288

Πίνακας 4. Πηγή: : Β. Βαρδερόπουλος, *Ο μονοπωλιακός χαρακτήρ της οικονομικής του καπνού οργανώσεως*, Αθήνα 1935, σ.175.

Ο παραπάνω πίνακας ειδών, νομοθετικών διαταγμάτων/νόμων και τιμών ανά είδος, μας βοηθάει να κατανοήσουμε πως επηρέασε ο εκάστοτε φόρος την τιμή του κάθε είδους ανά χρονική περίοδο (πίνακας 4).¹⁵³

Ένα ακόμη αξιόλογο μέτρο που ευνόησε τους καπνοβιομηχάνους και τους καπνεμπόρους, ήταν η χορήγηση βραβείων/επιχορηγήσεων από το κράτος. Τα ποσά δίνονταν στους καπνεμπόρους, ωστόσο με το μέτρο αυτό ευνοούνταν η προώθηση και διαφήμιση των ελληνικών τσιγάρων στο εξωτερικό, τα οποία παράγονταν αποκλειστικά από ελληνικά καπνά. Ωστόσο, σε σύντομο χρονικό διάστημα τα ποσά που δίνονταν στους καπνεμπόρους περιορίστηκαν και ελαττώθηκαν, με αποτέλεσμα να περιοριστεί και η διάδοση των ελληνικών καπνικών προϊόντων και να υπάρξει

¹⁵³Β. Βαρδερόπουλος, ό.π., σσ.174-176.

ενδεχομένως μείωση των πωλήσεων των ελληνικών καπνοβιομηχανιών.¹⁵⁴

Οι πολιτικές του επηρέασαν τις εργασιακές συνθήκες μέσα στα εργοστάσια και τις σχέσεις μεταξύ καπνοβιομηχάνων/καπνεμπόρων και καπνεργατών θα αναλυθούν διεξοδικά στο επόμενο κεφάλαιο της εργασίας.

---

¹⁵⁴ Δ. Καλιτσουνάκης, ό.π., σ.103

ΤΕΤΑΡΤΟ ΜΕΡΟΣ

Η καπνεργασία πριν από το Μεσοπόλεμο

Η εμφάνιση των καπνεργατών συντελείται με την επέκταση της καλλιέργειας του καπνού και της εμπορικής και βιομηχανικής επεξεργασίας του. Το 1913 εντοπιζόταν μεγάλος αριθμός καπνεργατών, λόγω της προσάρτησης των Νέων Χωρών, σε πόλεις-λιμάνια, οι οποίες αποτέλεσαν κατά τη διάρκεια του Μεσοπόλεμου τις σημαντικότερες καπνεργατικές πόλεις, όπως η Καβάλα, η Δράμα, οι Σέρρες και η Θεσσαλονίκη. Παράλληλα, υπήρχαν καπνεργάτες και σε πόλεις της Παλαιάς Ελλάδας, όπως ο Βόλος, το Αγρίνιο, ο Πειραιάς, η Ερμούπολη κ.ά. Η συγκέντρωση καπνεργατών σε πόλεις λιμάνια είναι εύλογη, καθώς από εκεί μεταφέρονταν τα καπνά στις διεθνείς αγορές.¹⁵⁵

Οι εργάτες των καπνοβιομηχανιών, άρχισαν να εμφανίζονται κατά την πρώιμη ανάπτυξη της καπνοβιομηχανίας. Μεγάλος αριθμός εργατών που εργάζονταν στις επιχειρήσεις, προέρχονταν από την Αίγυπτο, όπου εκεί δούλευαν στις ελληνικές καπνοβιομηχανίες. Όταν ήρθαν στην Ελλάδα μετέφεραν την τέχνη τους στο ντόπιο πληθυσμό. Παρά τη μικρή ανάπτυξη των βιοτεχνιών χειροποίητων τσιγάρων, οι εργάτες αυτοί άφησαν το στίγμα τους, χάρη στις δεξιότητες, στις εργασιακές τους πρακτικές και στη δυναμικότητά τους.¹⁵⁶

Οι καπνεργάτες των καπναποθηκών και των καπνοβιομηχανιών υπήρχαν και στο Μεσοπόλεμο, λόγω της ζήτησης του είδους στις διεθνείς αγορές και αποτέλεσαν το δυναμικότερο κλάδο της εποχής.

Οι εργασίες του καπνού κατά το Μεσοπόλεμο

Κατά τη διάρκεια του Μεσοπολέμου, όπως και πριν, οι καπνεργάτες χωρίζονταν σε τρεις κατηγορίες: σε αυτούς που εργάζονταν στα καπνοχώραφα, σε όσους εργάζονταν στις καπνοβιομηχανίες και σε αυτούς που απασχολούνταν στις καπναποθήκες ή και στα καπνομάγαζα.¹⁵⁷

Στην πλειοψηφία τους, οι εργάτες που εργάζονταν στα καπνοχώραφα ήταν και αγρότες, καθώς καλλιεργούσαν τα φυτά του καπνού. Ωστόσο, υπήρχαν και σπάνιες περιπτώσεις, όπου προσλάμβαναν επιπλέον εργάτες ανάλογα με τις οικονομικές τους

¹⁵⁵ Λ. Λαμπριανίδης, ό.π., σσ. 11-13.

¹⁵⁶ Θ. Μπέτας, ό.π., σσ. 87-89.

¹⁵⁷ Κ. Φουντανόπουλος, ό.π., σ. 136, Θ. Μπέτας, ό.π., σσ. 121-128.

δυνατότητες. Οι εργασίες που διεξήγαγαν στα χωράφια σχετίζονταν με τη χωρική επεξεργασία του φυτού. Η χωρική επεξεργασία αποσκοπούσε στη συντήρηση των φύλλων καπνού, μέχρι την πώληση και τη μεταφορά τους, στις αποθήκες των καπνεμπόρων.¹⁵⁸ Τα φύλλα του καπνού χωρίζονταν από τους εργάτες σε δέματα, ανάλογα με την ποιότητα τους. Οι βασικές κατηγορίες ήταν: α) τα μαξούλια, που αποτελούνταν από ακέραια και καλού χρώματος φύλλα, β) το παστάλι από φύλλα με μικρές φθορές (σπασμένα, τριμμένα κ.ά.) και γ) τα ρεφούζια, δηλαδή τα άχρηστα φύλλα. Η διαδικασία αυτή γινόταν τον Οκτώβριο, μετά τη συγκομιδή των φύλλων.¹⁵⁹ Ουσιαστικά, η χωρική επεξεργασία αποτελούσε πρόχειρη διαλογή, ταξινόμηση και δεματοποίηση των φύλλων καπνού.¹⁶⁰

Οι εργάτες οι οποίοι δούλευαν σε καπνοβιομηχανίες, χειρίζονταν κυρίως μηχανές κοπής καπνών και παραγωγής τσιγάρων. Επίσης, έκαναν και χειρονακτικές εργασίες μέσα στα εργοστάσια, όπως η συσκευασία των τσιγάρων και των δεμάτων καπνού. Η ταχύτατη εκβιομηχάνιση του κλάδου, είχε σαν αποτέλεσμα τη μείωση του εργατικού δυναμικού από τους καπνοβιομηχάνους. Οι βιομήχανοι με τη χρήση μηχανών στις επιχειρήσεις τους, περιόρισαν ή κατάργησαν παλαιές ειδικότητες εργατών στα εργοστάσιά τους. Η παραδοσιακή χειροποίητη κατασκευή τσιγάρων, η οποία βασιζόταν στο ανδρικό εργατικό δυναμικό, περιορίστηκε σημαντικά από τους καπνοβιομηχάνους, ενώ με απόφαση του κράτους, το 1926, απαγορεύτηκε η παραγωγή και κυκλοφορία των χειροποίητων τσιγάρων στην αγορά.¹⁶¹

Το ανδρικό εργατικό δυναμικό απασχολήθηκε με νέες δραστηριότητες και ανάγκες, όπως ο χειρισμός και η συντήρηση των μηχανών. Ωστόσο συνέχισε να ασχολείται με παραδοσιακές δραστηριότητες που δεν καταργήθηκαν. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η περίπτωση του χαρμανιάσματος. Ο εργάτης που έκανε το χαρμάνι, ο χαρμαντζής, δημιουργούσε το εκάστοτε μείγμα για την κάθε μάρκα τσιγάρου. Το χαρμάνιασμα απαιτούσε την ανάμειξη ετερογενών φύλλων διαφορετικής ποιότητας σ' ένα μεγάλο σωρό, με σκοπό το καλύτερο δυνατό άρωμα των τσιγάρων. Αυτή η εργασία απέδιδε ικανοποιητικά μεροκάματα, κύρος, σεβασμό και αναγνώριση στο πρόσωπο που την εκτελούσε, καθώς ήταν ιδιαίτερα δύσκολη και

---

¹⁵⁸ Γ. Ιωαννίδης, *ό.π.*, σ. 26.

¹⁵⁹ Κ. Φουντανόπουλος, *ό.π.*, σ. 136.

¹⁶⁰ Γ. Ιωαννίδης, *ό.π.*, σ. 27.

¹⁶¹ Μ. Χαριτάτος, *Ιστορία του Ελληνικού Τσιγάρου*, Ε.Λ.Ι.Α, Αθήνα 1988, σ. 68.

απαιτούσε ειδίκευση.¹⁶²

Αξίζει να σημειωθεί ότι οι καπνοβιομήχανοι, με την επέκταση των μηχανών, κατάφεραν να εισαγάγουν στις επιχειρήσεις τους, μεγάλο αριθμό γυναικών, παιδιών και ανειδίκευτων εργατών.¹⁶³ Με αυτόν τον τρόπο, οι καπνοβιομήχανοι περιόρισαν το κόστος παραγωγής, μειώνοντας το προσωπικό των εργοστασίων τους, ευνόησαν την ύπαρξη μιας πιο πειθαρχημένης και φθηνής εργατικής δύναμης, ενώ συνάμα με την αύξηση του ποσοστού των ανέργων σιγαροποιών, αυξήθηκε ο ανταγωνισμός μεταξύ τους, οι οποίοι διεκδικούσαν ειδικευμένες θέσεις εργασίας στα εργοστάσια.¹⁶⁴

Ωστόσο, η καπνεργασία στις αποθήκες καπνού διέφερε αισθητά σε σχέση με αυτή του εργοστασίου. Η διαφορά οφειλόταν στις διαφορετικές παραγωγικές διαδικασίες που συντελούνταν στον εργασιακό χώρο. Η εργασία των εργατών στις καπναποθήκες χωριζόταν σε τρεις φάσεις: την προπαρασκευή των χωρικών δεμάτων για την επεξεργασία, τη διαλογή και τη συντήρηση. Η προπαρασκευαστική διαδικασία γινόταν από ειδικευμένους εργάτες οι οποίοι ονομάζονταν, ιδιαίτερα στη βόρεια Ελλάδα, *αχταρματζήδες*. Η εργασία τους περιελάμβανε το διαχωρισμό των φύλλων κατά ποιότητα, χρωματισμό και μέγεθος, ενώ παρέδιδαν τα φύλλα στους ειδικευμένους εργάτες διαλογής. Η διαδικασία της επεξεργασίας γινόταν κυρίως από άνδρες. Το ίδιο συνέβαινε και για τη συντήρηση, όπου οι άνδρες σε αυτή την παραγωγική διαδικασία λέγονταν *στιβαδόροι*.¹⁶⁵

Οι εργάτες διαλογής χωρίζονταν ανάλογα με το είδος καπνού. Οι εργάτες των φύλλων μπασμά ονομάζονταν *ντεξήδες* και διαχώριζαν τα φύλλα κάθε δεσμίδας κατά ποιότητα, χρώμα και μέγεθος, ενώ τα αράδιαζαν με πολύ προσοχή και με συγκεκριμένο τρόπο, φτιάχνοντας δέματα. Όσα φύλλα απορρίπτονταν από τους ντεξήδες, συλλέγονταν από τους βοηθούς τους, τους *πασταλτζήδες*. Αυτή η εξεζητημένη επεξεργασία βελτιώνει και συντηρούσε την ποιότητα του μπασμά και εξασφάλιζε την αποθήκευσή του για μεγάλο χρονικό διάστημα. Ο ντεξής εργαζόταν με την ευγενέστερη ποικιλία καπνών, γι' αυτό ήταν απαραίτητη η μεγάλη επιδεξιότητα τους στη διάκριση των λεπτών φύλλων και θεωρούνταν μια από τις πιο

---

¹⁶² Θ. Μπέτας, «Κυριακή Κερανίδου, ετών 7, πακεταρίστρια. Παιδική εργασία στην ελληνική καπνοβιομηχανία κατά τον 20^ο αιώνα», στο Παληκίδης Α. (Επιμ.), *Ο καπνός στην ιστορία: οικονομικές, κοινωνικές και πολιτισμικές προσεγγίσεις*, Πρακτικά 1ου Επιστημονικού Συνεδρίου, Ινστιτούτο Κοινωνικών Κινημάτων & Ιστορίας Καπνού, Καβάλα 2020, σσ. 266-267.

¹⁶³ Μ. Ρηγίνος, ό.π., σσ. 74-75.

¹⁶⁴ Θ. Μπέτας, *Καπνοβιομηχανία Ματσάγγου εν Βόλω, 1918-1972. Εργασία και επιβίωση στο Βόλο*, σσ. 110-111.

¹⁶⁵ Κ. Φουντανόπουλος, ό.π., σσ. 136-137.

απαραίτητες ειδικότητες καπνεργατών.

Στα υπόλοιπα είδη καπνού η επεξεργασία δεν ήταν τόσο εξεζητημένη. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η περίπτωση των εργατών που επεξεργάζονταν καπνά Μπασή-Μπαγλί (Başı Bağlı). Ονομάζονταν ξεφυλλιστές και εργάζονταν μαζί με άλλα άτομα. Παλαιότερα η θέση των ξεφυλλιστών ήταν ιδιαίτερα σημαντική και χαρακτηρίζονταν ως δεύτεροι ντεξήδες. Αργότερα, η θέση περιορίστηκε εξαιτίας της μειωμένης σημασίας του μπασή-μπαγλί για το καπνεμπόριο.¹⁶⁶ Επίσης, στις καπναποθήκες εντοπίζονταν και άλλα συστήματα εμπορικής επεξεργασίας, όπως το κεφαλόδεμα, το αρμαθόδεμα τύπου Σμύρνης και τύπου Ντιζί Ντενγκί (Dizi Dengi) και η τόγκα. Τα προαναφερθέντα συστήματα είχαν χαμηλό κόστος επεξεργασίας και επιβάλλονταν από τους καπνεμπόρους προς τους καπνεργάτες.¹⁶⁷

Η παιδική καπνεργασία

Στα καπνεργοστάσια και στις καπναποθήκες εργαζόταν μεγάλος αριθμός ανηλίκων. Στις καπναποθήκες οι ανήλικοι αποτελούν το βοηθητικό προσωπικό. Μία θέση την οποία κατείχαν, ήταν αυτή του πασταλτζή, δηλαδή τακτοποιούσαν τα απορριφθέντα φύλλα καπνού κατά τη διαλογή σε δεσμίδες. Τα παιδιά τα οποία ήταν πασταλτζήδες, συνήθως είχαν οικογενειακούς δεσμούς με τους ντεξήδες. Σε κάθε ντεξή αντιστοιχούσαν 3 περίπου πασταλτζήδες.¹⁶⁸ Επίσης, απασχολούνταν και σε φθηνά συστήματα επεξεργασίας, όπως αυτό της τόγκας.¹⁶⁹ Στα καπνεργοστάσια η παραγωγική διαδικασία των παιδιών, σχετιζόταν με τη συνεχή τροφοδότηση των καπνικών μηχανών κοπής. Επίσης, πριν από την κατάργηση παρασκευής χειροποίητων τσιγάρων από τις καπνοβιομηχανίες, το 1925, μεγάλος αριθμός παιδιών απασχολούνταν στην κατασκευή τους.¹⁷⁰ Ακόμη, εργάζονταν στο πακετάρισμα των τσιγάρων, στη δεματοποίηση και στη κυτιοποιία. Δηλαδή σε τομείς που η εκμηχάνιση δεν ήταν τόσο ανεπτυγμένη.¹⁷¹

Μεγάλος αριθμός ανηλίκων εντάχθηκε στην καπνεργασία, λόγω του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου. Μετά το τέλος του πολέμου, πολλοί μουσουλμανικοί

---

¹⁶⁶ Στο ίδιο, ό.π., σσ.137-138.

¹⁶⁷ Γ. Ιωαννίδης, ό.π., σσ. 26-28.

¹⁶⁸ Κ. Φουντανόπουλος, ό.π., σ. 137.

¹⁶⁹ Θ. Μπέτας, *Κυριακή Κερανίδου, ετών 7, πακεταρίστρια. Παιδική εργασία στην ελληνική καπνοβιομηχανία κατά τον 20^ο αιώνα*, ό.π., σ. 262.

¹⁷⁰ Κ. Φουντανόπουλος, σ. 208.

¹⁷¹ Θ. Μπέτας, *Κυριακή Κερανίδου, ετών 7, πακεταρίστρια. Παιδική εργασία στην ελληνική καπνοβιομηχανία κατά τον 20^ο αιώνα*, ό.π., σ. 262.

πληθυσμοί εγκατέλειψαν τα εδάφη της Μακεδονίας και της Θράκης, με αποτέλεσμα να δημιουργηθεί έλλειψη στο ενεργό εργατικό δυναμικό. Τη θέση τους κάλυψαν τα παιδιά και οι γυναίκες. Επίσης μετά το 1922, εξαιτίας των κοινωνικό-οικονομικών συνθηκών, μεγάλος αριθμός ανήλικων και ορφανών παιδιών έπρεπε να εργαστούν, ώστε να εξασφαλίσουν τα προς το ζην, έστω και στις αντίξοες συνθήκες της καπνεργασίας. Η παρουσία των παιδιών στις καπναποθήκες και τα καπνεργοστάσια, γινόταν σε περιόδους έντονης εντατικής εργασίας. Τα παιδιά αποτελούσαν φθινό εργατικό δυναμικό και συνέβαλαν στη μείωση του κόστους παραγωγής. Οι καπνέμποροι εκτός από αυτό το όφελος, απέφευγαν και τις συνδικαλιστικές πιέσεις των εργατών.

Η παιδική καπνεργασία ήταν νομοθετημένη ήδη από το 1913. Ο νόμος όριζε ότι λόγω της ανθυγιεινής εργασίας και του κινδύνου που εγκυμονούσαν οι συνθήκες εργασίας, απαγορεύτηκε η καπνεργασία ανηλικών κάτω των 16 ετών, για τα αγόρια και κάτω των 18 ετών, για τα κορίτσια. Το Δεκέμβριο του 1926, ένας νέος νόμος μείωσε τα όρια ηλικίας των ανηλικών. Συγκεκριμένα δόθηκε η δυνατότητα εργασίας σε αγόρια 14 ετών και σε κορίτσια 16 ετών. Παρά την ύπαρξη ενός στοιχειώδους νομικού πλαισίου για την παιδική εργασία, αυτή καταστρατηγούνταν και παραβιάζονταν από τους καπνεμπόρους, από τις αρμόδιες αρχές και από τους καπνεργάτες.¹⁷² Χαρακτηριστικό παράδειγμα, αποτελεί η περίπτωση μιας καταγγελίας στην αστυνομική διεύθυνση Δράμας από το καπνεργατικό σωματείο Θάρρος, το οποίο κατηγόρησε τις αρχές, ότι κατά τη θεώρηση των εργατικών βιβλιαρίων εργατριών, αναγράφονταν ψευδή στοιχεία σχετικά με την ηλικία τους. Τα κορίτσια εργάζονταν στο πλευρό των μητέρων τους, έκαναν βοηθητικές εργασίες, ενώ κρύβονταν κατά τους ελέγχους της επιθεώρησης εργασίας.¹⁷³ Παρόμοιο περιστατικό εντοπίζεται και στη καπνοβιομηχανία Ματσάγγου. Ανήλικες εργάτριες όφειλαν να κρύβονται κατά την επιθεώρηση εργασίας. Αν δεν κρύβονταν, ο επιστάτης συνήθως χειροδικούσε εναντίον τους με καρπαζιές.¹⁷⁴ Πολλά παιδιά ήταν ενταγμένα σε καπνεργατικά σωματεία και συμμετείχαν σε κομματικές εκδηλώσεις

---

¹⁷² Γ. Μπακάλη, *Χειραγώγηση και ριζοσπαστικοποίηση. Το καπνικό ζήτημα στην Ανατολική Μακεδονία*. ακαδ. διδασκ. διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 2014. σσ. 93-94.

¹⁷³ Μ. Αγγέλη, *Ο κόσμος της εργασίας: γυναίκες και άνδρες στην παραγωγή και επεξεργασία του καπνού: Αγρίνιο 19^{ος} -20^{ος} α.* ακαδ. διδασκ. Διατριβή, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, τ.2. Ιωάννινα 2007, σσ. 244, 296-299.

¹⁷⁴ Θ. Μπέτας, *Κυριακή Κερανίδου, ετών 7, πακεταρίστρια. Παιδική εργασία στην ελληνική καπνοβιομηχανία κατά τον 20^ο αιώνα*, ό.π., σ. 261.

και συνελεύσεις. Ιδιαίτερα το ΚΚΕ, επιθυμούσε την ένταξή τους και τη συνέχιση της εργασίας τους, πίστευε ότι έσω αυτής, τα ανήλικα παιδιά διαπαιδαγωγούνται στις επαναστατικές αρχές. Μέσω της καθημερινής ζωής, η νεολαία θα σφυρηλατείται στο αγωνιστικό ιδεώδες και θα «εκγυμνάζει» την κοινωνική της αφύπνιση. Επιπλέον, επιτυγχάνετε η ενίσχυση του επαναστατικού προλεταριάτου που μοιραία θα οδηγούσε στην κατάργηση της εργασίας των ανηλίκων, η οποία επιβαλλόταν από το αστικό κράτος.¹⁷⁵ Ωστόσο, ορισμένα σωματεία έβλεπαν ως απειλή την ύπαρξη παιδιών στην καπνεργασία. Θεωρούσαν ότι ο μεγάλος αριθμός παιδιών θα εξοστράκιζε από τους χώρους εργασίας τους ενήλικες. Πολλά σωματεία με διαβήματα ζητούσαν να τεθεί ένα όριο στις ηλικίες ανηλίκων εργατών στις καπναποθήκες που να μην καταστρατηγείται.¹⁷⁶

Η γυναικεία καπνεργασία

Οι γυναίκες είχαν σημαντικό ρόλο στην παραγωγική διαδικασία, καθώς εργάζονταν και στις καπναποθήκες και στα καπνεργοστάσια. Η εργασία των γυναικών στις καπνοβιομηχανίες σχετιζόταν, κάποιες φορές, με ειδικευμένες εργασίες, όπως με την ανάμειξη φύλλων (χαρμάνιασμα) καπνού και την κατασκευή τσιγάρων. Επίσης, οι γυναίκες απασχολούνταν με την κοπή των καπνών, καθώς η κοπή γίνονταν από ειδικά μηχανήματα, τα οποία τροφοδοτούσαν με καπνό γυναίκες ή παιδιά. Ακόμη, απασχολούνταν και με το πακετάρισμα και των τσιγάρων και του χύμα κομμένου καπνού.¹⁷⁷

Επίσης, γυναίκες εργάζονταν σε καπναποθήκες, όπου κατείχαν σημαντικές θέσεις. Απασχολούνταν κυρίως στην προπαρασκευή των χωρικών δεμάτων για την επεξεργασία και στη διαλογή. Μετά το 1922, στις καπναποθήκες άρχισαν να εργάζονται και γυναίκες πρόσφυγες. Οι γυναίκες αυτές ήταν κυρίως χήρες ή μικρές κοπέλες και εργάζονταν σε θέσεις, οι οποίες δεν χρειαζόντουσαν ειδίκευση ή μαθητεία. Ο ρόλος τους ήταν κυρίως βοηθητικός.¹⁷⁸ Επίσης, απασχολούνταν και σε διάφορα συστήματα επεξεργασίας, με κυριότερο αυτό της τόγκας και του μασί-μπαγλί. Στο σύστημα του μασί-μπαγλί, η δεσμίδα των φύλλων των αχταρματζήδων δεν λύνονταν από τους εργάτες και δεν γινόταν λεπτομερής επεξεργασία. Οι εργάτες αυτού του είδους, οι ξεφυλλιστές, εργάζονταν συνήθως μαζί με τρεις ή τέσσερις

¹⁷⁵ Γ. Μπακάλη, ό.π., σσ. 94-95.

¹⁷⁶ Μ. Ρηγίνος, ό.π., σ. 93.

¹⁷⁷ Κ. Φουντανόπουλος, ό.π., σ.208.

¹⁷⁸ Γ. Μπακάλη, ό.π., σσ. 90-91.

γυναίκες.¹⁷⁹ Στο σύστημα της τόγκας, τα σκάρτα φύλλα καπνού συσκευάζονταν σε δέματα χωρίς ταξινόμηση, αφού δεν απαιτούνταν η συντήρηση της ποιότητας τους. Ωστόσο, το σύστημα αυτό επιχειρήθηκε να επιβληθεί και σε άλλα είδη καπνού, εκτός των κατεστραμμένων και φθαρμένων, από τους καπνεμπόρους στα τέλη της δεκαετίας του 1920.

Οι γυναίκες δεν εμπλέκονταν με την ειδικότητα του ντεξή, γιατί οι άνδρες εργάτες κατάφεραν να αναδείξουν, για λόγους συνδικαλιστικής ισχύος, το επάγγελμά τους ως κλειστό προς αυτές. Ο αποκλεισμός αυτός επομένως, δεν ήταν για λόγους αντικειμενικής δεξιότητας, αλλά για λόγους κοινωνικού ανταγωνισμού. Σε αυτό συνέβαλαν οι απεργιακές κινητοποιήσεις των εργατών της Θεσσαλονίκης, το 1914, οι οποίοι εμπόδισαν τους καπνεμπόρους να βάλουν γυναίκες ως ντεξήδες κατά την επεξεργασία του μπασμά. Οι κινητοποιήσεις αυτές είχαν σαν αποτέλεσμα, την επιβολή του εργατικού αιτήματος και την παγίωση των σχέσεων ανδρών και γυναικών εντός των καπναποθηκών.¹⁸⁰

Το σύστημα της τόγκας χωριζόταν σε δύο φάσεις: στο σχίσιμο και την τογκοποίηση. Κατά το σχίσιμο, οι εργάτριες διάλεγαν τα φύλλα καπνού σε τέσσερις ποιότητες. Η διαλογή γινόταν με πολύ επιμέλεια από ειδικευμένες καπνεργάτριες, καθώς η ανάμειξη των ποιοτήτων μπορούσε να επηρεάσει συνολικά την ποιότητα ενός δέματος, χάνοντας τη χρηματική του αξία. Μια τέτοια εξέλιξη δε θα ωφελούσε ούτε τους καπνεμπόρους, ούτε τις καπνεργάτριες. Στην τογκοποίηση τα καπνά τοποθετούνταν σε δέματα. Στα δέματα τοποθετούνταν καπνά ίδιας ποιότητας, χωρίς να γίνεται διάκριση στο μέγεθός τους. Την εργασία αυτή έκαναν εργάτριες, που ονομάζονταν πατήτριες, ενώ οι γυναίκες που απασχολούνταν στο σχίσιμο λέγονταν ξεφυλλίστριες. Έτσι πλέον οι γυναίκες ήταν σε μεγάλο βαθμό υπεύθυνες για την επεξεργασία του προϊόντος. Ωστόσο, αυτό δεν σήμαινε ότι το ανδρικό εργατικό δυναμικό απουσίαζε. Οι καπνεμπόροι θεωρούσαν ότι οι γυναίκες δεν μπορούσαν να κάνουν όλες τις δουλειές των ανδρών, όπως λ.χ. στο σύστημα επεξεργασίας του μπασμά.¹⁸¹

Η αντίληψη αυτή είχε διαμορφωθεί χάρη στις εν γένει αντιλήψεις που επικρατούσαν στην κοινωνία, για το ποιες εργασίες μπορούσαν να κάνουν οι γυναίκες και ποιες όχι. Οι γυναίκες θεωρούνταν καλές για δευτερεύουσες εργασίες

¹⁷⁹Κ. Φουντανόπουλος, ό.π., σ. 137

¹⁸⁰Ε. Αβδελά, Ο σοσιαλισμός των άλλων: ταξικοί αγώνες, εθνοτικές συγκρούσεις και ταυτότητες φύλου στην μετά-Οθωμανική Θεσσαλονίκη. *Τα Ιστορικά*, τ. 18-19 (1993), σσ.171-204.

¹⁸¹Κ. Φουντανόπουλος, ό.π., σσ. 158-160

και όχι για τον έλεγχο ολόκληρης της παραγωγικής διαδικασίας. Ουσιαστικά δηλαδή, ήταν οι «εφεδρικοί εργάτες», καθώς είχαν τη δυνατότητα να αντικαταστήσουν τους άνδρες σε κάθε εργασία, αλλά και οι «άλλοι εργάτες», γιατί μπορούσαν να κάνουν συγκεκριμένες εργασίες και γι' αυτό αντιμετωπίζονταν διαφορετικά κατά τη διαδικασία της παραγωγής.¹⁸²

Το σύστημα της τόγκας επιβλήθηκε από τους καπνεμπόρους μετά το 1929 και οδήγησε σε μεγάλη ανεργία τους άνδρες εργάτες. Το διεθνές οικονομικό πλαίσιο, που είχε σαν αποτέλεσμα την πτώση των τιμών του καπνού, οδήγησε τους καπνεμπόρους να εφαρμόσουν ένα νέο τρόπο οργάνωσης της παραγωγής. Κύριος λόγος εφαρμογής αυτού του συστήματος ήταν ότι οι γυναίκες αποτελούσαν φθινό και ανειδίκευτο εργατικό δυναμικό, με αποτέλεσμα να μειωθεί το κόστος επεξεργασίας του καπνού. Σημαντικό ήταν το γεγονός, ότι ως το 1939, το 78% των καπνεργατικών ημερομισθίων είχε υπολογιστεί με το σύστημα της τόγκας, ενώ μόλις το 22% με τις υπόλοιπες μεθόδους επεξεργασίας. Όμως το σύστημα της τόγκας δε σήμαινε ταυτόχρονα την αύξηση των θέσεων εργασίας για τις γυναίκες. Αντίθετα, δημιούργησε προβλήματα ανεργίας. Το 1930, ο αριθμός των γυναικών είχε μειωθεί κατά 3,5 φορές σε σχέση με το 1920, ενώ ο αριθμός των ανδρών κατά 13 φορές. Ουσιαστικά το σύστημα της τόγκας δεν στόχευε στη μαζικοποίηση της εργασίας των γυναικών, αλλά στην αποκλειστική χρήση τους στον τομέα της παραγωγής. Επίσης, οι καπνέμποροι ήθελαν να περιορίσουν τη μαχητικότητα των εργατών στις καπναποθήκες γιατί εμπόδιζαν τους εργοδότες να επιβάλλουν ολοκληρωτικά τον έλεγχο τους στις επιχειρήσεις τους.

Παρά τις πιέσεις των ανδρών εργατών να ενταχθούν σε αυτό το σύστημα παραγωγής, δεν κατάφεραν να πετύχουν πολλά. Έτσι, οι άνδρες κατάλαβαν ότι οι καπνέμποροι δε θα επέστρεφαν στο παλιό σύστημα επεξεργασίας, γι' αυτό επιδίωκαν την είσοδο τους στο νέο. Θεωρούσαν πως με την είσοδο τους σε αυτό το σύστημα θα αναδεικνύονταν τα ποιοτικά χαρακτηριστικά της εργασίας, επειδή θα εκτελούνταν μόνο από άνδρες. Με αυτό τον τρόπο θα βελτιώναν τα ημερομίσθια τους, χωρίς να όμως να φτάσουν στα επίπεδα του συστήματος του μπασμά. Όμως οι καπνέμποροι χαρακτήρισαν τη νέα εργασία ως γυναικεία δεξιότητα, στηριζόμενοι στο ιστορικό υπόβαθρο της γυναικείας απασχόλησης στις καπναποθήκες. Τελικά με παρέμβαση του κράτους, οι καπνέμποροι υποχρεώθηκαν να προσλάβουν άνδρες σε ποσοστό

---

¹⁸² Ch. Sabel. *Work and politics. The division of labor in industry*, Καίμπριτζ 1982, σ.68.

50% των απασχολούμενων στην καπναποθήκη (Ν. 5817/1933).¹⁸³ Ωστόσο, ο συγκεκριμένος νόμος καταστρατηγήθηκε αρκετές φορές, καθώς σε πολλές καπναποθήκες, ως το 1936, η αναλογία ανδρών και γυναικών ήταν 1 προς 5 ή καμιά φορά, 1 προς 10.¹⁸⁴

Η ενεργή και δυναμική συμμετοχή των γυναικών σε αυτόν το δευτερογενή τομέα παραγωγής, συνέβαλε ώστε να αποκτήσουν συνδικαλιστική συνείδηση και καίριες θέσεις, ιδιαίτερα στις περιοχές της Ανατολικής Μακεδονίας και της Θράκης.¹⁸⁵ Στις συνελεύσεις της Καπνεργατικής Ένωσης Καβάλας συμμετείχαν γυναίκες, γηγενείς ή προσφυγικής καταγωγής.¹⁸⁶ Πολλές φορές άνηκαν σε σωματεία και είχαν καθοδηγητικό ρόλο, παρόμοιο με αυτόν των ανδρών. Αγωνίζονταν όχι μόνο για τα δικά τους δικαιώματα, αλλά και για τα δικαιώματα των ανδρών συναδέλφων τους. Οι γυναίκες ήταν οργανωμένες, ως ένα βαθμό, στο καπνεργατικό συνδικαλιστικό κίνημα, παρά τις αμφιβολίες κομματικών παραγόντων και καπνεργατικών σωματίων, ότι δεν είχαν την ικανότητα οργάνωσης,¹⁸⁷ Ιδιαίτερα οι γυναίκες που ήταν οργανωμένες στο Κομμουνιστικό Κόμμα στόχευαν στην αποτίναξη μιας διπλής καταπίεσης, από τη μία της εργασιακής και από την άλλη αυτή της θέσης της μέσα στην ίδια την κοινωνία.¹⁸⁸

Πολλές φορές οι απεργιακές κινητοποιήσεις των εργατών είχαν έμφυλο χαρακτήρα. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η απεργιακή κινητοποίηση των καπνεργατριών του εργοστασίου παρασκευής τσιγάρων Σαλόνικα, την άνοιξη του 1922, στη Θεσσαλονίκη. Τα αίτια της απεργίας οφείλονταν στην παρακράτηση 50 λεπτών από το ημερομίσθιο, στην απόλυση παλαιότερου προσωπικού, στην πληρωμή των υπερωριών και στην αποκατάσταση φθορών εντός του εργοστασίου. Η απεργιακή κινητοποίηση στο εργοστάσιο Σαλόνικα μας επιτρέπει να βγάλουμε πολλά συμπεράσματα για τη συνδικαλιστική δράση των καπνεργατριών.

Οι συνθήκες εργασίας

---

¹⁸³Κ. Φουντανόπουλος, ό.π., σσ.162-163.

¹⁸⁴ Στο ίδιο, ό.π., σ.257.

¹⁸⁵ Έφη Αβδελά, «Στοιχεία για την εργασία των γυναικών στον Μεσοπόλεμο: όψεις και θέσεις», στο Γιώργος Θ. Μαυρογορδάτος - Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ.), Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός, Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 1992, σσ. 195-196

¹⁸⁶Γ. Μπακάλη, ό.π., σ.92.

¹⁸⁷ Γ. Πέγιος, *Από την ιστορία του συνδικαλιστικού κινήματος της Καβάλας*, ΟΑΕΔ, Αθήνα 1984, σ. 33-34.

¹⁸⁸Γ. Μπακάλη, ό.π., σ.92.

Οι καπνεργάτες συνήθιζαν να εργάζονται μαζί με τις οικογένειές τους. Πολλές φορές μια οικογένεια μπορούσε να καλύψει τα 3/4 του προσωπικού μιας επιχείρησης. Με αυτόν τον τρόπο εξασφαλιζόταν η συνδικαλιστική τους δύναμη, αλλά κυρίως η διαδικασία παραγωγής της επεξεργασίας αποκτούσε συγκεκριμένο ρυθμό.

Ειδικότερα, οι καπνεργάτες μέσα σε αυτό το οικογενειακό κλίμα εργάζονταν με ιδιαίτερη ευχαρίστηση, ενώ μπορούσαν να κάνουν διάλλειμα από την επεξεργασία των καπνών κατά το δοκούν. Οι καπνεργάτες είχαν τη δυνατότητα να σταματήσουν την εργασία τους για να συνομιλήσουν με τους συναδέλφους τους, για να καπνίσουν ή ακόμη για να πιουν καφέ! Πολλές φορές οι μητέρες σταματούσαν την εργασία τους για να φροντίσουν τα παιδιά τους, ενώ τα μέλη των σωματείων εισέπρατταν τις εισφορές για τις ανάγκες του σωματείου κατά τη διάρκεια της εργασίας. Επίσης, όποια προβλήματα ανέκυπταν σχετικά με την εργασία, τα μέλη του σωματείου δε δίσταζαν να σταματήσουν την εργασία τους και να τα εκθέσουν στην εργοδοσία. Επομένως, η καπνεργασία δε σχετιζόταν με τη βιομηχανική πειθαρχεία, η οποία εφαρμοζόταν στις δυτικές χώρες. Η κατάσταση αυτή θα αλλάξει ριζικά από τα μέσα της δεκαετίας του 1920 και εξής.¹⁸⁹

Οι καπναποθήκες, συνήθως, βρίσκονταν κοντά στην παραλία όπως για παράδειγμα στην Καβάλα και στο Βόλο (όταν φυσικά υπήρχε θάλασσα στην περιοχή). Αυτό συνέβαινε για να εξασφαλίζεται η υγρασία, ώστε να μη ξεραίνεται ο καπνός, αλλά και να μπορεί να μεταφερθεί εύκολα και με ταχύτητα στο λιμάνι. Είχαν πολλά παράθυρα σε κάθε επίπεδο, ανάλογα με τις ανάγκες φωτισμού. Για παράδειγμα στους χώρους αποθήκευσης τα φωτιστικά ανοίγματα ήταν λιγότερα, σε αντίθεση με τους χώρους επεξεργασίας. Στα ισόγεια και στα υποσκαμμένα μέρη των καπναποθηκών γινόταν η συντήρηση των καπνών, επειδή υπήρχε πολύ υγρασία. Στους χώρους επεξεργασίας η χωρική διάταξη ήταν ενιαία. Δε διέθεταν σύστημα εξαερισμού, ενώ διέθεταν πολλά και εκτεταμένα συμμετρικά ανοίγματα. Οι χώροι επεξεργασίας συνήθως ήταν οι ψηλότεροι όροφοι. Οι χώροι αποθήκευσης και επεξεργασίας είχαν το ίδιο μέγεθος. Η θερμοκρασία στις καπναποθήκες έπρεπε να είναι η ιδανική για τα καπνά ανά εποχή. Έντονη ζέστη το καλοκαίρι και τσουχερό κρύο το χειμώνα.

Πολλές φορές υπό αυτές τις συνθήκες, οι καπνεργάτες και οι καπνεργάτριες αντιμετώπιζαν έντονες δυσκολίες κατά την εκτέλεση των εργασιών τους. Ιδιαίτερα οι

---

¹⁸⁹ Στο ίδιο, ό.π., σσ. 138-141, 149.

ξεφυλλίστριες, οι οποίες έπρεπε να εργάζονται κατά τους χειμερινούς μήνες σε υπόγειους χώρους με ανοιχτά παράθυρα, χωρίς μέσο θέρμανσης, ενώ το καλοκαίρι έπρεπε να εργάζονταν με κλειστά παράθυρα, για τη διατήρηση της υγρασίας. Η υψηλή υγρασία και οι θερμοκρασιακές μεταβολές επηρέαζαν την υγεία των εργατών. Πολλοί υπέφεραν από φυματίωση εξαιτίας των συνθηκών εργασίας, καθώς απαγορευόταν να έχουν ανοιχτά τα παράθυρα, με αποτέλεσμα να εισπνέουν πολύ σκόνη και να είναι εκτεθειμένοι στην υγρασία.¹⁹⁰

Η ασφάλιση των καπνεργατών

Στην αρχή του Μεσοπολέμου οι καπνεργάτες δεν άνηκαν σε κάποιον ασφαλιστικό οργανισμό. Η κατάσταση αυτή άλλαξε όταν η δικτατορία του Θ. Πάγκαλου, με το νόμο 3460/1925, προέβλεψε την ίδρυση ασφαλιστικού ταμείου, του ΤΑΠΚ και μετέπειτα ΤΑΚ.¹⁹¹

Το ταμείο ασφάλειας και προστασίας καπνεργατών ιδρύθηκε ως αντίβαρο στην εξαγωγή ανεπεξέργαστων καπνών που απετράπη με τον ίδιο νόμο. Επίσης, λειτούργησε ως ασφαλιστική δικλίδα στην επερχόμενη μεταβολή του εργασιακού δυναμικού των επιχειρήσεων. Πλέον ήταν εμφανείς οι προθέσεις των καπνεμπόρων να αντικαταστήσουν το εξειδικευμένο ανδρικό δυναμικό, με ένα λιγότερο εξειδικευμένο και, όπως πίστευαν, πειθήνιο γυναικείο εργατικό δυναμικό.¹⁹²

Το ΤΑΠΚ υπήρξε πρότυπος ασφαλιστικός φορέας. Υπήρξε ο πρώτος οργανισμός που ανέπτυξε μια υπηρεσία περίθαλψης αρκετά οργανωμένη. Δημιούργησε 15 ιατρεία, ενώ απασχολούσε 162 ιατρούς. Ίδρυσε κλινικές, σανατόρια και εξοχικά αναρρωτήρια για φυματικούς καπνεργάτες στη Θεσσαλονίκη και τη Δράμα. Επίσης δημιούργησε κέντρα μητρότητας, φαρμακαποθήκη, θερινές κατασκηνώσεις μέχρι και λουτρά για τους ασφαλισμένους!¹⁹³ Ωστόσο, ο κύριος σκοπός του ΤΑΠΚ ήταν η παροχή συντάξεων και επιδομάτων σε ανέργους και ασθενείς. Ο κανονισμός χορήγησης συντάξεων στηρίχθηκε σε ειδική ασφαλιστική μελέτη, βασισμένη στην απογραφή των καπνεργατών την περίοδο αυτή.¹⁹⁴

Διευθυντής του οργανισμού ήταν ο Χρ. Αγαλλόπουλος και το διοικητικό συμβούλιο είχε τριμερή σύνθεση, με διοικητή τον Αν. Ζάκκα. Το συμβούλιο

¹⁹⁰ Μ. Ζ. Κανέλλη, ό.π., σσ.58-64.

¹⁹¹Κ. Φουντανόπουλος, ό.π., σ. 149.

¹⁹² Σ. Πετμεζάς σ. 202.

¹⁹³ Α. Λιάκος, *Εργασία και πολιτική στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου*, Εμπορική Τράπεζα της Ελλάδος, Αθήνα 1993, σ. 435.

¹⁹⁴ Δ. Καλιτσουνάκης, ό.π., σ. 99.

απαρτιζόταν από 5 κρατικούς υπαλλήλους, 4 εκπροσώπους των καπνεργατών και 3 εκπροσώπους των καπνεμπόρων.¹⁹⁵ Η λεπτομερής οργάνωση των εσωτερικών κανόνων που ρύθμιζε την οργανική σύνθεση του Ταμείου, το υπαλληλικό προσωπικό και τον τρόπο λογιστικής και οικονομικής διαχείρισης έγινε στις 8/4/1927, με ψήφισμα του ελληνικού κοινοβουλίου.¹⁹⁶ Τα έσοδα του ΤΑΠΚ προέρχονταν από τη χρηματοδότηση εργατών, εργοδοτών και κράτους. Ωστόσο, εξαιτίας της συνεχιζόμενης πτωτικής απασχόλησης των εργατών, οι πόροι του ΤΑΠΚ μειώθηκαν, με αποτέλεσμα να προσφύγει σε έκτακτες επιχορηγήσεις.¹⁹⁷ Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτέλεσε η επιχορήγηση του ΤΑΠΚ από το κράτος, το 1926, ύψους 25 εκατομμυρίων δραχμών.¹⁹⁸

Κατά την περίοδο της μεγάλης οικονομικής κρίσης, η οποία ξεκίνησε το 1929, το ΤΑΠΚ έθεσε αυστηρά κριτήρια για τη λήψη επιδομάτων. Το επίδομα δεν μπορούσε να υπερβαίνει το 1/3 των συνολικών εισφορών των εργατών, ενώ εάν κάποιος εργάτης λάμβανε το επίδομα τα προηγούμενα έτη, αφαιρούνταν ένα ποσό το οποίο μεταφερόταν στον προϋπολογισμό του επόμενου έτους. Τα επιδόματα δίνονταν σε μηνιαίες δόσεις. Αν κάποιος εργάτης πραγματοποιούσε 18 ημερομίσθια πριν από τη λήψη του επιδόματος, έχανε το δικαίωμα από αυτό. Αν κάποιος εργάτης δεν πήγαινε να παραλάβει το επίδομα κατά την ημέρα της καταβολής του, έχανε το ισότιμο μιας ημέρας, ενώ όσες μέρες αργούσε, τόσα χρήματα έχανε συνολικά. Την περίοδο αυτή, τα επιδόματα ασθενείας δίνονταν με μεγάλη δυσκολία και με την προϋπόθεση ότι ο εργάτης έκανε 100 ημερομίσθια το προηγούμενο έτος, ενώ έχανε το ένα τριακοστό από κάθε δόση του επιδόματος ανεργίας. Αν κάποιος εργάτης επιθυμούσε να βρει δουλειά σε κάποιο άλλο κέντρο επεξεργασίας, τότε το ταμείο χορηγούσε στον εργάτη τα έξοδα μετακίνησης, ενώ έχανε το επίδομα. Τα επιδόματα του ΤΑΠΚ ήταν μια κάποια λύση στο οικονομικό αδιέξοδο των καπνεργατών, παρά τη δυσαρέσκειά τους για το μικρό ύψος τους και ενίοτε τη διακοπή τους.¹⁹⁹

Το ΤΑΠΚ αποτέλεσε πρόδρομο του ΙΚΑ και προετοίμασε τη γενίκευση των κοινωνικών ασφαλίσεων. Ταυτόχρονα έδειξε από την αρχή της ίδρυσης του, τη σύνδεσή του με τις τάσεις της οικονομίας και της πολιτικής. Δημιουργήθηκε σε μια περίοδο εργατικών κινητοποιήσεων, όχι τόσο με σκοπό την ικανοποίησή τους, αλλά

---

¹⁹⁵ Α. Λιάκος, ό.π., σ. 435.

¹⁹⁶ Δ. Καλιτσούνακης, ό.π., σ. 99.

¹⁹⁷ Α. Λιάκος, ό.π., σ. 437.

¹⁹⁸ Δ. Καλιτσούνακης, ό.π., σ. 99.

¹⁹⁹ Κ. Φουντανόπουλος, ό.π., σ. 235.

λόγω της ανάγκης του κράτους, να ρυθμίσει την αγορά εργασίας.²⁰⁰

Τα ημερομίσθια των καπνεργατών

Τα ημερομίσθια των καπνεργατών καθορίζονταν από την απόδοσή τους κατά τη διάρκεια της εργασίας. Αμείβονταν ανάλογα με τις ποσότητες καπνού που επεξεργάζονταν και παρέδιδαν στον καπνέμπορο. Αυτό συνέβαινε επειδή οι εργάτες εργάζονταν σε χαλαρές συνθήκες, χωρίς αυστηρό έλεγχο από την εργοδοσία. Η πίεση για αύξηση της παραγωγής και απόδοση των εργατών, ταυτιζόταν με την αύξηση των ημερομισθίων. Μια μικρή μεταβολή στην τιμή του τελικού προϊόντος αρκούσε ώστε να εργαστούν γρηγορότερα και με επιδεξιότητα.²⁰¹ Ο χρόνος εργασίας τους δεν είχε καμία σημασία με το ποσό της πληρωμής τους.

Μέσω αυτού του είδους αμειβόμενης εργασίας, οι καπνεργάτες μπορούσαν να καταλάβουν εύκολα ποιοι ρυθμοί εργασίας ήταν για τους ίδιους κερδοφόροι. Έτσι, έλεγχαν το ρυθμό και το χρόνο εργασίας κατά βούληση. Επίσης, καθιστούσαν τους εαυτούς τους ως «πωλητές» του καπνικού προϊόντος προς τους καπνεμπόρους και όχι ως απλοί εργάτες. Για τον λόγο αυτό, κατά τη διάρκεια απεργιακών κινητοποιήσεων, οι καπνεργάτες προτιμούσαν να πετάξουν στη θάλασσα ή να καταστρέψουν τα φύλλα καπνού, καθώς είχαν αποκτήσει μια ιδιοκτησιακή σχέση με το είδος που επεξεργάζονταν. Σε γενικές γραμμές δημιουργούνταν μια αίσθηση ελευθερίας και ανεξαρτησίας κατά την ώρα της εργασίας.

Τα ημερομίσθια διαμορφώνονταν από τρεις βασικούς παράγοντες: α) από την αναλογία μαζούλι-ρεφούζι που έπρεπε να επεξεργαστούν καθημερινά οι εργάτες, β) από την αναλογία μικρών και μεγάλων φύλλων στα χωρικά δέματα (π.χ. τα φύλλα μπασμά ως ποιοτικότερα φύλλα έδιναν καλύτερα μεροκάματα απ' ότι τα μπασή-μπαγλί) και γ) από την τιμή αγοράς του καπνού σε λίρες. Τα ημερομίσθια των καπνεργατών καθορίζονταν με τα ποσοστά των τιμών του καπνού στις διεθνείς αγορές. Οι καπνέμποροι παρακρατούσαν τον εξαγωγικό δασμό από τα ημερομίσθια.

Η κατάσταση αυτή θα μεταβληθεί μετά το 1924. Οι καπνέμποροι εκμεταλλευόμενοι τα προβλήματα διάθεσης των καπνών στις διεθνείς αγορές εξαιτίας της μεγάλης σοδειάς της περιόδου 1923-1924, της νομισματικής αστάθειας και της πτώσης των τιμών του καπνού στις διεθνείς αγορές, θέλησαν να μεταβάλουν ριζικά

---

²⁰⁰ Α. Λιάκος, ό.π., σ. 439.

²⁰¹ Στο ίδιο, ό.π., σ. 425.

το σύστημα πληρωμών. Ακόμη, θέλησαν να ελέγξουν τους ρυθμούς εργασίας των εργατών και να καθορίσουν οι ίδιοι το ύψος των ημερομισθίων. Έτσι με αυτόν τον τρόπο οι εργάτες θα δούλευαν με περισσότερη ένταση, χωρίς συζητήσεις και διαλείμματα, σε έναν συμπαγή χρόνο εργασίας. Επίσης, θα περιορίζαν την είσοδο οικογενειών στις καπναποθήκες. Για την εντατικοποίηση της εργασίας, η πρόσληψη οικογενειών ήταν επιζήμια και μη κερδοφόρα για τον καπνέμπορο. Με την πρόσληψη οικογενειών θα περιοριζόταν ο αριθμός των ανειδίκευτων εργατών που προσλαμβάνονταν στις επιχειρήσεις. Εξάλλου, η Μικρασιατική Καταστροφή δημιούργησε μια «δεξαμενή» ανειδίκευτης εργασίας, από την οποία οι εργοδότες αντλούσαν εργατικό δυναμικό. Ουσιαστικά, οι καπνέμποροι θέλησαν να βρουν τρόπους, ώστε να πληρώνουν τους καπνεργάτες ανάλογα με την ένταση της εργασίας τους και όχι με το βάρος των καπνών που επεξεργάζονταν.

Τελικά οι καπνεργάτες δέχθηκαν σημαντικές αλλαγές στα ημερομίσθιά τους. Οι καπνέμποροι διέσπασαν τις παλιές οικογένειες που δούλευαν στις καπναποθήκες και δημιούργησαν νέες ομάδες, που στην πλειοψηφία τους δεν άνηκαν στο ΤΑΠΚ. Σε αυτές τις ομάδες οριζόταν πόση ποσότητα έπρεπε να παραχθεί ανά ώρα, ενώ καθιερώθηκε και πριμ για όσους εργάτες παρήγαγαν υψηλές ποσότητες. Καθοριστικός παράγοντας στη διαμόρφωση των ημερομισθίων αποτέλεσε η σταθερή σχέση συναλλάγματος και ημερομισθίων στα 7/25 της αγγλικής λίρας.²⁰²

Πλέον το ανδρικό ημερομίσθιο δε ξεπερνούσε τις 50 με 55 δρχ.²⁰³ Επίσης, η σταθερή σχέση μείωνε το εισόδημα των καπνεργατών, καθώς δεν υπήρχε σταθερή ισοτιμία δραχμής και αγγλικής λίρας. Από το Μάιο του 1925 ως τον Αύγουστο του 1926, η δραχμή έχασε το 55% της αξίας της, έναντι της στερλίνας. Η μεταβολή αυτή είχε σαν αποτέλεσμα να εντατικοποιηθεί η εργασία και να ευνοηθεί η κερδοσκοπία.²⁰⁴ Τα μειωμένα ημερομίσθια θα συνεχίσουν να υφίστανται μέχρι τα τέλη της δεκαετίας του 1920. Το 1929 η εισαγωγή του συστήματος της τόγκας θα επηρεάσει τα ημερομίσθια των ανδρών εργατών. Πολλοί εργάτες βρέθηκαν εκτός δουλειάς, ενώ άλλοι θέλησαν να εργαστούν στο σύστημα της τόγκας, έστω και με μειωμένες απολαβές.²⁰⁵

Με την έλευση της νέας δεκαετίας, ο αριθμός των ημερομισθίων είχε μειωθεί δραστικά. Ιδιαίτερο παράδειγμα αποτελεί η περίπτωση των ανδρών καπνεργατών της

²⁰² Κ. Φουντανόπουλος, *ό.π.*, σσ.141-145.

²⁰³ Γ. Ιωαννίδης, *ό.π.*, σ. 35.

²⁰⁴ Θ. Βερέμης, *Οικονομία και δικτατορία, η συγκυρία 1925-1926*, Μ.Ι.Ε.Τ, Αθήνα 1982, σ. 82.

²⁰⁵ Κ. Φουντανόπουλος, *ό.π.*, σσ.162-163.

Θεσσαλονίκης, όπου το 1930 δεν μπόρεσαν να ξεπεράσουν τα 130 ημερομίσθια. Πλέον η αγοραστική δύναμη του εργατικού εισοδήματος μειώθηκε δραματικά. Πολλοί οδηγήθηκαν στη φτώχεια και την εξαθλίωση, ενώ δεν είχαν ακόμη να καλύψουν τις βασικές τους ανάγκες και αναγκάζονταν να τρέφονται από τα συσσίτια των δήμων, όπως στη Θεσσαλονίκη και στην Καβάλα. Η κατάσταση αυτή θα οδηγήσει σε απεργιακές κινητοποιήσεις, με αποκορύφωμα αυτή της Καβάλας, τον Ιούλιο του 1933 (εικόνα 6). Η συγκεκριμένη απεργιακή κινητοποίηση είχε αποτελέσματα, καθώς εργάτες, εργοδότες και κράτος υπέγραψαν πρωτόκολλο σύμφωνα με το οποίο, οι άνδρες θα προσλαμβάνονταν στην τόγκα σε αναλογία 50% και κατώτερο ημερομίσθιο 65 δρχ., ενώ η ρύθμιση του ημερομισθίου στα άλλα συστήματα επεξεργασίας θα γινόταν στη βάση του τιμαρίθμου ζωής και των αναγκών των εργατών. Τελικά, το πρώτο σκέλος του πρωτοκόλλου εφαρμόστηκε από την κυβέρνηση Π. Τσαλδάρη με νομοθετική ρύθμιση.²⁰⁶

Κατά τη διάρκεια της Μεταξικής δικτατορίας λήφθηκαν μέτρα, τα οποία βελτίωσαν τα ημερομίσθια των καπνεργατών. Συγκεκριμένα, έγινε αύξηση στους μισθούς τους από 2 έως 10 δρχ. Καθοριστικό ρόλο στη διαμόρφωση των ημερομισθίων έπαιξε η επιβολή συλλογικών συμβάσεων, χωρίς να λαμβάνονται υπόψη οι οικονομικοί όροι του επαγγέλματος. Ωστόσο, η αύξηση αυτή δεν είχε αντικειμενικό αντίκτυπο, καθώς οι τιμές των αγαθών παρουσίασαν αυξητική τάση.²⁰⁷

Οι επιπτώσεις της Μικρασιατικής Καταστροφής

Η Μικρασιατική καταστροφή επηρέασε σε μεγάλο βαθμό την εργασία στις καπναποθήκες και στα καπνεργοστάσια. Πριν το 1922, η καπνεργασία στηριζόταν σε αγροτικούς πληθυσμούς, οι οποίοι μετακινούνταν στις καπνεμπορικές πόλεις, για να εργαστούν στις αποθήκες. Η μετακίνηση στις πόλεις γινόταν σε περιόδους κατά τις οποίες οι εργασίες στη γεωργία ήταν περιορισμένες. Μετά τη Μικρασιατική καταστροφή και την έλευση προσφύγων στις πόλεις, η κατάσταση αυτή άρχισε να μεταβάλλεται. Η εγκατάσταση προσφύγων, κυρίως σε πόλεις της Μακεδονίας (Θεσσαλονίκη, Καβάλα, Δράμα, Σέρρες κ.ά.), είχε σαν αποτέλεσμα την αύξηση του εργατικού δυναμικού σε κάθε πόλη. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η περίπτωση της Καβάλας, ο αριθμός των καπνεργατών, το 1921, έφτανε τους 4.654, ενώ το 1925, έφτασε τους 12.343. Η προσφορά στην καπνεργασία αυξήθηκε από

²⁰⁶ Στο ίδιο, ό.π., σσ. 238-239.

²⁰⁷ Γ. Μπακάλη, ό.π., σ. 216.

άνδρες, γυναίκες και παιδιά.²⁰⁸

Τη θέση των γεωργών-καπνεργατών έπαιρνα πλέον επαγγελματίες καπνεργάτες. Υπό αυτές τις συνθήκες δημιουργήθηκε ένα συμπαγές εργατικό δυναμικό, το οποίο δεν είχε τις αγροτικές εμπειρίες, τις γνώσεις και την προϋπηρεσία με το προηγούμενο. Εξαιτίας της μη εξειδίκευσής, οι καπνεργάτες ήταν ευάλωτοι στις δυσχερείς εργασιακές μεταβολές και σε περιόδους κρίσης έμεναν συχνά άνεργοι.²⁰⁹

Η είσοδος των προσφύγων στην καπνεργασία, προκάλεσε έντονες αντιδράσεις στους παλαιότερους καπνεργάτες. Μία από τις πρώτες αντιδράσεις τους, ιδιαίτερα των κομμουνιστών καπνεργατών, αφορούσε τις επιτάξεις καπναποθηκών αλλά και οικημάτων που άνηκαν στα σωματεία (φθινόπωρο 1922-χειμώνας 1923), με σκοπό τη στέγαση των προσφύγων. Επίσης, με υπόμνημά της, η Γενική Συνομοσπονδία Εργατών Ελλάδος (ΓΣΕΕ) προς το κοινοβούλιο και τον πρωθυπουργό Στ. Γονατά, το 1923, τόνιζε ότι οι πρόσφυγες θα εντείνουν την ανεργία των γηγενών καπνεργατών, καθώς αποτελούσαν φθηνό εργατικό δυναμικό και μπορούσαν εύκολα να γίνουν θύματα εκμετάλλευσης. Το υπόμνημα συνυπόγραφε η ΚΟΕ, τα εργατικά σωματεία Αθηνών και Θεσσαλονίκης, καθώς και ο Ι. Λαγουδάκης, εκπροσωπώντας το Σοσιαλιστικό Εργατικό Κόμμα Ελλάδος (ΣΕΚΕ).

Ωστόσο, τα σωματεία και τα πολιτικά κόμματα (σοσιαλιστικά και κομμουνιστικά) της εποχής επιθυμούσαν να εντάξουν στους κόλπους τους πρόσφυγες καπνεργάτες. Αυτό συνέβη, καθώς τα σωματεία και τα κόμματα θέλησαν να συνδέσουν την αντιμετώπιση του προσφυγικού προβλήματος με το ζήτημα της εξαγωγής των ανεπεξέργαστων καπνών. Οι πρόσφυγες θα μπορούσαν να απορροφηθούν στις καπναποθήκες με την προϋπόθεση ότι θα ασχολούνταν με την επεξεργασία των καπνών για την εξαγωγή τους. Για τις ανάγκες της επεξεργασίας, θα προσλάμβανα πρόσφυγες και θα ενίσχυαν τη δυναμικότητα των τοπικών σωματείων, με σκοπό την αύξηση των διεκδικήσεων στον κλάδο τους. Το ίδιο το ΣΕΚΕ (και μετέπειτα ΚΚΕ) επιθυμούσε να ενσωματώσει τους πρόσφυγες καπνεργάτες στις τάξεις του. Ειδικά από το 1923-1924 έγινε σαφές, μετά το 3^ο έκτακτο συνέδριο, καθώς εντάθηκαν οι προσπάθειες συγκρότησης ενός ενιαίου μετώπου εργατών και αγροτών προσφύγων. Η επίλυση του προσφυγικού ζητήματος από το ΚΚΕ, υπήρξε

²⁰⁸ Στο ίδιο, ό.π., σσ. 84-90.

²⁰⁹ Β. Πατρώνης – Σπ. Χουλιαράς, « Από τις αρχές του 20ού αιώνα στη μεταπολεμική περίοδο: Διαστάσεις, χωρική επέκταση και συμβολή της καπνοπαραγωγής στην Αιτωλοακαρνανία », στο Παληκίδης Α. (Επιμ.), *Ο καπνός στην ιστορία: οικονομικές, κοινωνικές και πολιτισμικές προσεγγίσεις*, Πρακτικά 1ου Επιστημονικού Συνεδρίου, Ινστιτούτο Κοινωνικών Κινημάτων & Ιστορίας Καπνού, Καβάλα 2020, σ.172

κύριο στοιχείο της πολιτικής του. Επίσης, το κομμουνιστικό κόμμα συνέδεσε το προσφυγικό πρόβλημα με την επίλυση διαφόρων κοινωνικών και οικονομικών προβλημάτων της εποχής.²¹⁰

Η προσέγγιση των προσφύγων καπνεργατών γινόταν στο χώρο των καπναποθηκών από τα μέλη των σωματείων, τα οποία προσέγγιζαν τους πρόσφυγες συζητώντας μαζί τους σε φιλικό επίπεδο. Έδειχναν ενδιαφέρον για τα προβλήματα και τις ανάγκες τους, ενώ μέσω της συζήτησης τους πρότειναν να ενταχθούν στο σωματείο. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η περίπτωση του Γ. Πέγιου, ο οποίος προσεταιρίστηκε από μέλος της Καπνεργατικής Ένωσης Καβάλας (ΚΕΚ) και εντάχθηκε σε αυτό.²¹¹ Πολλοί πρόσφυγες ενστερνίζονταν τις ιδέες του κομμουνισμού, καθώς θεωρούσαν ότι μέσω αυτών θα έβλεπαν βελτίωση στην εργασία τους και στην οικονομική τους θέση. Οι ελπίδες για τη δημιουργία ενός νέου κόσμου από τους μπολσεβίκους, έβρισκαν ευήκοα ώτα στους πρόσφυγες εργάτες, ιδιαίτερα των νεότερων. Οι πρόσφυγες μαζί με τους γηγενείς εργάτες αποτελούσαν μια ισχυρή κοινωνική ομάδα, η οποία μπορούσε να ασκήσει πιέσεις και να πετύχει τους σκοπούς της μέσω δυναμικών διεκδικήσεων.²¹²

Η συνδικαλιστική οργάνωση των καπνεργατών

Οι καπνεργάτες αποτέλεσαν μια από τις δυναμικές εργασιακές ομάδες συλλογικής δράσης κατά τη διάρκεια του Μεσοπολέμου και ηγήθηκαν του εργατικού κινήματος. Σε αυτό συνέβαλε η εργασία μεγάλου αριθμού ανδρών, η οποία πολλές φορές είχε τα χαρακτηριστικά δεξιοτεχνίας καθώς και η κατανομή των εργασιών μεταξύ ανδρών και γυναικών και η ισχυρή επαγγελματική ιεραρχία.

Οι καπνεργάτες ήταν οργανωμένοι σε σωματεία. Συνήθως σε κάθε περιοχή στην οποία υπήρχε ένα ακμάζον εργατικό καπνεργατικό δυναμικό, υπήρχε και ένα ενεργό καπνεργατικό σωματείο. Ο σκοπός των σωματείων ήταν η προαγωγή των οικονομικών-επαγγελματικών συμφερόντων των εργατών, με οποιοδήποτε νόμιμο μέσο. Ορισμένες από τις σημαντικότερες διεκδικήσεις των σωματείων ήταν ο νομικός καθορισμός των ωρών εργασίας, η οριοθέτηση των ημερομισθίων σε κάθε κλάδο, η τήρηση των κανόνων ασφαλείας και υγιεινής στο χώρο εργασίας. Αν δεν τηρούνταν αυτές οι προϋποθέσεις, τότε το σωματείο προέβαινε σε απεργιακή κινητοποίηση.

---

²¹⁰ Στο ίδιο, ό.π., σσ. 84-90.

²¹¹ Γ. Πέγιος, ό.π., σσ. 21-22.

²¹² Γ. Μπακάλη, ό.π., σ. 91.

Ωστόσο, πριν από την οργάνωση της απεργίας, ορισμένα σωματεία προέβαιναν στη συμβιβαστική διευθέτηση του εκάστοτε θέματος με την εργοδοσία. Τα σωματεία έλεγχαν τις προσλήψεις σε κάθε καπναποθήκη μέσω των βιβλιαρίων που διέθεταν. Σε περίπτωση που στις καπναποθήκες εργάζονταν περισσότεροι από τους εγγεγραμμένους εργάτες, τότε ίσχυε η επίσπευση εργασίας, με ευθύνη του εκάστοτε σωματείου.²¹³

Η επίσπευση της εργασίας είχε σαν αποτέλεσμα την αύξηση του χρόνου ανεργίας, καθώς σταματούσε η μεταφορά των καπνών στα αστικά κέντρα και η επεξεργασία τους γινόταν σε χωρικά κέντρα. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η περίπτωση του κομμουνιστικού σωματείου Διεθνής Καπνεργατική Ένωση, όπου το 1925 είχε εγγράψει στις τάξεις της ημεδαπούς εργάτες, όπως αμαξηλάτες, κουρείς κ.ά. Μπροστά στην αύξηση του εργατικού δυναμικού καπνέμποροι και καπνεργάτες αποφάσισαν την πρόσληψη αποκλειστικά μόνο παλαιών τεχνιτών του καπνού.²¹⁴

Επίσης ορισμένα σωματεία είχαν και δευτερεύοντες στόχους, όπως η πολιτική διαπαιδαγώγηση των εργατών. Με αυτόν τον τρόπο επιτυγχανόταν η αφύπνιση, η χειραγώγηση και η διάδοση πολιτικών και κοινωνικών ιδεολογιών, όπως αυτή του σοσιαλισμού. Επίσης κάποια σωματεία στόχευαν στην ίδρυση εφημερίδας, η οποία θα αποτελούσε όργανο διάδοσης των πολιτικών θέσεων του σωματείου. Επομένως, κάποια σωματεία είχαν διττή λειτουργία, τη συνδικαλιστική και πολιτική δράση. Αξίζει να σημειωθεί ότι σε κανένα καπνεργατικό σωματείο της εποχής, δεν αποτέλεσε προτεραιότητα η αρχή της πάλης των τάξεων.²¹⁵ Πολλές φορές η ίδια η εργοδοσία ίδρυσε σωματεία με σκοπό τον πολιτικό έλεγχο των καπνεργατών και τον περιορισμό των απεργιακών κινητοποιήσεων, προσφέροντας υπηρεσίες προς τους καπνεργάτες, όπως λ.χ. ιατροφαρμακευτική περίθαλψη.

Να συμπληρώσουμε εδώ ότι ο κάθε καπνεργατικός κλάδος εργατικής παραγωγής δεν διέθετε ένα ενιαίο σωματείο. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η περίπτωση των εργατών παραγωγής χειροποίητων τσιγάρων της Θεσσαλονίκης. Οι «τσιγαράδες» της Θεσσαλονίκης είχαν διαφορετικό σωματείο από τους υπόλοιπους καπνεργάτες, με την επωνυμία Συνδικάτο Εργατών και Εργατριών Καπνεργοστασίων Θεσσαλονίκης. Το διοικητικό συμβούλιο του σωματείου αποτελούνταν αποκλειστικά από σιγαροποιούς μέσης ηλικίας (περίπου 30 ετών), οι οποίοι ήρθαν στη

²¹³ Κ. Φουντανόπουλος, ό.π., σσ. 138-141, 338-344.

²¹⁴ Γ. Μπακόλη, ό.π., σ. 88.

²¹⁵ Στο ίδιο, ό.π., σ. 60.

Θεσσαλονίκη από διάφορες περιοχές της Ελλάδας, με σκοπό να μεταφέρουν την οργανωτική τους πείρα και τις συνδικαλιστικές, συχνά αριστερές ή αναρχικές, ιδέες τους. Ωστόσο, το σωματείο έχασε τη δυναμικότητά του. Κύριοι παράγοντες ήταν η εισαγωγή των κοπτικών και μηχανών παρασκευής τσιγάρων στην παραγωγική διαδικασία και η απαγόρευση παραγωγής χειροποίητων τσιγάρων, το 1925. Πολλοί σιγαροποιοί αναγκάστηκαν να εγκαταλείψουν την εργασία τους και να στραφούν σε άλλα επαγγέλματα. Την αδράνεια αυτή εκμεταλλεύτηκε η εργοδοσία, δημιουργώντας ένα Σωματείο Αλληλοβοήθειας Εργατών, με σκοπό να απορροφήσει τις εναπομείναντες εργατικές ειδικότητες των καπνεργοστασίων και να τις προστατέψει από την επιρροή του κομμουνισμού.²¹⁶

Οι καπνεργάτες ήταν οργανωμένοι σε ομοσπονδίες. Οι δύο βασικότερες ομοσπονδίες ήταν η Καπνεργατική Ομοσπονδία Ελλάδος (ΚΟΕ) και η Ενωτική Ομοσπονδία Καπνεργατών και Στοιβαδόρων Ελλάδος (ΕΟΚΣΕ), ενώ το 1936, δημιουργήθηκε και τρίτη ομοσπονδία, μετεξέλιξη της ΚΟΕ με την επωνυμία Πανελλαδική Καπνεργατική Ομοσπονδία (ΠΚΟ).

Από το 1918 (έτος ίδρυσης) ως το 1922, η ΚΟΕ είχε ως έδρα της την Αθήνα και περιελάμβανε τους καπνεργάτες καπναποθηκών και καπνεργοστασίων. Το Μάρτιο του 1923, αποφασίστηκε ο διαχωρισμός τους, με την αποκλειστική συμμετοχή καπνεργατών από τις καπναποθήκες. Νέος γενικός γραμματέας μετά τη διάσπαση, αναδείχθηκε ο Δ. Γιώτας. Η ΚΟΕ αντιμετώπισε πολλά προβλήματα από τον κρατικό μηχανισμό. Την άνοιξη του 1930 διαλύθηκε, παρότι αριθμούσε 22.000 μέλη και 25 σωματεία. Σημαντικός παράγοντας διάλυσης αποτέλεσε η εφαρμογή του Ιδιωνύμου, που είχε σαν αποτέλεσμα τη διάλυση πολλών σωματίων και οργανώσεων. Με αυτόν τον τρόπο περιορίζονταν δραστικά οι συνδικαλιστικές δράσεις και οι ελευθερίες των εργατών, αλλά και υπήρχαν διώξεις κομμουνιστών καπνεργατών. Παρά τις έντονες πολιτικές διώξεις η ΚΟΕ ανασυγκροτήθηκε λίγα χρόνια αργότερα. Ωστόσο δεν είχε την ίδια δυναμική και οργάνωση, όπως στην πρώτη φάση της ύπαρξής της.

Η ΕΟΚΣΕ ιδρύθηκε το Μάρτιο του 1927, με τη διάσπαση των μελών της ΚΟΕ και συγκεκριμένα της ενωτικής παράταξης συντηρητικών και ρεφορμιστών με τους κομμουνιστές. Καταλυτικός παράγοντας της ρήξης αποτέλεσαν οι καπνεργατικές κινητοποιήσεις, στις αρχές του 1927 στη Θεσσαλονίκη, με

---

²¹⁶Κ. Φουντανόπουλος, ό.π., σσ. 206-207.

πρωτοβουλία του καπνεργατικού σωματείου Πρόοδος. Η ΕΚΟΚΣΕ έδρευε στη Θεσσαλονίκη. Σκοπός της ΕΟΚΣΕ ήταν να ελέγχει τις δραστηριότητες των σωματείων μακριά από πολιτικές επιρροές και η ενασχόλησή της αφορούσε ζητήματα αποκλειστικά του επαγγέλματος. Ωστόσο, υπήρξαν έντονες αντιδράσεις και προβληματισμοί σχετικά με τη δράση της συγκεκριμένης ομοσπονδίας. Οι συγκρούσεις και οι διαφωνίες δε σταμάτησαν μεταξύ των συντηρητικών και των ρεφορμιστών. Η σύγκρουση έφτασε στο αποκορύφωμα της τον Απρίλιο του 1936, όταν διοργανώθηκε στη Θεσσαλονίκη το πρώτο μεγάλο καπνεργατικό συνέδριο (5-7 Απριλίου 1936), καθώς η ΕΟΚΚΣΕ δε συμμετείχε. Αποτέλεσμα του συνεδρίου ήταν η δημιουργία ενός ενωτικού δευτεροβάθμιου οργάνου, της Πανελλαδικής Καπνεργατικής Ομοσπονδίας (ΠΚΟ). Πρώτος γενικός γραμματέας εξελέγη ο Δ. Χατζηαποστόλου, ενώ αποτελούνταν από μια επταμελή εκτελεστική επιτροπή. Η ΠΚΟ είχε τον έλεγχο των καπνεργατικών κινητοποιήσεων, τον Μάιο του 1936 στη Θεσσαλονίκη, ενώ λίγο πριν τις κινητοποιήσεις η ΕΚΟΚΣΕ συγχωνεύτηκε με την ΠΚΟ.²¹⁷

Αξίζει να σημειωθεί ότι οι Εβραίοι καπνεργάτες ήταν οργανωμένοι σε διαφορετικά σωματεία από τους Χριστιανούς, ήδη από τη πρώτη δεκαετία του 20^{ου} αι στη Θεσσαλονίκη. Αντίθετα σε άλλες πόλεις, όπως η Καβάλα, ήταν οργανωμένοι σε κοινά σωματεία με τους Χριστιανούς. Στη Θεσσαλονίκη υπήρξαν από τους πρώτους και δυναμικότερους συνδικαλιστικούς κλάδους της πόλης, ενώ αποτελούσαν συνιστώσα της Φεντερασιόν. Η Φεντεριασιόν προσπάθησε να οργανώσει τους καπνεργάτες της ευρύτερης περιοχής που άνηκαν σε διαφορετικές εθνοτικές ομάδες, πριν ακόμη από τους Βαλκανικούς Πολέμους. Τελικά, το 1914, η ενοποιητική δράση της Φεντερασιόν θα βοηθήσει στη μεγάλη απεργιακή κινητοποίηση εκείνης της χρονιάς. Τα 2/3 των απεργών ήταν Εβραίοι ενώ το 1/3 Χριστιανοί. Παράλληλα έγινε συνεργασία του Εβραϊκού και των Χριστιανικών καπνεργατικών σωματείων. Ωστόσο, δεν είναι σαφές από τις ιστοριογραφικές μαρτυρίες αν τα Χριστιανικά και Εβραϊκά σωματεία συγχωνεύτηκαν, ειδικά κατά την περίοδο του Μεσοπολέμου. Ως πιθανή αιτία μπορεί να θεωρηθεί ο διαχωρισμός του σοσιαλισμού ως «αληθής» και «ψευδής» από τις κυβερνητικές πολιτικές. Οι Εβραίοι ήταν οι φορείς των πρώτων διεθνιστικών σοσιαλιστικών ιδεών στην πόλη της Θεσσαλονίκης. Ο Βενιζελισμός, που αντιπροσώπευε τη διαμόρφωση μιας ελληνικής εθνικής ταυτότητας και

---

²¹⁷ Στο ίδιο, σσ. 344-347.

κυριάρχησε την εποχή του Μεσοπολέμου, δε μπορούσε να συμπεριλάβει τους Εβραίους. Ο σοσιαλισμός ταυτίζεται με το ξένο, με το «εθνικά επικίνδυνο». Επομένως οι Εβραίοι καπνεργάτες που εντάσσονταν στη σοσιαλιστική Φεντερασιόν ταυτίζονταν ενδεχομένως με τον ανθελληνισμό. Σ' αυτό συνέβαλαν και οι θέσεις του ΚΚΕ για αυτονόμηση της Μακεδονίας, μετά το 1924.²¹⁸

Ανασταλτικός παράγοντας στη δράση των καπνεργατικών σωματείων, όπως είπαμε ήταν η θέσπιση του Ιδιωνύμου. Οι καπνέμποροι εφάρμοσαν στις καπναποθήκες τους τη νομοθεσία του Ιδιωνύμου (νόμος 4229/1929), ενός πολιτικού μέτρου που επιβλήθηκε από την κυβέρνηση Ελ. Βενιζέλου, με σκοπό να ποινικοποιήσει τις «ανατρεπτικές» απόψεις ως προς την καθεστηκυία τάξη πραγμάτων, να οδηγήσει σε δίωξη τους πολιτικούς αντιπάλους των αστικών κομμάτων (κομμουνιστές, αναρχικούς) και να καταστείλει τις συνδικαλιστικές κινητοποιήσεις. Οι καπνέμποροι μπορούσαν να απολύσουν άμεσα καπνεργάτες με την κατηγορία ότι ήταν οργανωμένοι στο Κομμουνιστικό Κόμμα και έχουν συνδικαλιστική δράση. Έτσι με αυτή την τακτική μείωναν δραστικά το προσωπικό των καπναποθηκών τους, ενώ συνάμα συνέβαλαν στην εξάρθρωση του καπνεργατικού συνδικαλισμού, που με τις συχνές και έντονες δράσεις του, απαιτούσε αύξηση των ημερομισθίων, ενώ με τις συχνές απεργιακές κινητοποιήσεις οδηγούσε στην επιβράδυνση της εμπορικής επεξεργασίας και ταυτόχρονα στην αύξηση του κόστους επεξεργασίας.²¹⁹

Κατά την περίοδο διακυβέρνησης από τον Ι. Μεταξά, το συνδικαλιστικό κίνημα τέθηκε άμεσα υπό τον έλεγχο του κράτους. Με την τοποθέτηση του Α. Δημητράτου ως υφυπουργού εργασίας, πολλοί συντηρητικοί και κομμουνιστές συνδικαλιστές αποκήρυξαν τον κομμουνισμό και δήλωσαν εμπιστοσύνη στο πρόσωπο του. Μάλιστα πίστευαν ότι μπορούσε να διαχειριστεί τα προβλήματα του κλάδου με μεγαλύτερη ευκολία, καθώς πολλοί θεωρούσαν ότι εξυπηρετούσε τα συμφέροντα των εργατών.

Υπό αυτές τις συνθήκες το καθεστώς έθεσε ασφυκτικό έλεγχο στα σωματεία, καλλιέργησε τις πελατειακές σχέσεις, ενώ διαμόρφωσε ένα είδος συντεχνιακού συνδικαλισμού. Σε αυτό συνέβαλε και ο κρατικός κατασταλτικός μηχανισμός, μέσω των οργάνων των Επιτροπών Ασφαλείας, καθώς μπορούσε να επεμβαίνει άμεσα στα

²¹⁸ Ε. Αβδελά, *Ο σοσιαλισμός των άλλων: ταξικοί αγώνες, εθνοτικές συγκρούσεις και ταυτότητες φύλου στην μετά-Οθωμανική Θεσσαλονίκη*, ό.π., σσ. 176-178, 202.

²¹⁹ Μ. Mazower, *Greece and the inter-war economic crisis*, σσ. 173-176.

σωματεία και να προβαίνει σε κατασχέσεις αρχείων και περιουσιακών στοιχείων, να μηνύει και να εκτοπίζει τους κομμουνιστές συνδικαλιστές. Πολλά σωματεία σταμάτησαν τη δράση τους ή άλλαξαν διοίκηση και αναγκάστηκαν να εναρμονιστούν με τις νέες επιταγές του καθεστώτος. Πλέον τα καπνεργατικά σωματεία δεν προέβαιναν σε επαγγελματικές ή οικονομικές διεκδικήσεις, αλλά ταυτίζονταν με την αναδημιουργία του έθνους, μέσω του «Νέου Κράτους».²²⁰

Η πολιτική δράση των καπνεργατών

Παρά τις απηνείς διώξεις σημαντική υπήρξε η δράση των καπνεργατών στον πολιτικό στίβο. Κυριότερο παράδειγμα αποτελεί η περίπτωση του καπνεργάτη Δημήτρη Παρτσαλίδη, ο οποίος εκλέχθηκε δήμαρχος στην Καβάλα, μετά τις δημοτικές εκλογές του Φεβρουαρίου του 1934. Ο Δ. Παρτσαλίδης με τον συνδυασμό του ενιαίου μετώπου εργατών και αγροτών κατέλαβε το 50,3% των ψήφων (εικόνα 7), έναντι του 28,4% του αντιπάλου του Κ. Τερμεντζή, ο οποίος προερχόταν από τη συνεργασία του κόμματος των Φιλελευθέρων και των Λαϊκών. Με την άνοδό του στο δημαρχιακό θώκο, ο Δ. Παρτσαλίδης, μερίμνησε για τους άνεργους καπνεργάτες της πόλης, προσφέροντας ενίσχυση της τάξεως των 150.000 δραχμών. Επίσης, ενίσχυσε τους άπορους της πόλης με ιατροφαρμακευτική περίθαλψη, με έξοδα της τοπικής αυτοδιοίκησης. Ωστόσο, δεν μακροημέρευσε στη δημαρχεία, καθώς το Μάρτιο της ίδιας χρονιάς οδηγήθηκε σε δίκη, γιατί σε εκλογική προκήρυξη του ενιαίου μετώπου εργατών και αγροτών προς τους στρατιώτες, καλούσαν τους στρατιώτες να μη βάλουν εναντίον των απεργών κομμουνιστών. Αποτέλεσμα της δίκης ήταν η καταδίκη 5 δημοτικών συμβούλων σε διετή φυλάκιση και την εξορία του ίδιου στον Άγιο Ευστράτιο.

Καθοριστικό ρόλο στη νίκη του Δ. Παρτσαλίδη διαδραμάτισε η προσφυγική καταγωγή του. Ο ίδιος πρόσφυγας από τον Πόντο και καπνεργάτης, μπορούσε να καταλάβει άμεσα τα προβλήματα του λαού της Καβάλας, που κατά βάση απασχολούνταν στις καπναποθήκες της πόλης. Εξάλλου, ο μεγαλύτερος αριθμός των δημοτικών συμβούλων ήταν πρόσφυγες και καπνεργάτες. Το προεκλογικό πρόγραμμα του ΕΜΕΑ μεριμνούσε για την επίλυση των προβλημάτων του προσφυγικού καπνεργατικού πληθυσμού, ενώ το επιτελείο του συνδυασμού,

---

²²⁰ Γ. Μπακάλη, ό.π., σσ. 217-221.

κατοικούσε στους νεόδμητους προσφυγικούς συνοικισμούς της πόλης, απ' όπου ξεκινούσαν οι μεγάλες πορείες διαμαρτυρίας των καπνεργατών της πόλης και μπορούσαν να έρθουν άμεσα σε επαφή με τα προβλήματα των εργατών, καθώς και οι ίδιοι ήταν εργάτες.²²¹

Οι απεργιακές κινητοποιήσεις των καπνεργατών

Όπως ήδη έχει αναφερθεί παραπάνω, οι καπνεργάτες αποτέλεσαν μια από τις πιο δυναμικές εργασιακές ομάδες του Μεσοπολέμου. Οι διεκδικήσεις των καπνεργατών ήταν έντονες και πήραν πολλές μορφές.

Οι κινητοποιήσεις των εργατών, κατά τη διάρκεια του Μεσοπολέμου, εκδηλώνονταν με τη μορφή καταλήψεων των εργασιακών χώρων. Πολλές φορές η κατάληψη προκαλούσε φθορές στο κτήριο. Σε κάποιες περιπτώσεις οι καπνεργάτες σταματούσαν την παραγωγή για να ασκήσουν πίεση στους καπνεμπόρους, ώστε να δεχθούν τα αιτήματά τους. Επίσης, μια συνηθισμένη τακτική τους ήταν η μαζική πορεία διαμαρτυρίας.²²² Ορισμένες φορές συστρατεύονταν μαζί με τους καπνεργάτες και άλλοι εργατικοί κλάδοι που αντιμετώπιζαν παρεμφερή προβλήματα (αρτεργάτες, εργάτες νηματουργίας και υποδημάτων κ.ά.), όπως έγινε στη Θεσσαλονίκη, το Μάιο του 1936.²²³ Κάποιες φορές οι κινητοποιήσεις αυτές έπαιρναν τη μορφή «εκστρατείας», με χαρακτηριστικότερο παράδειγμα την κινητοποίηση εργατών από τη Θάσο στην Καβάλα, το Σεπτέμβριο του 1929.²²⁴

Τα αιτήματα και οι απαιτήσεις των καπνεργατών ποίκιλλαν ανά εποχή, ανά περιοχή και ανά εργασιακό χώρο. Ωστόσο είχαν κάποιους κοινούς παρανομαστές. Βασικό αίτημα των καπνεργατών, καθ' όλη τη διάρκεια του Μεσοπολέμου, ήταν η ρύθμιση των ημερομισθίων, καθώς είχε έντονες διακυμάνσεις την περίοδο αυτή. Επίσης, ένας άλλος σημαντικός λόγος ήταν η ρύθμιση των εργασιακών σχέσεων. Οι εργασιακές σχέσεις σχετίζονταν λ.χ. με την πρόσληψη ή απόλυση καπνεργατών κατά βούληση από τους καπνεμπόρους, το δικαίωμα επιβολής βιβλιαρίου εργασίας, το δικαίωμα επεξεργασίας των καπνών, την επιβολή του συστήματος της τόγκας, την πρόσληψη ανδρών και γυναικών κ.ά.²²⁵

Οι καπνεργάτες δε δίστασαν ορισμένες φορές να διαμορφώσουν ενιαίο

---

²²¹ Γ. Ιωαννίδης, ό.π., σσ. 39-42.

²²² Κ. Φουντανόπουλος, ό.π., σσ. 215-217,

²²³ Στο ίδιο, ό.π., σ. 259.

²²⁴ Γ. Ιωαννίδης, ό.π., σ. 42.

²²⁵ Κ. Φουντανόπουλος, ό.π., σσ. 153-156, 236-242.

μέτωπο με τους καπνοπαραγωγούς. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η περίπτωση καπνεργατών από την Αν. Μακεδονία και τη Θράκη, οι οποίοι προσέγγισαν τους καπνοπαραγωγούς της περιοχής. Σε συνέδριο που έγινε στη Δράμα, το 1924, ενέκριναν με ψήφισμα στο οποίο ζητούσαν την ελάττωση του φόρου της δεκάτης και την κατάργηση του εξαγωγικού φόρου των καπνού. Μέσω αυτής της κίνησης επιδιώχθηκε μια κοινή πρωτοβουλία για την αντιμετώπιση των προβλημάτων που ταλάνιζαν τους κλάδους, οι οποίοι ασχολούνταν με το είδος του καπνού. Ωστόσο, αυτή η προσέγγιση δηγήθηκε σε αδιέξοδο, καθώς τα συμφέροντα και οι επιδιώξεις συγκρούονταν, ενώ οι καπνοπαραγωγοί ένιωθαν να κηδεμονεύονται από τους οργανωμένους εργάτες.²²⁶

Οι καπνέμποροι για να αντιμετωπίσουν τις κινητοποιήσεις προέβαιναν σε ποικίλες μεθόδους. Πολλές φορές προσλάμβαναν απεργοσπάστες με στόχο να διαλύσουν μια κατάληψη και να συνεχίσουν την επεξεργασία καπνού άμεσα. Η πρόσληψη απεργοσπαστών είχε ως στόχο να πείσει τους καπνεργάτες να δεχθούν άμεσα τις απαιτήσεις των καπνεμπόρων. Συχνά επίσης εκδηλώνονταν βίαιες αντιδράσεις από την πλευρά του κράτους. Οι νεκροί και οι τραυματίες αποτελούσαν σύνθηρες γεγονός. Οι συγκρούσεις μεταξύ απεργών, χωροφυλάκων, αστυνομικών και στρατού ήταν συχνές.²²⁷

Οι απεργιακές κινητοποιήσεις στη δεκαετία του 1930, με την σκλήρυνση του νομοθετικού πλαισίου χάρη στο ιδιώνυμο, ενέτεινε τη βιαιότητα των δυνάμεων καταστολής. Οι εν ψυχρώ δολοφονίες απεργών, οι ξυλοδαρμοί χωρίς αιτία και οι εκτοπίσεις απεργών αποτέλεσαν κύριο χαρακτηριστικό της περιόδου.²²⁸ Βέβαια κατά την περίοδο της διακυβέρνησης του Ι. Μεταξά, οι απεργίες περιορίστηκαν δραστικά: μέσω του θεσμού της διαιτησίας και των συλλογικών συμβάσεων εργασίας, οι απεργίες περιορίστηκαν στο ελάχιστο. Ενδεικτικό είναι το γεγονός ότι από την επιβολή της δικτατορίας, στις 4 Αυγούστου 1936, έως και τις 4 Φεβρουαρίου 1937, δε σημειώθηκε καμία απεργία. Σε αυτό συνέβαλε και η εξάρθρωση σε μεγάλο βαθμό των καπνεργατικών σωματείων ταυτόχρονα έχασαν τη δυναμικότητα τους.²²⁹

---

²²⁶ Γ. Μπακάλη, ό.π., σσ. 117-118.

²²⁷ Γ. Ιωαννίδης, ό.π., σσ. 36-40.

²²⁸ Κ. Φουντανόπουλος, ό.π., σ. 243.

²²⁹ Γ. Μπακάλη, ό.π., σ. 218.

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Μέσα από την έρευνα, τη μελέτη και τη διασταύρωση παλαιών και σύγχρονων πληροφοριών, έγιναν κατανοητά πολλά και βασικά χαρακτηριστικά αυτών των σημαντικών παραγωγικών ομάδων, της περιόδου του Μεσοπολέμου. Επίσης κατέστη σαφές, ότι αυτοί οι κλάδοι είχαν έντονη αλληλεπίδραση μεταξύ τους. Οι καπνοπαραγωγοί δε θα μπορούσαν να πωλήσουν την παραγωγή τους, αν δεν συνεργάζονταν με τους καπνεμπόρους. Το ίδιο ισχύει και με τη συνεργασία καπνεμπόρων και καπνοβιομηχάνων, ενώ αν δεν υπήρχαν οι καπνεργάτες, να επεξεργαστούν τα φύλλα καπνού, οι προαναφερθείσες ομάδες δε θα μπορούσαν να πωλήσουν τον καπνό στη εγχώρια και διεθνή αγορά. Πολλές φορές η κάθε ομάδα επιβαλλόταν στην άλλη, για να πετύχει τον εκάστοτε σκοπό της. Χαρακτηριστικά παραδείγματα αποτελούν οι περιπτώσεις καπνεμπόρων-καπνοπαραγωγών, όπου οι πρώτοι επέβαλλαν, ως κάποια χρονική στιγμή, τις τιμές αγοράς καπνών από τους δεύτερους. Επίσης οι καπνέμποροι θέλησαν να επιβληθούν έναντι των καπνεργατών στο τρόπο εργασίας, στη πληρωμή και στις συνθήκες εργασίες επιβάλλοντας κανόνες και μέτρα στους χώρους εργασίας. Το ίδιο συνέβη και στην περίπτωση των καπνεργατών, οι οποίοι μέσω δυναμικών κινητοποιήσεων και απεργιών, θέλησαν να επιβάλλουν τις δικές τους απαιτήσεις σε πολλά εργασιακά ζητήματα στους καπνεμπόρους και τους καπνοβιομηχάνους.

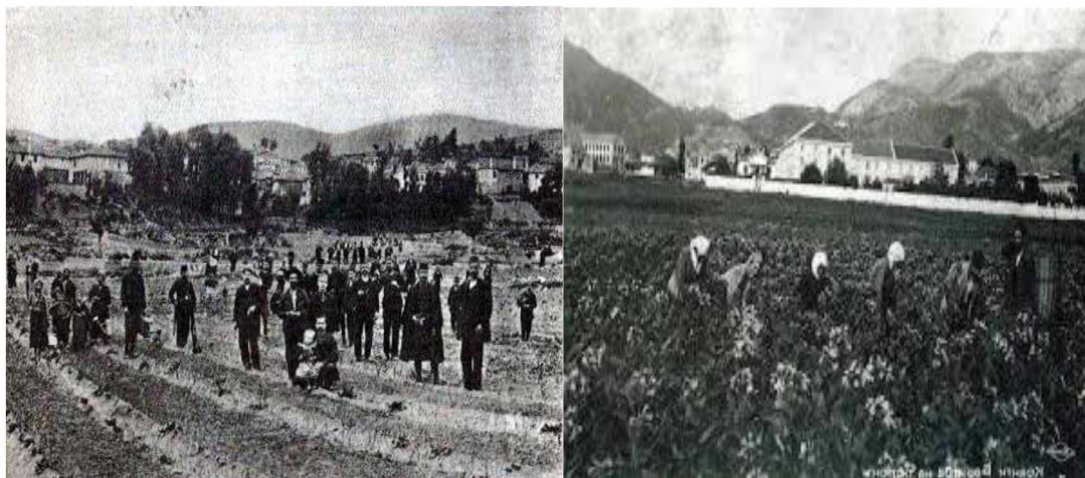
Καθοριστικός παράγοντας στη διαμόρφωση των εκάστοτε ομάδων, υπήρξε το κράτος. Το κράτος, μέσω προτροπών, περιορισμών, απαγορεύσεων διαμόρφωσε καθοριστικά τους 4 κλάδους. Με τη θέσπιση νόμων και τη σύναψη συμφωνιών η κάθε ομάδα επηρεάστηκε άλλοτε θετικά ή αρνητικά. Στην περίπτωση των καπνοπαραγωγών, παραδείγματος χάρη, η εγκατάσταση των προσφύγων γεωργών σε περιοχές με καπνοπαραγωγική παράδοση, συνέβαλε στη οικονομική τους ανάκαμψη. Αντίθετα, η απαγόρευση καλλιέργειας του σε συγκεκριμένες περιοχές της βόρειας Ελλάδας, στις αρχές της οικονομικής ύφεσης, οδήγησε πολλούς καπνοπαραγωγούς στην οικονομική εξαθλίωση, ενώ κάποιοι εγκατέλειψαν την καλλιέργεια του φυτού. Στους καπνεμπόρους, η επιβολή πώλησης επεξεργασμένων καπνών από το κράτος, στις αρχές του Μεσοπολέμου, δε βοήθησε στις οικονομικές δραστηριότητες τους. Αντίθετα η υπογραφή συμβάσεων με ευρωπαϊκές χώρες, κατά την περίοδο της οικονομικής κρίσης, τόνωσε σε κάποιο βαθμό τις δραστηριότητες τους. Στην περίπτωση των καπνοβιομηχάνων, η επιβολή αυστηρής και συνεχιζόμενης

αυξανόμενης φορολογίας, αποτέλεσε αρνητικός παράγοντας στην οικονομική τους ανάπτυξη. Αντίθετα η προσφορά χορηγιών ενίσχυσε σημαντικά τα έσοδα τους. Τέλος στους καπνεργάτες, η επιβολή του Ιδιωνύμου από το κράτος, στέρησε τις πολιτικές ελευθερίες τους, ενώ η θέσπιση του ΤΑΠΚ, αποτέλεσε σημαντικό μέτρο κοινωνικής μέριμνας.

Επίσης, ο διεθνής παράγοντας επηρέασε σημαντικά τους καπνοπαραγωγούς, τους καπνεμπόρους, τους καπνοβιομήχανους και τους καπνεργάτες. Η διεθνής ζήτηση του προϊόντος επηρέασε την καλλιέργεια, την εμπορία και την επεξεργασία του καπνού. Οι καπνοπαραγωγοί καλλιεργούσαν το είδος του καπνού εξαιτίας της υψηλής ζήτησης που είχε στο εξωτερικό, χάρη στη διάδοση του καπνίσματος. Οι καπνέμποροι εμπορεύονταν το είδος του καπνού κυρίως στο εξωτερικό ενώ τα εισοδήματά τους επηρεάζονταν από τις διεθνείς τιμές. Το ίδιο ίσχυε και για τους καπνοβιομηχάνους, οι οποίοι επιπροσθέτως αγόραζαν τις μηχανές που επάνδρωναν τα εργοστάσια τους από το εξωτερικό. Τέλος, το σύστημα επεξεργασίας στο οποίο έπρεπε να ασχοληθούν οι καπνεργάτες, επηρεαζόταν από τις απαιτήσεις των διεθνών αγορών.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

Εικόνα 1-2: Καλλιέργεια και συγκομιδή καπνού κατά την περίοδο του Μεσοπολέμου:
Πηγή: *M.Z. Κανέλλη. Η καπναποθήκη Τσιμίνο στην Καβάλα, Θεσσαλονίκη 2014, σ.26.*

Εικόνα 3-4: Το λιμάνι του Βόλου, τη δεκαετία του 1920 και το λιμάνι της Θεσσαλονίκης, τη δεκαετία του 1930. Σε αυτά τα λιμάνια διεξαγόταν, σε μεγάλο βαθμό, το εμπόριο του καπνού κατά τον Μεσοπόλεμο: Πηγή:
<https://www.pinterest.ca/pin/85498092910821175/>
<http://thessaloniki.photos.vagk.gr/el/component/tags/tag/29-1930-1939.html>

Εικόνα 5: Διαφήμιση της καπνοβιομηχανία Μαρούλη τη δεκαετία του 1920. Πηγή: Μ.Ζ. Κανέλλη. *Η καπναποθήκη Τσιμίνο στην Καβάλα*, Θεσσαλονίκη 2014, σ. 44.

Εικόνα 6. Πρωτοσέλιδο της εφημερίδας Μακεδονίας (24/7/1933). Η απεργία των καπνεργατών στην Καβάλα αποτυπώνεται χαρακτηριστικά σε αυτό το πρωτοσέλιδο:

Πηγή: <http://lykourinos-kavala.blogspot.com/2017/07/1933.html>

Εικόνα 7. Πρωτοσέλιδο της εφημερίδας ο Νέος Ριζοσπάστης (18/2/1934). Η νίκη του Δ. Παρτσαλιδη στις δημοτικές εκλογές του 1934, στη πόλη της Καβάλας, αποτυπώθηκε έντονα στον αριστερό τύπο της εποχής. Πηγή:

<http://imerologionmakednon.blogspot.com/2011/02/11-1934.html>

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ελληνόγλωσση

- Αβδελά Ε., «Ο σοσιαλισμός των άλλων: ταξικοί αγώνες, εθνοτικές συγκρούσεις και ταυτότητες φύλου στην μετά-Οθωμανική Θεσσαλονίκη.», *Τα Ιστορικά*, τ. 18-19, 1993
- -, «Στοιχεία για την εργασία των γυναικών στον Μεσοπόλεμο: όψεις και θέσεις», στο Γιώργος Θ. Μαυρογορδάτος - Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός*, Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 1992
- Αγγέλη Μ., *Ο κόσμος της εργασίας: γυναίκες και άνδρες στην παραγωγή και επεξεργασία του καπνού: Αργίνιο 19^{ος} -20^{ος} αι.* ακαδ. διδακτ. Διατριβή, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, τ.2. Ιωάννινα 2007
- Αναγνωστόπουλος Ν. Η., *Ο Ελληνικός καπνός και η καλλιέργεια αυτού*, Ελληνική Γεωργική Εταιρεία, Αθήνα 1932
- -, *Ο κάμπος των Σερρών*, χ.ό, Αθήνα 1937
- -, *Ο καπνός*, Ελληνική Γεωργική Εταιρεία, Αθήνα 1926
- Βαρδερόπουλος Β., *Ο μονοπωλιακός χαρακτήρ της οικονομικής του καπνού οργανώσεως*, Αθήνα, 1935
- Βασιλειάδης Γ., Λόλας Π., «Ιστορία του καπνού», *Οδηγός καλλιέργειας καπνού Ανατολικά, Virginia, Burley*, Εθνικός Οργανισμός Καπνού, Καπνολογικό Ινστιτούτο Ελλάδος, Δράμα 1996
- Βερέμης Θ., *Οικονομία και δικτατορία, η συγκυρία 1925-1926*, Μ.Ι.Ε.Τ, Αθήνα 1982
- Carmona-Zabala J., «Παλιές συνήθειες σε νέα εποχή: Οι χωρικές αγοραπωλησίες ανατολικών καπνών στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου», στο *Ο καπνός στην ιστορία: οικονομικές, κοινωνικές και πολιτισμικές προσεγγίσεις*. Πρακτικά 1^{ου} Επιστημονικού Συνεδρίου, Ινστιτούτο Κοινωνικών Κινήματων και Ιστορίας Καπνού, Καβάλα 2020
- Ευελπίδου Χ., Η Γεωργική κρίση ίδια εν Ελλάδι, στο *Αρχειόν Οικονομικών και Κοινωνικών Επιστημών*, τ.11, Καλιτσουνάκης, Αθήνα 1931
- Ζήλλης Ι., *Πουλόντας γέυση άρωμα και μόδα: η άνοδος και η πτώση του χειροποίητου αιγυπτιακού τσιγάρου*, χ.τ.ε, χ.χ.

- Ιωαννίδης Ι., *Το καπνικό στην Καβάλα*, Ιδιωτική Έκδοση, Καβάλα 1998
- Καββαδάς Δ., *Εικονογραφημένον βοτανικόν φυτολογικόν λεξικόν*, τ.6, Ξένου, Αθήνα 1936
- Καλιτσουνάκης Δ., «Ο καπνός», στο *Αρχείον Οικονομικών και Κοινωνικών Επιστημών*, τ.12, Καλιτσουνάκης, Αθήνα 1932
- Κανέλλη Ζ.Μ., *Καπναποθήκη Τσιμίνο στην Καβάλα*, αδημ. διδακτ. Διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 2014
- Καραδήμου-Γερόλυμπου Α., «Πόλεις και ύπαιθρος», στο Χρ. Χατζηιωσήφ (επιμ), *Ιστορία της Ελλάδος στον 20^ο αι 1922-1940 ο Μεσοπόλεμος*, τ.3, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2007
- Κυπριωτάκης Δ., «Τα Κρητικά καπνά»: Στοιχεία για την παραγωγή και το εμπόριο καπνού στην ανατολική Κρήτη κατά τον Μεσοπόλεμο», στο *Ο καπνός στην ιστορία: οικονομικές, κοινωνικές και πολιτισμικές προσεγγίσεις*. Πρακτικά 1^{ου} Επιστημονικού Συνεδρίου, Ινστιτούτο Κοινωνικών Κινημάτων και Ιστορίας Καπνού, Καβάλα 2020
- Κωστής Κ., *Αγροτική οικονομία και γεωργική τράπεζα*, Μ.Ι.Ε.Τ, Αθήνα 1987
- Λαμπριανίδης Λ., Κατανομή της καπνοβιομηχανίας και του καπνεμπορίου στον Ελλαδικό χώρο: πορεία αυξανόμενης συγκέντρωσης, *Πόλη και Περιφέρεια*, τ.7, 1983
- Λιάκος Α., *Εργασία και πολιτική στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου*, Εμπορική Τράπεζα της Ελλάδος, Αθήνα 1993
- Μάντζαρης Α, *Γεωργική παραγωγή και καπνική πολιτική*, Τιπέρογλου, Αθήνα 1939.
- -, *Τα καπνά μας*, Πυρσός, Αθήνα 1929
- Μπακάλη Γ., *Χειραγώγηση και ριζοσπαστικοποίηση. Το καπνικό ζήτημα στην Ανατολική Μακεδονία*. ακαδ. διδακτ. διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 2014
- Μπέτας Θ., *Καπνοβιομηχανία Ματσάγγος εν Βόλω 1918-1972. Εργασία και επιβίωση στο Βόλο*. αδημ. διδακτ. διατριβή, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, Βόλος 2015
- -, «Κυριακή Κερανίδου, ετών 7, πακεταρίστρια. Παιδική εργασία στην ελληνική καπνοβιομηχανία κατά τον 20^ο αιώνα», στο *Ο καπνός στην ιστορία: οικονομικές, κοινωνικές και πολιτισμικές προσεγγίσεις*. Πρακτικά 1^{ου}

Επιστημονικού Συνεδρίου, Ινστιτούτο Κοινωνικών Κινήματων και Ιστορίας Καπνού, Καβάλα 2020

- Πατρώνης Β- Χουλιάρης Σπ. «Από τις αρχές του 20^{ου} αιώνα στη μεταπολεμική περίοδο: Διαστάσεις, χωρική επέκταση και συμβολή της καπνοπαραγωγής στην Αιτωλοακαρνανία», στο *Ο καπνός στην ιστορία: οικονομικές, κοινωνικές και πολιτισμικές προσεγγίσεις*. Πρακτικά 1^{ου} Επιστημονικού Συνεδρίου, Ινστιτούτο Κοινωνικών Κινήματων και Ιστορίας Καπνού, Καβάλα 2020
- Πέγγιος Γ., *Από την ιστορία του συνδικαλιστικού κινήματος της Καβάλας*, ΟΑΕΔ, Αθήνα 1984
- Πετμεζάς Σ., «Αγροτική Οικονομία», Χρ. Χατζηιωσήφ (επιμ), *Ιστορία της Ελλάδος στον 20^ο αιώνα 1900-1922, ο Μεσοπόλεμος*, τ.1, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2007
- -, «Αγροτική Οικονομία στο Μεσοπόλεμο», Χρ. Χατζηιωσήφ (επιμ), *Όψεις της Πολιτικής και Οικονομικής Ιστορίας 1900-1940*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2009
- Πρόντζας Ε., «Ο χωρικός, ο καπνός και το κράτος. Η ελληνική αγορά καπνού (1887-1939)», *Τα Ιστορικά*, τ. 17, 1992
- Ρηγίνος Μ., *Μορφές παιδικής εργασίας στη βιομηχανία και τη βιοτεχνία 1870-1940*, Ι.Α.Ε.Ν, Αθήνα 1995
- Σερραίος Ι., *Περί εισαγωγής Μονοπωλίου εν Ελλάδι*, Εθνικό Τυπογραφείο, Αθήνα 1934
- Σπυριδόπουλος Δ., «Το ζήτημα του καπνού στις διαπραγματεύσεις για την υπογραφή της πρώτης εμπορικής συμφωνίας Ελλάδας-Τσεχοσλοβακίας (1920-1923)», στο *Ο καπνός στην ιστορία: οικονομικές, κοινωνικές και πολιτισμικές προσεγγίσεις*. Πρακτικά 1^{ου} Επιστημονικού Συνεδρίου, Ινστιτούτο Κοινωνικών Κινήματων και Ιστορίας Καπνού, Καβάλα 2020
- Φουντανόπουλος Κ., *Εργασία και εργατικό κίνημα στην Θεσσαλονίκη 1908-1936*, Νεφέλη, Αθήνα 2005
- Χαριτάτος Μ., *Ιστορία του Ελληνικού Τσιγάρου*, Ε.Λ.Ι.Α, Αθήνα 1988.
- Χατζηιωσήφ Χ., *Η γηραιά σελήνη: η βιομηχανία στην ελληνική οικονομία 1839-1940*, Θεμέλιο, Αθήνα 1993
- Χριστοδούλου Γ., *Η Θεσσαλονίκη κατά την τελευταία εκατονταετία*, Ένωσις, Θεσσαλονίκη 1936

Ξενόγλωσση

- Labrianidis L., Industrial location in capitalist societies: The tobacco industry in Greece 1880-1980, ακαδ. διδακτ. διατρ., L.S.E , Λονδίνο 1982
- -, Industrial location-product of multiple factors: The tobacco industry in Greece, F.E.I. Hamilton (επιμ.), *Industrialization in developing and peripheral region*, London 1986
- Mazower M., «Economic Diplomacy between Great Britain and Greece in the 1930s», *Journal of European Economic History*, 17(3), 1988
- -, *Greece and the inter-war economic crisis*, Oxford Historical Monographs, Oxford 1991
- Pelt M., «Greece and Germany's Policy towards South-Eastern Europe 1932-1940, *Epsilon*, 2 (2), 1988
- Pentzopoulos D., *The Balkan exchange of minorities and its impact upon Greece*, Mouton and Co, Paris 1962
- Sabel Ch., *Work and politics. The division of labor in industry*, Cambridge University Press, Cambridge 1982

ΙΣΤΟΣΕΛΙΔΕΣ

<https://www.pinterest.ca/pin/85498092910821175/>

<http://thessaloniki.photos.vagk.gr/el/component/tags/tag/29-1930-1939.html>

<http://lykourinos-kavala.blogspot.com/2017/07/1933.html>

<http://imerologionmakednon.blogspot.com/2011/02/11-1934.html>